

ԵՂԻՇԵ

Ե ՂԱՐ

ՎԱՐԴԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԸ ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ
1700 ԱՄՅԱԿԻՆ

Հրատարակվում է
պետական հովանավորությամբ

ԵՂԻՇԵ

Ե ԴՈՐ

ՎԱՐԴԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Երևան «Հայաստան» 1994

Աշխարհաբար քաղաքացիությունը և ծանոթագրությունները երվԱՆԴ
ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ

Առաջարանը ՀԳ ակադեմիայի քղրակից անդամ ՎԱԶԵ ՆԱԲԱՆԴՅԱՆԻ
Խմբագիր՝ ԷՄԱՆՈՒԵԼ ՊԵՎԱԶՅԱՆ

Եղիշե

Ե-400 Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին / առաջարանը Վ. Նալ-
բանդյանի, աշխ. թարգմ. և ծանոթագր. Ե. Տեր-Մինասյանի,
նկարչակ. ձևավ. Խ. Հակոբյանի/, Եր. Հայաստան, 1994, 156 էջ:

«Հայոց մատենագիրներ» մատենաշարի ներկա հատորը բովանդակում է
5-րդ դարի հայ պատմիչ Եղիշեի երկը Վարդանանց հերոսամարտի մասին:

0503020913

—94

ԳՄԴ 63.3 (22) 42

Ե
701 (01) 93

ISBN 5-540-01580-0

© Առաջարանի, թարգմանության, անվանացանկի, ծանոթագրությունների և
նկարչական ձևավորման համար, 1994

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

V դարի հայ դասական պատմիչների փայլուն համաստեղության առաջնակարգ դեմքերից է Նղիշեն, որի անգղագական մատյանը՝ «Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին» երկը, վիրիսարի դեր է կատարել ինչպես հայ պատմագիտական մտքի, այնպես էլ ազգային գեղարվեստական մտածողության սկզբնավորման ու զարգացման մարզում: Առանձնապես մեծ է նրա այդ ոգեշունչ մատյանի դերը հայ ազգային ազատագրական մաքառումի գաղափարախոսության մշակման գործում, ուր նրա ազդեցությունը հաճախ է անգամ մինչև նոր ժամանակները:

Կոնացուցիչ չեն Նղիշեի մասին կենսագրական տեղեկությունները, որոնց հիմնական աղբյուրը միջնադարյան «Ճառերտիր» կոչված ժողովածուում պահպանված գրավոր անանուն ավանդությունն է, որը, ինչպես կարծում են (Մ. Արեղյան, Ե. Տեր-Մինասյան), հիմնված է իրականության վրա, բայց քննադատվում է Արեղյանի կողմից: Հայտնի է, որ հայտարարված գործնալու նպատակով ուղարկվել է Ալեքսանդրիա: Հայրենիք վերադառնալուց հետո, արպես զինվոր ու դպիր, ծառայության է մտել Վարդան Մամիկոնյանի մոտ և մասնակցել նրա զինավորած ապստամբությանը: Ինչպես երևում է, Նղիշեն ևս իր ուսուցչի նման հոգևոր և մշակութային կյանքի բնագավառն է եկել աշխարհիկ-զինվորական կենաց բովանդակությամբ: Իր երկում տեղ գտած ռազմամարտերի հմտալից նկարագրությունները ցույց են տալիս, որ նա, հավանաբար, ունեցել է ռազմավարական ռազմաքաղաքական պատրաստություն: Վարդանանց պատերազմից հետո Նղիշեն, «բռնվելով զինվորությունը», դարձել է եզնակեց կրճավոր ու պարապել գրական աշխատանքով: Պատմիչն իր երկը գրել է Վարդանանց պատերազմից տարի անց, 464—465 թթ. Դավիթ Մամիկոնյան երեքի պատվերով:

Վարդանանց պատերազմի՝ պարսկական բռնապետության դեմ ուղղված ժողովրդազատագրական այդ հուժկու ապստամբության նպատակն էր երկրի քաղաքական անկախության և բնդամներ երկու տասնամյակ առաջ կործանված հայկական քաղաքական վերականգնումը, ժողովրդի ազգային ինքնության ու բխտոնեական կրոնի պաշտպանությունը: Շուրջ 1540 տարի է բաժանում մեզ զարնանհորդ Տզմուտ գետի ափին տեղի ունեցած և բնդամներ միայն մեկ օր տևած Ավարայրի ճակատամարտից: Բայց, շնայած դրան, հետվոր անցյալի այդ հերոսական դրվագը բացառիկ խոր հետք է ափսոսել հայության պատմական հիշողության մեջ՝ բոլոր ժամանակներում բնկավելով իբրև ժողովրդի հայրենասիրական մեծ խայանքների, ապրելու, գոյատևելու նրա անկուն կամի, քաղաքական, ազգային պատմի պաշտպանության անգղագական խորհրդանշան, որով դարձել շարունակ զերվել ու ոգեշունչվել են ազատաբազմ հայ քաղաքացիների քաղաքական գործունեությունը, ովքեր մի ժողովուրդ: Ինչպես Նղիշենի երկի ժանրային ամբողջական բնութագրերն անհնար է սպասել որևէ

Եղիշեն, ինսուլին, պատշաճն է հաստատում հայտնի պատմական նշանավոր անձերի հայրենավոր վաստակին, բայց դրա հետ մեկտեղ նրա երկը մի հրաշալի ներդրող է ժողովրդյան համընդհանուր հերոսության, նրա տարերային ուժի հզոր պոտրկումի, որ այնպես փայլուն կերպով բացահայտված է երկի մի փանի հատվածներում, մասնավորապես՝ Անդրի Դեպիերի գրվագում: Ուշագրության է արժանի նաև այն ազնիվ ու այրող կրթիք, գեղարվեստական խոսքի վիթխարի զորությունը, որով մեր պատմիչը խառնում, անարգանքի սյունին է դաժում հայրենիքի դավաճանությունը, կամ, իր խոսքով ասած՝ «հետ կացածների վատբարությունը», որոնց նկատմամբ հեղինակի չուրբերին որպես դաժան, բայց արդար դատավճիռ է հնչում հայրենադավ ու հավատադուր փաստի Սյունիի անփառունակ վախճանի նկարագրությունը, որն ավարտվում է այսպիսի տողերով. «Եվ նա, որ հանցագործությամբ ուզում էր Հայոց աշխարհի վրա բազավոր լինել, նրա գեղեզմանի տեղն էլ չգտնվեց. որովհետև մեռավ ինչպես շուն և փառք տրվեց ինչպես էշ: Նրա առունը շնիչվեց սրբերի շարքում, և նա շնիշատակվեց եկեղեցում սուրբ սեղանի առաջ: Ոչ մի շարիֆ չբողեց, որ չգործեր իր կյանքում, և մեծամեծ շարիֆներից ոչ մեկն էլ չմեաց, որ նրա զլխով շանջներ մանվան ժամանակ: Այս հիշատակարանը գրվեց նրա մասին՝ նրա հաճեցանքներ կշտամբելու և նրան մեղադրելու համար, որպեսզի ամեն մարդ, որ լսի և իմանա այս բանը, ճշով կարդա նրա հետևից և նրա գործերին ցանկացող շինի»: Պատմիչի այս և հարանման տողերում մեկ անգամ ևս ընդգծված է նրա երկի մի կարևոր յուրահատկությունը՝ խառաքարայխոսական բացահայտ միտումը:

Եղիշենի միանգամայն խորք է պատիվ հայեցողականությունը: Գրքի սկզբից մինչև վերջ մշտապես զգացվում է իր որոշակի համոզմունքները, իր համակրություններն ու հակակրություններն ունեցող պատմիչը՝ իր կրօն, ազնիվ վերաբերմունքով նկարագրած անջեմի ու պատմական անձերի վարձագծի նկատմամբ, հանգամանք, որով ավելի ևս զորեղանում, շնչովում է հորինվածքի ներազդելու ուժը, զգացմունքներ բորբոքելու կարողությունը:

Եղիշեն հրաշալի տիրապետում է ճարտասանական արվեստի հմարհներին ու մեծ վարպետությամբ օգտվում է դրանցից: Նրա ոճը պարզ է, դյուրընկալիկ: Չափազանց ճարտաստ է ու բազմազան Եղիշեի երկի պոետիկան, պոտկերավոր համեմատություններն ու դիպուկ, հանախ խիստ անսպասելի փոխակերպություններ, ճարտասանական հարց և հակաբեզ (երբեմն այդ երկուսի զուգահիշ օգտագործումով), կենդանի երկխոսություններն ու ճառեր, զանազան նամակներ, պաշտոնական անձանց գրություններ (ըստ երևույթին մեծ մասամբ անվավեր) և այլն: Եղիշենի բնորոշ է պատմելաոնի հոգեստեղծությունը: Նայած տվյալ հատվածում շարադրված նյութի բնույթին, հեղինակի հյուսվածքն ստանում է մեկ կնարական գերող նրբեղանց, մեկ՝ էպիկական հալստուն քափ: Եղիշեն ավելի բնորոշ է նրա պատմագրած նյութին լավագույնս ներդաշնակող էպիկական բարձր ոճը. այն առանձնապես փայլուն դրսևորում է սաացել ռազմամարտերի նկարագրություններում, որի լավագույն օրինակն է Ավարայրի հերոսամարտի անմոռաց պատկերը:

Չնայած հայերի կրած անդառնալի կորուստներին, հեղինակին այնքան սիրելի էր այս երկի՝ Վաղդանի ու Վաղդանեցի կործանմանը, հեղինակը մի ներքին արդար մղումով հավատում է բարու և նշմարտի վերջնական հաղթանակին: Հենց այս հանգամանքն էլ պայմանավորել է Եղիշեի ստեղծագործության լավատեսական ոգին, որի հիմքը հեղինակի խորապես գիտակցված հավատն է հայրենի ժողովրդի բարայնագիթանական ու մարտական անսպառ կարողությունների նկատմամբ: Այս առումով, թվում է, առանձնակի մեծ խոբհուրդ ունի Եղիշեի մատյանի խորհրդանշական ավարտը, որ կնարական վարակիչ շնչով փառաբանվում է բազում գրեհներ համբերությամբ ու հերոսաբար տա-

բած «հայոց աշխարհի փափկասուն տիկիներին» հոգեկան մեծ ուժն ու բացառիկ տա-
կունությունը: Երկի այդ հատվածն ինքնին մի փառանքի հիմն է մարդկային ոգու ան-
պարտելիության, նրա մեծագույն առաքինությունների: Մարդկային կամքի անընկճելիու-
թյան զաղափարը հեղինակը յուրովի զարգացրել է նաև երկի վկայաբանական բնավո-
րություն ունեցող հատվածներում, ուր նույն կբավ ու հուզականությամբ պատմվում է
ազատագրական կռիվին զինվորագրված հոգևոր դասի մարդկանց անբեկելի վարձագծի
մասին, որոնք Ավարայրից հետո էլ, շնայած պարսիկներից կրած անասելի տառապանե-
րներին ու անավար տանջանքներին, վերստին շարունակում են հավատարիմ մնալ իրենց
կրոնաբարոյական համոզմունքներին:

Նոյն լեզվին ու ոճին յուրատիպ փայլ, զբաղչություն ու սեղմություն են հաղոր-
դում ինքնուրույն կամ փոխադաս ափսոսանքներ, բնավոր խոսքերն ու իմաստալից
ասացվածքները, որոնցից հիշենք «Կույրը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ
տղիտությունը զրկվում է կատարյալ կյանքից»: «Կամ է աշխով կույր [լինել], քան մտնով
կույր»: «Ինչպես որ հողին մեծ է մարմնից, այնպես էլ մահի տեսողությունը մեծ է մարմ-
նական տեսողությունից»: «Ամբողջ մարմնի կենդանությունը հողին է, իսկ մարմինն ու
հողին կառավարողը միտն է»: «Միաբանությունը բարի գործերի մայրն է, իսկ անմիա-
բանությունը՝ չար գործերի ծնողը» և այլն:

Հայրուրմայակներ անընդմեջ Նոյնի անզուգական մատյանը եղել է հայ ժողովրդի
ամենասիրելի ու տարածված գրվածքներից մեկը: Այդ մասին են վկայում դարերի խոր-
հից մեզ հասած նրա բազմաթիվ ձևագիր ընդօրինակությունները, ինչպես և գրաբար
բնագրի հրատարակությունները: Նոյնի ամենահին ձևագիրն ընդօրինակված է 1174 թ.,
Կոշավանում, Դավիթ կոնստանդնուպոլսում, 1764 թ. և մինչ օրս ունեցել է
շուրջ 35 վերահրատարակություն: Այդ երկը աշխարհաբար բարգմանել է 6 անգամ,
որոնցից լավագույնը Երվանդ Տեր-Մինասյանի ձեռնով իրականացվածն է: Նույն վաս-
տակալատ բանասերը կազմել է նաև Նոյնի երկի գիտական-հնեական բնագիրը
(1957 թ.):

Նոյնի երկը բարգմանվել է ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն:

Դարեր շարունակ «մեղվաշուրթն» Նոյնի ռակեղենիկ մատյանը առատ նյութ է
տվել բազմաթիվ ու ամենատարբեր ժանրերի ու տեսակների գեղարվեստական ստեղծա-
գործությունների: Դեռևս միջին դարերում այն ներշնչանքի աղբյուր է եղել Ներսես
Շնորհալու, Հովհաննես Սարկավազ Խմաստասերի, Դրիգոր Խյաբեցու և շատ ուրիշների
համար: Վարդանանց պատերազմի բնման կենտրոնական տեղ է զբաղում նաև հետագա
շրջանի հայ գրականության մեջ, մասնավորապես XIX դարի հայ կյստիցիմի ու ռո-
մանտիկական դրամատուրգիայի ստեղծագործություններում: Սակայն վաղընական ժա-
մանակների հայոց պատմության հերոսական իրադրությունը իր բացառիկ խոր պատմա-
փիլիսոփայական ու գեղարվեստական անդադարանումը գտավ մեր օրերում, Հայրենա-
կան մեծ պատերազմի ծանր տարիներին՝ Դեռենիկ Դեմիրճյանի «Վարդանանք» անմահ
պատմավեպում, որի մեջ դասական գրողը իր հզոր տաղանդի վիրիսների ուժով բացա-
հայտեց հեռավոր անցյալը ժամանակակից կյանքի հետ կապող անուր հանգույցները՝
պատմությունը մեկնաբանելով որպես արդիականության նախապատմություն, ցույց տվեց
հերոսական անցյալի համահնչունությունը մեր օրերի հետ, ընդգծեց պատմական ավանդ-
ների բացառիկ նշանակությունը մեր օրերի համար:

Նվ այսպես, հայոց հնադարի նշանավոր տարեգիրը իր ոգեշնչող մատյանով հայ-
լեց ավերամի, փլուզումի, ցավալի կորուստների, բայց և հերոսական մահառումի դա-

րերի միջով՝ հասնելով մինչև մեր օրերը, պատմության բոլոր փուլերում հաճապազ
մնալով իր ազատարար ժողովրդի աննկուն ոգու, հրա նվիրական երազանքների ու ազ-
նիվ ձգտումների հաւազատ քաղաքներ:

Այս է անա Եղիշի անմահ ստեղծագործության մեծ խորհուրդը:

Վ. ՆԱԻԲԱՆԻՅԱՆ

**ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ ԴԱՎԻԹ ԵՐԵՏԻ՝
ԽՆԴՐԱԾ [ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ] ՎԱՐԳԱՆԻ
ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ**

Այն գործը, որ պատվիրեցիր, կատարեցի, ո՛վ առաքինի. Հայոց պատերազմի մասին հրամայեցիր [գրել], որի մեջ քեզի հանդեպ շատերն առաքինի գտնվեցին:

Ահա շարադրեցի այս յոթը գլուխների մեջ:

Առաջին՝ ժամանակը:

Երկրորդ՝ Արեւելքի իշխանի ձեռնարկած գործերը:

Երրորդ՝ Եկեղեցու ուխտի միաբանությունը:

Չորրորդ՝ Նույն ուխտից բաժանված մի քանիսի երկպառակությունը:

Հինգերորդ՝ Արեւելքիների հարձակումը:

Վեցերորդ՝ Հայերի ընդդիմանալը պատերազմով:

Յոթերորդ՝ Խռովության գործերի երկարած գումը:

Այս յոթ գլուխների մեջ կարգով գրեցի և մանրամասն շարադրեցի սկիզբը, միջին [ժամանակն] ու ավարտը, որպեսզի շարունակ կարդաս, լսելով առաքինիների քաջությունը և հետ կացածների վատթարությունը, ո՛չ թե երկրավոր առատ գիտության անձնական պակասը լրացնելու, այլ երկնավոր նախախնամության այցելության համար, որ նախադիտությամբ երկու կողմերին էլ հատուցում է տալիս, որ տեսանելի բաներով անտեսանելին հայտնի է դարձնում:

Իսկ դու, ո՛վ մեծդ աստվածային գիտության մեջ, ինչո՞ւ արդյոք [ինձ] հրամայեցիր, քանի որ ինքդ կարող էիր հրամաններ ընդունել ինձի լավերը [գրելու] համար: Ինչպես թվում է ինձ և քեզ և իմաստասիրությամբ պարապած մարդկանց՝ այս բանը երկնավոր սիրո նշան է և ոչ թե երկրավոր փառասիրության, ինչպես որ հմուտ պատմագիրներից ոմանք ասել էլ են՝ «Միաբանությունը բարի գործերի մայրն է, իսկ անմիաբանությունը՝ չար գործերի ծնողը»:

Այսպես և մենք տեսնելով, որ քո հրամանը անկեղծ սիրուց է [առաջացել], ամենեւին շղանդաղեցինք և չվախեցանք՝ մեր տգիտությունը նկատի ունենալով: Որովհետեւ մեծ բան է անկեղծությունը

տկարութեանն օգնելու համար, ինչպէս աղոթքը՝ գիտութեան, և մաքուր սերը՝ հասարակաց օգտի համար:

Որ և մենք քո հրամանի հետ ընդունելով՝ հոժարութեամբ սկսեցինք այս բանը, որ սիրելիների համար մխիթարութիւնն է, հուսացողներին՝ հույս, քաջերին՝ քաջալերութիւն, որոնք հոժարակամ հարձակվում են մահվան վրա՝ առաջները տեսնելով հաղթութեան զորագլխին², որը ոչ ոքի թշնամութեամբ չի արհամարհի, այլ բոլորին սովորեցնում է իր անպարտելի ուժը: Եվ ահա՛, ով որ կամենա՝ կընդունվի որպէս քաջ զինվոր: Եվ քանի որ նահատակութիւնն բառը բազմանշանակ է, նա էլ բազմապիսի շնորհներ է բաժանում բոլորին, որ և անհնեզ սրտի սուրբ սերն ամեն բանից մեծ ենք ճանաչում:

Այս պարգևութիւնը նման է երկնային պարգևութեանը. և այս էլ քո մեջ տեսնելով՝ մոռացանք մեր բնութեան [հատկութիւնները]: Եվ ահա քեզ հետ վեր ենք բարձրանում սավառնելով, և երբ բարձր թռած կանցնենք բոլոր վնասակար մրրկածին օդերից, փոքրիշատե ծծելով վերին անապական օդերից, կատանանք գիտութիւն մեր անձերի փրկութեան և ամենահազի՞ եկեղեցու փառքի համար: Ուստի և բազմաթիվ սուրբ պաշտոնյաները թող զվարթութեամբ կատարեն իրենց պաշտոնն ու ծառայութիւնը, որպեսզի փառավորվի բոլորիս հայրը. ուր և նրա հետ ցնծա ու բերկրի սուրբ երրորդութիւնն իր անտրտում էութեան մեջ:

Արդ որովհետեւ քո աննախանձ բարք ու բնութեանից պատվեր ու հրաման ստացանք, սկսենք, որտեղից արժան է սկսել, թեպետեւ չէինք հոժարի մեր ազգի թշվառութիւնը ողբալ: Ահա մեր կամքի հակառակ արտասովաից ողբերով շարագրում ենք այն բազմաթիվ հարվածները, որոնց մեջ հենց մենք էլ ընկանք՝ ականատես լինելով:

ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Երբ Արշակունյաց ցեղը³ վերացավ, Հայոց աշխարհին տիրեց պարսիկ Սասանի ցեղը⁴, որ իր իշխանությունը վարում էր մոզերի կրոնի համաձայն և շատ անգամ կռիվ էր մղում նրանց հետ, ովքեր չէին ընդունում նույն կրոնը. սկսելով Տիրանի որդի Արշակ թագավորի օրերից՝ կռվում էր մինչև Վռամշապուհի որդի Հայոց Արտաշես արքայի վեցերորդ տարին: Եվ երբ սրան էլ զրկեց թագավորությունից, իշխանությունն անցավ Հայոց նախարարներին. որովհետև թեպետև հարկը Պարսից արքունիքն էր գնում, սակայն Հայոց հեծելազորն ամբողջապես նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակ: Այս պատճառով էլ աստվածապաշտությունը բաց ճակատով ու ինքնիշխան փայլում էր Հայոց աշխարհում, արքայից արքա Շապուհի թագավորության սկզբից մինչև Վռամի որդի արքայից արքա Հազկերտի երկրորդ տարին, որին՝ սաստանան իրեն գործակից գտավ, և հավաքված ամբողջ թույնը դուրս թափեց և լցրեց նրան ինչպես թունավորված նետերով լի կապարճ: Եվ սկսեց հոխորտալ անօրենություններ, գոռողանում էր և աղմկելով քամի էր բարձրացնում աշխարհի շորս կողմերը, և մեզ, Քրիստոսի հավատացյալներին, իրեն թշնամի և հակառակորդ էր ներկայացնում և նեղվում ու տաղնապում էր անխաղաղասեր կյանքով:

Որովհետև նրան շատ սիրելի էր խռովությունն ու արյունահեղությունը, այդ պատճառով էլ ինքն իր մեջ ալեկոծվում էր, թե ո՞ւմ վրա թափեմ դառն թույներս կամ ո՞ւր արձակեմ բազմաթիվ նետերս: Եվ սաստիկ հիմարություն պատճառով ինչպես կատաղի գաղան հարձակվեց Հունաց երկրի⁵ վրա, հարվածեց մինչև Մծրին⁶ քաղաքը և ասպատակ սփռելով՝ ավերեց Հռոմեների շատ գավառներ և հրդեհեց բոլոր եկեղեցիները. ավար ու գերի հավաքեց և ահաբեկեց երկրի ամբողջ զորքը:

Իսկ երանելի Թեոդոս կայսրը⁷, որովհետև խաղաղասեր քրիստոնյա մարդ էր, չկամեցավ նրա դեմ պատերազմի դուրս գալ, այլ Անա-

տող անունով մի մարդու, որ Արևելքի նրա սպարապետն էր, շատ գանձերով նրա մոտ ուղարկեց: Եվ բռնեց ու նրա ձեռքը տվեց այն պարսիկ մարդկանց, որոնք քրիստոնյա լինելու պատճառով փախել էին և գտնվում էին կայսեր քաղաքում: Եվ այն ամենը, ինչ որ ասաց [Հաղկերտը] ժամանակին, [Թեոդոսը] կատարեց նրա կամքի համաձայն և իջեցրեց նրա մեծ բարկությունը. և այսպիսով նա վերադարձավ իր քաղաքը՝ Տիգրան⁵:

Երբ անօրեն իշխանը տեսավ, որ իր շարությունը հաջողվեց, սկսեց մի այլ խորհուրդ էլ մտածել, ինչպես մի մարդ, որ բոլորոված կրակի մեջ շատ վառելափայտ է ավելացնում: Որովհետև որտեղից մի քիչ կասկած ուներ, այնտեղից լիովին ապահովվեց. այդ պատճառով էլ քրիստոնյաների սուրբ ուխտից շատերին խախտեց՝ մեկին սպառնալի խոսքերով, մյուսին շղթաներով ու տանջանքներով, երրորդին շարաշար մահով սպանելով: Հափշտակում էր նրանց ստացվածքն ու կալվածքները. և մեծ անարգանքով տանջում էր բոլորին: Եվ երբ տեսավ, որ ցիրուցան եղան այս ու այն կողմ, խորհրդի կանչեց ձախակողմյան պաշտոնյաներին⁶, որոնք կռապաշտության մեջ կաշկանդված էին անքակտելի կապերով, վառված ու կրակ կտրած ինչպես մի հնոց՝ եկեղեցու սուրբ ուխտն այրելու համար:

Որովհետև այդպիսիները հենց իրենց կենդանության ժամանակ բնակվում են ինչպես թանձրամած խավարում, և հոգիները մարմնի մեջ փակված են ինչպես կենդանի [մարդը] գերեզմանում, որոնց [հոգիների] վրա ամենևին չի ծագում Քրիստոսի սուրբ լույսի նշույլը: Օրհասական արջերն էլ շնչերը հատնելիս ավելի ուժգին են կռվում, և իմաստունները խույս տալով փախչում են նրանցից: Այսպիսի մի վախճան է եկել-հասել այդ տերությանը. երբ նրանց խփում են՝ շեն զգում, և երբ [իրենք] են խփում՝ շեն հասկանում. իսկ երբ արտաքին թըշնամի չի գտնվում, իրենք իրենց հետ են կռիվ սկսում, մարտնչում: Մարգարեի խոսքը հենց հարմար է գալիս նրանց վերաբերմամբ. «Մարդ, ասում է, իր քաղցածությունից [ստիպված] շուռ կգա և կուտի իր անձի կեսը»⁷: Սրա նման ասում է նաև Տերն ինքը. «Ամեն մի տուն և թագավորություն, որ բաժանվում է ինքն իր մեջ, հաստատուն մնալ չի կարող»⁸:

Արդ, ի՞նչ ես ծեծկվում, ի՞նչ ես կռիվ տալիս, ի՞նչ ես այրվում, ի՞նչ ես բորբոքվում, ինչո՞ւ ես հանգչում, ի՞նչ ես խորհրդի կանչում նրանց, ովքեր ձեր հոգիները ձեզնից խլել՝ ձեր անապականը ապական-

⁵ Նսալի Թ 20:

⁶ Մատթ. ԺԲ, Մարկ. Գ 24—25, Ղուկ. ԺԱ 17:

նություն են դարձրել, իսկ ձեր ապականացու մարմինը զաղրելի դիակի նման քարշ են տվել ու դեն գցել: Զէ՛ որ այդ ես կամենում, որ ամբարիշտ խորհուրդդ ծածկվի. կտեսնես՝ երբ կհայտնվի, հետո կիմանաս դրա վերջը:

Մոգերն ասում են. «Քա՛ջ թագավոր, աստվածները տվին քեզ այս տերությունը և հաղթություն. նրանք ամենևին մարմնավոր հարստության կարոտ չեն, միայն թե մի կրոնի դարձնես քո տերության մեջ գտնված բոլոր ազգերին ու ժողովուրդներին. այն ժամանակ Հույների երկիրն էլ հնազանդվելով՝ կենթարկվի քո իշխանությանը: Արդ, մեր մի խոսքը շուտով կատարի՛ր, արքա՛, զորք հավաքիր և գունդ կազմիր, վեր կաց գնա Քուշանների¹⁰ երկիրը և բոլոր ազգերին ժողովիր և անցկացրու Պահ դոնից¹¹ ներս, և այնտեղ շինիր քո բնակությունը: Երբ բոլորին արգելես ու պահես հեռավոր օտարության մեջ, քո կամքն ու խորհուրդները կկատարվեն և, ինչպես երևում ես մեր գուշակությունների մեջ, դու կտիրես նաև Քուշանների երկրին և մինչև անգամ Հույները քո իշխանության դեմ դուրս չեն գա: Միայն թե քրիստոնյաների կրոնը մեջտեղից վերացրու»:

Այս խորհուրդը հաճելի եղավ թագավորին ու իրեն համամիտ մեծամեծներին. հրովարտակներ գրեց, արագազնաց սուրճանդակներ ուղարկեց իր տերության բոլոր կողմերը: Եվ այս է հրովարտակի պատճենը.

«Իմ տերության բոլոր ազգերին, արիներին և անարիներին, թող բազմանա մեր մարդասիր ողջույնը ձեզ. գուք ողջ եղեք, մենք էլ արդեն ողջ ենք աստվածների օգնությամբ:

«Առանց ձեզ որևէ նեղություն տալու ելանք-գնացինք Հույների երկիրը, և առանց պատերազմի, սիրով ու մարդասիրությամբ նվաճեցինք ամբողջ երկիրը մեզ ծառայելու: Դուք բարին մտածեցեք և անսպառ ուրախության մեջ մնացեք. բայց շուտով կատարեցեք այս բանը, որ ասում եմ:

«Մենք մտքներումս դրել ենք անպատճառ վերկենալ-դնալ Արևելքի աշխարհը. աստվածների օգնությամբ մեզ ենթարկել Քուշանների տերությունը. դուք հենց որ այս հրովարտակը տեսնեք, շուտով առանց ուշացնելու այլուձի ժողովեցեք՝ ինձանից առաջ, ներկայացեք ինձ Ապար աշխարհում»¹²:

Այս պատճենի համաձայն հրովարտակ հասավ Հայոց, Վրաց և Աղվանից և Լփնաց, Մավղեից, և Կորդվաց, Աղձնյաց աշխարհները և շատ ուրիշ հեռավոր տեղեր, որոնք առաջ պարտավոր չէին այն ճանապարհը գնալ: Զորք էր ժողովում Մեծ Հայքից ազնվականներին և

ազատորդիններին և թագավորական կալվածներից ոստանիկ մարդկանց։ Նույն օրինակով Վրաց, Աղվանից և Լփնաց աշխարհներից, և հարավի զանազան կողմներից՝ Տաճկաստանի և Հոռոմների աշխարհի սահմաններին մոտիկ, և Կորդվաց և Դասն և Մավդեից և Արզնարզյուն [երկրներից], որոնք բոլորն էլ համատեղ էին մի կաթողիկե առաքելական եկեղեցուն և մկրտված էին։

Եվ անմեղությամբ շիմանալով թագավորի խարդախ միտքը՝ յուրաքանչյուրը իր երկրի զվարթությամբ և տիրասեր խորհրդով ելան-զնացին, աներկբա հավատով կատարելով [իրենց] զինվորական ծառայությունը։ Իրենց հետ վերցրին նաև աստվածային սուրբ կտակարանները շատ պաշտոնյաներով և քահանաներով։ Բայց հրաման տվին իրենց աշխարհում, որ կյանքի ակնկալություն չունենան, այլ իրենց վախճանին [սպասեն], հանձնարարելով միմյանց իրենց հոգիներն ու մարմինները։ Որովհետև թեպետև թագավորի մտադրությունը նրանց հալտնված չէր, բայց բոլորի սրտում էլ կասկած կար. մանավանդ երբ հույների զորությունն էլ ընկճված տեսան նրա առաջ, շատ խիստ խոցվեցին իրենց մտքերում։

Բայց որովհետև Աստծու սուրբ կտակարանների պատվիրանները պահող մարդիկ էին, շարունակ հիշում էին Պողոսի պատվերները, թե՛ «Մառանե՛ր, հնազանդ եղեք ձեր մարմնավոր տերերին, ո՛չ թե կեղծավորությամբ և աշառությամբ, այլ սրտանց ծառայեցեք ինչպես Աստծուն և ոչ ինչպես մարդկանց. որովհետև տիրոջից է լինելու ձեր արդար վաստակների հատուցումը»*։

Այս ամբողջ բարեմտությամբ ուղեորվելով [իրենց] աշխարհից և իրենց հանձնելով սուրբ Հոգուն, հրամանը շուտով կատարելով՝ ներկայացան, ամեն ինչ անելով նրա կամքի համաձայն։ Թագավորը շատ ուրախացավ՝ այն մտքով, թե իր կամքը կատարվեց. և ահա նրանց հետ վարվում էր այնպես, ինչպես խրատել էին նրա ամբարիշտ պաշտոնյաները։

Ապա, երբ թագավորը տեսավ բարբարոսների¹³ գնդի ամբողջ պատրաստությունն ու բազմությունը, որոնք հոժարակամ եկել էին արքունի ծառայության, ավելի ևս ուրախանում էր իր մեծամեծների և զորքերի ամբողջ բազմության առաջ։ Արտաբուստ թարցնում էր իր մտադրությունները և ակամա առատ-առատ պարգևներ էր տալիս նրանց։ Ելավ-զնաց Հոռոմ աշխարհի տերության վրա, որին Քուշանք են անվանում, և երկու տարու շափով կռվելով՝ նրանց ոչ մի վնաս

* Կողոս. Գ 22, հմմտ. Եփես. 2 5։

հասցնել շկարողացավ: Հետո գինվորներին ուղարկեց յուրաքանչյուրին իր տեղը և նրանց փոխարեն իրեն մոտ ուրիշներին կանչեց նույն պատ-
րաստությամբ: Եվ այսպես տարեցտարի սովորություն սահմանեց, և
այնտեղ իր համար բնակության քաղաք շինեց, իր թագավորության
շորրորդ տարվանից սկսած մինչև իր իշխանության տասնմեկերորդ
տարին:

Եվ երբ տեսավ, որ Հոռոմները հաստատ մնացին իրենց դաշին-
քին, որ դրել էին նրա հետ, և հայլնդուրները¹⁴ դադարեցին ճորա
պահակն¹⁵ անցնելուց, և իր երկիրն ամեն կողմից խաղաղության մեջ
է ապրում, և ղեռ Հոնքրի թագավորին էլ նեղն է լծել, որովհետև
ավերեց նրա շատ գավառները, և իր թագավորությունը հաջող դրու-
թյան մեջ է,— ավետավորներ ուղարկեց իր երկրի բոլոր ատրուշան-
ները, սպիտակ ցուլերով և գիսավոր նոխազներով առատացրեց կրակի
դոհերը և միանգամայն անընդհատ դարձրեց իր պիղծ պաշտամունքը.
մոգերից շատերին և մոգպետներից է՛լ ավելի շատերին մեծարեց
պսակներով ու պատիվներով: Նաև հրաման տվեց հափշտակել Պարսից
աշխարհում գտնվող քրիստոնյաների ամբողջ ինչքն ու գույքը:

Եվ այսպես հպարտացավ, գոռոզացավ իր մտքում, սանձարձա-
կորեն հոխորտում էր մարգկային բնությունից էլ վեր, ո՛չ միայն
մարմնական պատերազմների գործերի մեջ, այլ ինքն իրեն հայրենի
կարգի բնությունից մեծ մի բան էր կարծում. այդ պատճառով նա
կեղծավորությամբ ինքն իրեն իր կարծիքով թաքցնում էր, բայց ինչ-
պես նկատում էին իմաստունները, ինքն իրեն կարծես անմահների
կարգն էր դասում: Եվ սաստիկ զայրացած էր Քրիստոսի անվան վրա,
երբ լսում էր, թե տանջվեց, խաչվեց, մեռավ և թաղվեց:

Եվ երբ այսպես օրեցօր ցնորված տարուբերվում էր նույն մտքով,
Հայոց երիտասարդ նախարարներից մեկն ընդդիմաբանեց նրան և
ասաց. «Քա՛ջ թագավոր, դու որտեղի՞ց գիտես Տիրոջ մասին այդ բա-
ները, որ խոսում ես»: Թագավորը պատասխան տվեց և ասաց.
«Հենց իմ առաջ կարդացին ձեր մոլորության գրքերը»: Կրկին պատաս-
խան տվեց պատանյակն և ասաց. «Թագավո՛ր, ինչո՞ւ մինչև այդ-
տեղ միայն կարգալ տվիր. շարունակել տուր կարգալը, և այնտեղ կլսես
հարությունը, շատերին հայտնվելը, երկինք վերանալը, հոր աջ կողմը
նստելը, երկրորդ գալստյան խոստումը՝ բոլորին հրաշալի կերպով
հարություն տալով, արդար դատաստանի համառոտ հատուցումը»: Երբ
թագավորն այս լսեց, խոր խոցված՝ երեսանց ծիծաղեց և ասաց. «Այդ
բոլորը խաբեություն է»: Քրիստոսի գինվորը պատասխան տվեց և

աստղ. «Եթե քեզ համար հավատարի են նրա մարմնավոր շարժարանքը, է՛լ ավելի հավատարի պիտի լինի քեզ համար նրա երկրորդ ահավոր գալուստը»:

Թագավորը այս լսելով՝ բորբոքվեց Բարեւոնի հնոցի կրակի նման, այնպես որ մինչև անգամ յուրայինները ևս քաղցեացիների նման այրվում էին:

Այն ժամանակ ամբողջ բարկութունն ու գայրույթը թափեց այն երանելի մարդու վրա, որի անունը Գարեգին էր: Կապված ոտներով ու կապված ձեռներով երկու տարու շափ հանձնվեց շարժարանքների և իշխանութունից զրկվելով՝ մահվան դատապարտվեց:

ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԻՇԽԱՆԻ ԶԵՌՆԱՐԿԱԾ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ում հոգիները թուլացած են երկնավոր առաքինությունից, սաստիկ երկյուղի մեջ է ընկած [ներանց] մարմնի բնությունը. ամեն հոգիից շարժվում է և ամեն խոսքից վրդովվում և ամեն բանից դողում. այդպիսի մարդը երազական բաներով է անցկացնում իր կյանքը, իսկ մահվան ժամանակ էլ անդառնալի կորստյան է մատնվում: Ինչպես որ հնում մեկն ասել է՝ չհասկացված մահը մահ է, հասկացված մահը՝ անմահություն: Ով որ չգիտե, թե ինչ է մահը, վախենում է մահից. իսկ ով գիտե մահը, նրանից չի վախենում:

Եվ այս բոլոր շարիքները մարդու միտքն են մտնում անուսումնությունից: Կույրը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տգիտությունը զրկվում է կատարյալ կյանքից: Կավ է աչքով կույր [լինել], քան մտքով կույր: Ինչպես որ հոգին մեծ է մարմնից, այնպես էլ մտքի տեսողությունը մեծ է մարմնական տեսողությունից:

Եթե մեկը շատ ճոխացած լինի աշխարհական մեծությամբ, իսկ մտքով ավելի աղքատ լինի, այնպիսին ողորմելի է շատերից. ինչպես որ տեսնում էլ ենք ո՛չ միայն հասարակ մարդկանց մեջ, այլև նրա մեջ, որ ամենից մեծն է: Եթե թագավորը իմաստությունն իրեն աթոռակից շունի, չի կարող իր վիճակի մեջ վայելուչ լինել: Իսկ եթե մարմնավոր բաների վերաբերմամբ այսպես է, որքա՞ն ավելի ևս հոգևոր բաների վերաբերմամբ է:

Ամբողջ մարմնի կենդանությունը հոգին է, իսկ մարմինն ու հոգին կառավարողը միտքն է. և ինչպես որ մի մարդու վերաբերմամբ է, այնպես էլ ամբողջ աշխարհի վերաբերմամբ: Թագավորը միայն իրեն համար չէ պատասխանատու, այլ նաև նրանց համար, որոնց կորստյան պատճառ է եղել:

Բայց մենք թեպետև թույլտվություն չունենք բամբասելու իշխաններին, բայց չենք էլ կարող գովաբանել մի մարդու, որ աստծու դեմ է կռվում: Այլ կպատմեմ անցքերն ու դեպքերը, որ նրա ձեռքով անցան սուրբ եկեղեցիների գլխով, և չեմ դանդաղի. գործերի ընթացքը ո՛չ թե

բամբասաններ մտքով, այլ ճշմարտությամբ պատմելուց չեմ դադարի։ Ո՛չ կարծիքներով եմ վեր թռել և ո՛չ էլ լուրերից արթնացել, այլ նա ինքս անձամբ նույն տեղում պատահեցի և տեսա ու լսեցի հանդգնաբար խոսելու ձայնը։ Ինչպես սաստիկ քամին ալեկոծում է մեծ ծովը, այնպես էր շարժում ու տարուբերում իր զորքերի ամբողջ բազմությունը։ Եվ բոլոր ուսմունքների հանդիսավոր քննություն էր կատարում, կըշնադատում էր մոգությունն ու քավդեությունը¹⁶ և իր աշխարհի բոլոր ուսմունքները։ Կեղծավորությամբ մեջ էր բերում նաև քրիստոնեությունը և ապում էր զայրացած. «Հարցրե՛ք, քննեցե՛ք, տեսե՛ք. որը լավն է՝ թող այն ընտրենք ու պահենք»։ Եվ ջանք էր գործ դնում, որ իր մտադրությունը շուտով կատարի։

Իսկ զորքի մեջ եղած զանազան կողմերից եկած քրիստոնյաները հասկացան այն կրակը, որ ծածուկ վառվում-բորբոքվում էր և ուզում էր լեռներն ու դաշտերն առհասարակ հրդեհել։ Նրանք էլ կրակ կտրեցին անմարելի հրով և սաստկապես պատրաստվեցին գաղտնի որդգայթների փորձության դեմ։

Այնուհետև սկսեցին բարձրաձայն, սաղմոսներով ու հոգևոր երգերով և մեծապայծառ վարդապետությամբ [իրենց] պաշտամունքը կատարել մեծ բանակի դեմ հանդիման, և աներկյուղ ու անվախ հոժարությամբ սովորեցնում էին իրենց մոտ եկող մարդկանց։ Եվ Տերն էլ հաջողում էր նրանց [զործը] զանազան հրաշքներով, որովհետև հեթանոսական զորքից շատ հիվանդներ բժշկվում էին։

Իսկ անօրեն իշխանը երբ իմացավ, թե հայտնվեց [իր] խորամանկ մտադրությունը, և պատրաստված հուրը՝ դեռ ոչ ոք նրա վրա չփչած՝ նրա վառվելը հայտնի դարձավ աստծու երկյուղածներին, սկսեց ծածուկ նետերով խոցոտել իր շար միտքը և անբուժելի վերքեր էր պատրաստում հոգիների և մարմինների համար։

Մերթ շանթում՝ գալարվում էր ինչպես մի թունավոր օձ, մերթ ձգվում՝ մոնչում էր ինչպես զայրացած առյուծ, ճմլվում ու թապալտկվում էր խարդախ մտադրությամբ և կամենում էր իր կամքը կատարել։ Քանի որ ձեռքը ձգել և բռնել չէր կարողանում, — որովհետև ամենքը միատեղ չէին նրա մոտ միևնույն վայրում, — այնուհետև սկսեց առաջ քաշել կրտսերներին ավազների միջից, և անարգանքներն պատվականների միջից, և տգետներին գիտունների միջից, և վախկոտներին քաջ մարդկանց միջից. և էլ ի՞նչ մեկ-մեկ թվեմ, բոլոր անարժաններին առաջ էր քաշում, իսկ բոլոր արժանավոր մարդկանց հետ էր տանում. մինչև անգամ հորն ու որդուն բաժանում էր միմյանցից։

Թեպետև բոլոր ազգերի վերաբերմամբ էր այս անկարգությունն անում, բայց ավելի Հայոց աշխարհի դեմ էր մարտնչում. որովհետև նրանց ավելի ջերմեռանդ էր տեսնում աստվածապաշտության մեջ, մանավանդ նրանք, ովքեր Հայոց նախարարների տոհմից էին և միամտությամբ պահպանում էին առաքյալների և մարգարեների սուրբ քառողությունը: Նրանցից ոմանց խաբում էր ռեկով ու արծաթով և շատերին էլ ուրիշ առատ պարգևներով. ոմանց էլ ագարակներ ու մեծամեծ գյուղեր [շնորհելով], ոմանց մեծամեծ պատիվներով ու իշխանություններով: Եվ ուրիշ դատարկ հույսեր էլ էր տալիս նրանց: Եվ այսպես հրապուրում ու հորդորում էր շարունակ. «Եթե միայն, ասում է, մոգության կրոնը հանձն առնեք և ձեր մոլորությունից սրտանց դառնաք մեր երեւելի կրոնի ճշմարտությանը, մեծությունների և ավագությանների կհասցնեմ [ձեզ] իմ սիրելի նախարարներին հավասար, և էլ ավելի կբարձրացնեմ»: Եվ այսպես կեղծավորությամբ խոնարհվում էր ամենքի մոտ՝ խոսելով նրանց հետ սիրո պատրվակով, որպեսզի կարողանա նրանց խորամանկությամբ որսալ՝ խորհրդատուների առաջին խրատի համաձայն: Եվ այս բանն անում էր իր իշխանության շորորոգ տարուց սկսած մինչև տասնմեկերորդ տարին:

Եվ երբ տեսավ, որ ծածուկ հնարագիտությունը բանի տեղ չանցավ, այլ դիմացիներն ավելի շատ էին գործում,— որովհետև տեսնում էր, որ քրիստոնեությունն օրեցօր աճում-տարածվում էր հեռավոր ճանապարհի այն բոլոր կողմերը, որոնցով ինքն անցնում էր,— սկսեց հալումաշ լինել և հառաչելով հոգոց հանել: Ակամա հայտնեց գաղտնի մտադրությունները. բարձրաձայն հրաման տվեց և ասաց. «Իմ իշխանության ներքո գտնված բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները թող բոլորը ձեռք բաշեն [իրենց] մուլար կրոններից և գան երկրպագություն անեն միմիայն արեգակին, զոհեր մատուցելով և աստված անվանելով [նրան], և սպասավորելով կրակին. բացի այս ամենից՝ մոգության օրենքներն էլ կատարեն, առանց որևէ բան պակաս թողնելու»:

Այս ասելով՝ բարձրաձայն հրապարակում էր [հրամանը] մեծ բանակի մեջ և խիստ պատվեր էր տալիս ամենքին. և շտապով սուրհանդակներ էր ուղարկում բոլոր հեռավոր ազգերի մոտ, այդ նույն հրամանը հասցնում էր բոլորին:

Արդ, իր թագավորության տասներկուերորդ տարվա սկզբին անթիվ քանակությամբ զորք ժողովեց և հարձակվելով հասավ Իտաղական երկիրը¹⁷:

Այս տեսնելով Քուշանների թագավորը՝ չկարողացավ պատերազ-

մի դուրս գալ նրա դեմ, այլ փախուստ տալով ամուր անապատի կողմերը՝ թաքնելով ազատվեց իր ամբողջ զորքի հետ: Իսկ սա ասպատակ սփռեց գավառների, տեղերի, վայրերի վրա. առավ բազմաթիվ բերդեր ու քաղաքներ, հավաքեց զերիներ, կողոպուտ ու ավար և տարավ-հասցրեց իր իշխանության [տակ գտնված] երկիրը: Եվ ահա այնուհետև նույն դատարկ մտադրության հետևից ընկած՝ հաստատվեց իր մուլար կարծիքի վրա, ասելով իր ամբարիշտ պաշտոնյաներին. «Ի՞նչ տանք մենք աստվածներին այս մեծ հաղթության փոխարեն, որ ոչ ոք չկարողացավ մեր դեմ պատերազմի դուրս գալ»:

Այն ժամանակ բոլոր մոզերն ու քաղեանները միաբերան իրենց ձայնը բարձրացրին և ասացին. «Աստվածները, որ քեզ տվին տերություն և հաղթություն քո թշնամիների դեմ, ամենևին կարիք չունեն քեզնից խնդրելու այս տեսանելի պատվական բաներից, միայն թե մարդկանց բոլոր մուլար ուսմունքները վերացնես և [բոլորին] զրադաշտական կրոնին դարձնես»:

Այս խոսքին հավանեցին թագավորն ու բոլոր մեծամեծները, մանավանդ նրանք, ովքեր կրոնի առաջնորդներն էին: Խորհուրդ արին, և այդ խրատը հաղթող հանդիսացավ:

Այնտեղ՝ Պահ դուռն ներսում, արգելեց Հայերի, Վրացիների և Աղվանների և այն բոլորի բազմաթիվ հեծելազորը, ովքեր հավատում էին Քրիստոսի սուրբ Ավետարանին: Եվ դռնապաններին խիստ հրաման տվին, որ դեպի Արևելք մեղ մտտ եկողներին ներս թողնեն, իսկ արևելքից արևմուտք փակ լինի ճանապարհը:

Եվ երբ արգելեց ու փակեց նրանց ամուր և անել վանդակի մեջ, — և իրավացի ասացի ամուր և անել, որովհետև այնտեղ փախչելու և թաքնվելու տեղ չկա, քանի որ շորս կողմը թշնամիներ են բնակվում, — այն ժամանակ զործ ձեռնարկեց նրանց վերաբերմամբ և նրանցից շատերին թուլացրեց մեծ շարշարանքներով ու պեռ-պեռ տանջանքներով, և ստիպում էր ուրանալ ճշմարիտ աստծուն և հավատալ տեսանելի տարրերին: Իսկ զորականներն առհասարակ գեղեցիկ խորհրդով, արիասիրտ զորության միաբան ազադակում էին և ասում. «Վկա են մեզ երկինքն ու երկիրը, որ երբեք չենք ծուլացել արքունի ծառայության մեջ և ոչ էլ վախկոտություն ենք խառնել [մեր] արիության ու քաջության հետ. զուր և անողորմ են մեզ վրա [տեղացող] այս հարվածները»:

Եվ այնքան շատացավ նրանց գոռում-գոչումի ձայնը, մինչև որ ինքը թագավորն իր աչքով տեսավ կատարվող անցքերը և տեղնուտեղը

խակոյն երգումով հաստատեց ու ասաց. «Ձեզ չեմ գիշանի, մինչև չկատարենք իմ ամբողջ կամքն ու հրամանները»:

Եվ ահա շարասեր սպասավորները իրավունք ստացան, որ բուն ավագներից շորս զորականի մեջտեղ բերին և սկսեց տանջել: Նախ և առաջ նրանց դատաստանը տեսան խիստ ծեծելով և նույն կապանքներով տարան բանտը գցեցին: Իսկ մյուսներին [թագավորը] առժամանակ խաբեությամբ ներեց և ամբողջ մեղքը գցեց բանտարկվածների վրա. և այս կատարում էր սատանայական խրատի համաձայն:

Իսկ տասներկու օրից հետո հրաման տվեց առատ և սովորական օրերից ավելի ճոխ ընթրիք պատրաստել և հրավիրեց քրիստոնյա զինվորականներից շատերին: Եվ սեղանի պատրաստության ժամին՝ յուրաքանչյուրին իր նստելու տեղն էր շնորհում սեղանի շուրջը և խոսում էր նրանց հետ սիրով ու խոնարհությամբ՝ առաջվա կարգի համաձայն, որպեսզի գուցե համաձայնեն զոհած միս ուտել, որ երբեք օրենք չէր ուտել քրիստոնյաներին: Երբ ոչ մեկն էլ հանձն չառավ [ուտել], շատ էլ շատիպեց, այլ հրամայեց մատուցել նրանց սովորական կերակուր և առավելապես գինով էր ճոխացնում սեղանի ուրախությունը:

Եվ երբ այնտեղից դուրս եկան արքունի սրահը, նրանցից ոմանց ձեռքակալեցին՝ ձեռները հետևները կապելով և խոնջանները կնքելով¹⁸, և զգուշությամբ պահում էին որի՛ն երկու և որի՛ն էլ երեք օր: Շատ ուրիշ անարժան շարչարանքներ էլ էին տալիս, որ մինչև անգամ գրի առնել արժանի չենք համարում: Եվ նրանցից ոմանց էլ ազնվական պատվից զրկելով՝ քաշեցին և հեռացրին:

Եվ դարձյալ նրանցից խումբ-խումբ ուղարկում էին հեռավոր երկիր՝ անբնակ վայրերի ամբոցները՝ թագավորի թշնամիների ղեմ պատերազմ մղելու համար. շատերը հենց այնտեղ էլ իրենց մահը գտան սրով: Եվ բոլորին նշանակված թոշակները պակասեցնում էին և քաղցով ու ծարավով տանջում նրանց. ձմեռելու համար զմեղակ տեղեր էին նշանակում նրանց և բոլորի աչքում անարգ ու վատթար նրա՛նց էին ցույց տալիս:

Իսկ նրանք Քրիստոսի սիրո համար մեծ ուրախությամբ էին հանձն առնում բոլոր շարչարանքները այն մեծ հույսի ակնկալությամբ, որ առաջուց պատրաստված է պատվիրանապահ համբերողների համար: Որքան շարությունը ավելացնում էր անարգանքը, այնքան նրանք ավելի ևս զորանում էին Քրիստոսի սիրո մեջ. մանավանդ որ նրանցից շատերը սուրբ գիրքը սովորել էին մանկությունից, մխիթարում էին իրենց և քաջալերում ընկերներին, և որպես լույսի աշտարակ կատարում ու ավելացնում էին [քրիստոնեական] պաշտամունքը:

Այս պատճառով էլ հեթանոսներից շատերը, որոնց ախորժելի ու
ցանկալի էին թվում [նրանց երգերի] ձայները, քաջալերում էին նրանց
և մխիթարության խոսքեր ասում, թե լավ է մարդ մահու շափ շար-
շարանք կրի, քան այդպիսի կրոնն ուրանա:

Սակայն թեպետև նրանք Քրիստոսի սիրո պատճառով խիստ ուրախ
և զվարթ էին ներքուստ, բայց [նրանց] արտաքին տեսքը շատ ողոր-
մելի էր օտարության մեջ: Այնպիսի պատվական զինվորությունը հասել
էր շարաշուք և անարգ վիճակի, և հայրենի ազատությունը շարաշար
կերպով գտնվում էր մարդախոշոշ բռնավորի ծառայության մեջ, որը
արյունահեղությամբ հեթանոսների օրհնքներից էլ գերազանցում էր և
ամենևին չէր կարծում, թե այս ամենի համար կարող է երկնքում մի
վրեժխնդիր լինել:

Այլև ոչ ոքի երկրավոր ծառայությունները չէր հիշում. և որ ամեն
բանից մեծ է մարմնավոր կարգով, այնտեղ կային նախարարներից
ոմանք, որոնք նրա եղբայրներին մեծացրել էին իրենց մայրենի կա-
թով, ամենից ավելի նրա՛նց էր տանջում:

Բացի այս ամենից՝ մի այլ շարություն էլ նյութեց: Իր հավատարիմ
ծառաններից մեկին, որի անունը Դենշապուհ էր, գործով ուղարկեց
Հայոց երկիրը. սա եկավ տեղ հասավ արքունի հրամանով, բերեց մեծ
թագավորի ողջույնը և խաղաղասեր կեղծավորությամբ ամբողջ Հայոց
երկիրը աշխարհագիր արեց՝ իրր թե հարկերը ներելու և այրուձիու ծան-
րությունը թեթևացնելու նպատակով: Թեպետև երեսանց կեղծավորու-
թյուն էր անում, բայց ներքուստ երևում էին շարագույն զիտավորու-
թյունները:

Առաջին, եկեղեցու ազատությունը ծառայության տակ գրեց:

Երկրորդ, վանքերում բնակված միայնակյաց քրիստոնյաներին
նույն աշխարհագրի տակ գցեց:

Երրորդ, երկրի հարկն ավելի ծանրացրեց:

Չորրորդ, նախարարներին բանասարկությամբ թշնամացրեց մի-
մյանց հետ և ամեն տան մեջ խռովություն գցեց:

Եվ այս ամենն անում էր, որպեսզի գուցե քանդի միաբանությունը,
և եկեղեցու ուխտը ցրվե, և միայնակյացներին փախցնի, և շինական-
ներին տկարացնի. և չափազանց աղքատության պատճառով ակամա
բնդունեն մոգական կրոնը:

Բայց ամենից վատթարը հինգերորդն էր. որովհետև նա, որ երկրի
հազարապետն էր, համարվում էր քրիստոնյա աշխարհականների վե-
րականացու հայրը. սրա դեմ զրգռելով ամբաստանություն հարուցեց, և
նրան գործից հանելով՝ նրա փոխարեն մի պարսիկ բերեց [մեր] աշ-

«Եվ արարածներն այսպես են բաժանվում. հրեշտակները Որմզդինն են, իսկ դեերը՝ Արհմինին, և այն բոլոր բարիքները, որոնք երկնքից գալիս են երկիր, Որմզդինն են, իսկ այն բոլոր վնասները, որ գործվում են այնտեղից այստեղ, Արհմինի արածներն են: Նմանապես երկրիս վրա ինչ որ բարի է, այն Որմիզդն է ստեղծել, իսկ ինչ որ բարի չէ, այն Արհմինն է ստեղծել, ինչպես որ մարդուն Որմիզդն է ստեղծել, իսկ ախտերը, հիվանդություններն ու մահը Արհմինն է ստեղծել: Եվ բոլոր թըշվառություններն ու փորձանքները, որ լինում են, և դառն պատերազմները շարի արարածներն են. իսկ հաջողություններն ու իշխանությունը և փառքն ու պատիվները, և մարմնի առողջությունը, դեմքի գեղեցկությունը և ճարտարախոսությունն ու երկարակեցությունը,— սրանք բարիից են [իրենց] զոյությունն առնում. իսկ այն ամենը, որ այդպես չէ, նրա մեջ շարի գործ է խառնված:

«Եվ մոլորված են այն բոլոր մարդիկ, որ ասում են, թե «Մահն աստված է ստեղծել, և շարն ու բարին նրանից են լինում»: Մանավանդ, ինչպես քրիստոնյաներն են ասում, թե «Աստված նախանձոտ է. ծառից մի թուզ ուտելու համար աստված մահ ստեղծեց և մարդուն այդ պատժին ենթարկեց*»: Այդպիսի նախանձ մարդն էլ չունի մարդուն կատմամբ, ո՛ր միաց թե աստված [ունենա] մարդկանց նկատմամբ. որովհետև ով ասում է այս բանը, նա խուլ է և կույր, և Հարամանիի գեներից խաբված:

«Մի ուրիշ մոլորություն էլ. ասում են՝ «Աստված, որ ստեղծեց երկինքն ու երկիրը, եկավ և ծնվեց մի կնոջից, որի անունն էր Մարիամ և նրա մարդու [անունը] Հովսեփ²³»։ Իսկ ճշմարտությունն այն է, որ նա Բանթուրակ անունով մեկի որդին է եղել, անկարգ խառնակությունից [ծնված]²³: Եվ այդպիսի մարդու հետևից են մոլորված շատերը:

«Եթե Հոռոմնեերի աշխարհը մեծ հիմարության պատճառով տգիտաբար մոլորվել է և զրկվել մեր կատարյալ հավատից, իրենց անձերին են պատճառում իրենց վնասը. էլ դուք ինչո՞ւ եք նրանց մոլորության հետևից գնալով խեղացնորվում: Այլ՝ ինչ կրոն որ ձեր տերն ունի, դուք էլ նույնն ունեցեք. մանավանդ որ աստծու առաջ էլ ձեզ համար հաշիվ պետք է տանք:

«Մի՛ հավատար ձեր առաջնորդներին, որոնց նածրացի²⁴ եք անվանում, որովհետև սաստիկ խաբեբաներ են. ինչ որ խոսքերով ուսուցանում են, գործով հանձն չեն առնում: Ասում են՝ «Միս ուտելը մեղք

* Հմմտ. Ել. ի 5, ր օրենք և 6, ելք 14 և այլն. տե՛ս նաև Մենդ. ր16—17 և գ 19:

²³ Հմմտ. Գաղատ. գ 4:

չէ», և իրենք չեն ուզում ուտել: «Կին առնել պետք է», բայց իրենք նրա վրա նայել էլ չեն ուզում: «Հարստութիւն ժողովելը, ասում են, շատ մեղք է», բայց աղքատութիւնը չափից ավելի են գումում: Հարգում են թշվառութիւնը և պարսաւում հաջողութիւնը: Ժաղրում են բախտի անու- նը և խիստ պախարակում են փառավորութիւնը: սիրում են անշուք հա- գուտը և անարգ բաներն ավելի են հարգում, քան պատվականները: մահը գովաբանում են և կյանքը պարսաւում: մարգու ծնունդն անար- գում են և գումում են անզավակութիւնը: Եվ եթէ մարդ դրանց լսի և կանանց շմերձենա, շուտով կհասնի աշխարհի վերջը:

«Սակայն ես չկամեցա ամեն բան մանրամասն գրել ձեզ, որով- հետե ուրիշ շատ բաներ էլ կան, որ խոսում են դրանք: Այս բոլոր դրածներին ավելի վատթարագոյնն այն է, որ քարոզում են, թե աստ- ված մարդկանց ձեռքով խաչ բարձրացվեց, նույնը մեռավ և թաղվեց, և ապա հարութիւն առավ ու երկինք վերացավ: Զէ՞ որ դուք ինքներդ պետք է դատաստան անեիք այդպիսի անարժան ուսմունքների համար: Դեհրը որ շար են, չեն բռնվում ու տանջվում մարդկանց կողմից, ո՛րք մնաց աստված, բոլոր արարածների արարիչը: այսպիսի բաներ ասելը ձեզ համար ամոթ է, իսկ մեզ համար՝ խիստ անհավատալի:

«Արդ, երկու բան կա ձեր առաջ. կա՛մ կետ առ կետ պատասխան տվեք այս նամակին և կա՛մ վեր կացեք Դուռն եկեք և ներկայացեք Մեծ ատյանին»:

**ԱՅՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ
ԺՈՂՈՎԼԵՅԻՆ ԱՅՐԱՐԱՏՅԱՆ ԳԱՎԱՌՈՒՄ ԵՎ ՆԱՄԱԿԻՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՏՎԻՆ**

ՀՈՎՍԵՓ՝ Այրարատի եպիսկոպոս.

ՍԱՀԱԿ՝ Տարոնի եպիսկոպոս.

ՄԵՂԵՏ՝ Մանազկերտի եպիսկոպոս.

ԵԶՆԻԿ՝ Բագրևանդի եպիսկոպոս.

ՍՈՒՐՄԱԿ՝ Բզնունյաց եպիսկոպոս.

ՏԱՃԱՏ՝ Տայոց եպիսկոպոս.

ԹԱԹԻԿ՝ Բասենի եպիսկոպոս.

ՔԱՍՈՒ՝ Տուրուբերանի եպիսկոպոս.

ԵՐԵՄԻԱ՝ Մարդաստանի եպիսկոպոս.

ԵՎՂԱՂ՝ Մարդաղվո եպիսկոպոս.

ԱՆԱՆԻԱ՝ Սյունյաց եպիսկոպոս.

ՄՈՒՇԵ՝ Արծրունյաց եպիսկոպոս.

ՍԱՀԱԿ՝ Ռշտունյաց եպիսկոպոս.

ԲԱՍԻԼ՝ Մոկաց եպիսկոպոս.

ԳԱԳ՝ Վանանդի եպիսկոպոս.

ԵՂԻՇԱ՝ Ամատունյաց եպիսկոպոս.

ԵՂԲԱՅԲ՝ Անձավացյաց եպիսկոպոս.

ԵՐԵՄԻԱ՝ Ապահունյաց եպիսկոպոս:

Այս բոլոր եպիսկոպոսները և բազմաթիվ քորեպիսկոպոսներ²⁵ և պատվական երեցներ զանազան տեղերից եկեղեցու սուրբ ուխտի հետ միասին՝ միաբան և միահավան, միահամուռ ժողովվելով թագավորանիստ վայր Արտաշատում՝ մեծամեծ նախարարների և աշխարհի ամբողջ բազմության հավանությանը դրեցին նամակի պատասխանը:

«ՀԱՎԱՅՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, ինձ հետ միաբանածների հետ միասին մեծամեծներից մինչև փոքրեր, Արիների և Անարիների Միհրենեսեն մեծ հազարապետին շատ ու շատ ողջույն խաղաղասեւ մտնով, Բեզ և Արյաց ամբողջ զորաբանակին:

«Նախնիներից սովորություն ունենք՝ աստվածատուր պատվիրանի համաձայն՝ աղոթք անել թագավորի կյանքի համար և անդադար խընդրել աստծուց նրա համար երկար կյանք, որպեսզի խաղաղությամբ վարի այն տիեզերական իշխանությունը, որ աստված է հանձնել զրան. որպեսզի զրա նրկարատե խաղաղ կառավարության ժամանակ մենք էլ առողջությամբ և աստվածապաշտությամբ անցկացնենք մեր կյանքը:

«Մեր աշխարհն ուղարկած քո նամակի վերաբերմամբ [պատասխանում ենք], առաջ ժամանակները մոզպետներից մեկը, որ ձեր հավատի մեջ ամենից կատարյալն էր, և զուք նրան մարդկային բնությունից վեր մի բան էիր համարում, հավատաց երկնքի ու երկրի արարիչ կենդանի աստծուն, և կես առ կես հերքեց ու հասկացրեց ձեզ ձեր կրոնը: Եվ երբ շկարողացան խոսքով նրա դեմն առնել, քարկոծելով մեռավ Որմիզդ արքայից²⁶: Եվ եթե ճիշտ կհամարես լսել մեր ասածը, այդտեղ ձեր աշխարհի շատ վայրերում կա նրա գիրքը, կարդա և այնտեղից կտեղեկանաս:

«Ինչ վերաբերում է մեր կրոնին, ամեննին աներևույթ չէ այն և ոչ էլ աշխարհի որևէ մի անկյունում է քարոզվում, այլ համատարած ամբողջ աշխարհում, ծովի և ցամաքի ու կղզիների վրա, ո՛չ միայն արևմուտքում, այլև արևելքում, այլև հյուսիսում ու հարավում և մեջերքում քի է հոծությամբ: Ո՛չ թե մարդու է ապաստանած, որ վերակացուի միջոցով տարածվի աշխարհում. այլ իր հաստատությունն իր մեջ ունի: Ո՛չ թե ուրիշ վատթարների մոտ է վեհ երևում, այլ վերևից՝ երկնքից ունի [իր] անսուտ օրենսդրությունը, ո՛չ միջնորդի ձեռքով, որովհետև

մեկ է աստված և բացի նրանից ուրիշը չկա, ո՛չ ավելի մեծ և ո՛չ էլ ավելի փոքր:

«Ո՛չ թե որևէ մեկից է աստված սկիզբ առել, այլ ինքնբնութան մշտնջենավոր է. ո՛չ թե մի որևէ տեղ է, այլ ինքը տեղ է իրեն համար. և ո՛չ թե գտնվում է որևէ ժամանակի մեջ, այլ ժամանակները նրանից են գոյացել. և ո՛չ միայն ավելի հին է, քան երկինքը, այլև քան կարող են մտածել ու կարծել մարդիկ ու հրեշտակները: Տարբեր են կերպարանք չի ընդունում և աշխի տեսողության չի ենթարկվում. և ո՛չ միայն ձեռքով չի կարելի զննել, այլև ոչ ոքի մտքի տակ անգամ չի ընկնում, ո՛չ միայն մարմնավորներիս, այլև անմարմին հրեշտակներին. բայց եթե ինքը կամենում է, ճանաչվում է իր արժանավորներին [հավատացյալներին] մտքով, բայց աչքերին չի երևում, և այն էլ՝ ո՛չ թե երկրավորներիս մտքով [է ճանաչվում], այլ նրանց, ովքեր ճշմարտությանը հավատացել են աստծուն:

«Եվ նրա անունն է երկնքի ու երկրի արարիչ. իսկ երկնքից ու երկրից առաջ, որպես ինքնագո՞ ինքնանուն է: Ինքն անժամանակ է, իսկ արարածներիս երբ կամեցավ՝ լինելու սկիզբ դրեց ո՛չ թե ընչից, այլ ոչնչից. որովհետև ինչը միայն նա է, և մնացած ամեն բան նրանից ընշացավ: Ո՛չ թե իրր հետո իմացավ և ստեղծեց, այլ դեռևս շատեղծած՝ իր կանխագիտությամբ տեսնում էր արարածներին. ինչպես և այժմ նախքան մարդու բարի կամ չար բան գործելը՝ աստծուն հայտնի են մարդկանց գործերը: Այսպես էլ այն ժամանակ, երբ դեռ չէր ստեղծել, ո՛չ թե խառնիխուռն էր ճանաչում դեռ շատեղծվածներին, այլ յուրաքանչյուր մասերի տեսակները նրա առաջ կային կարգավորված և հարմարեցված. իսկ մարդկանց և հրեշտակների [վերաբերմամբ]՝ թե՛ տեսակները և թե՛ այն ամենը, ինչ որ լինելու էին տեսակի մեջ:

«Եվ որովհետև ստեղծող զորություն է, մեր շարությանը չէր կարող արգելք լինել նրա բարեբարությանը. ինչպես որ հենց եղավ էլ, և դատավոր ունենք արարիչ աջը: Այն ձեռքը, որ երկինքն ու երկիրը հաստատեց, նույնը և քարեղեն տախտակների վրա փորագրեց և դպրության տվեց մեզ, որը պարունակում է խաղաղական և փրկարար օրենքներ, որպեսզի ճանաչենք երևելի և աներևույթ [արարածների] արարիչ մի աստծուն. ո՛չ այլ և այլ, իրր թե մեկը բարի և մյուսը՝ չար, այլ միևնույնը համակ բարի:

«Բայց եթե քեզ թվա, թե աստծու ստեղծածների մեջ չար բան կա, ասա՛ համարձակ, որպեսզի թերևս ճշմարիտ բարին սովորես: Ասացիր, թե դեբը չար են. կան և բարի գեներ, որոնց թե՛ դուք և թե՛ մենք հրեշտակ ենք անվանում. եթե կամենան դեներն էլ բարի կլինեն, և եթե կա-

մենան՝ հրեշտակներն էլ շար կլինեն։ Այս բանը մարդկանց մեջ էլ է լինում, և ավելի միևնույն հոր որդիների մեջ. կա, որ հնազանդ ու հպատակ է հորը, և կա՛, որ սատանայից էլ ավելի վատ է։ Նույնիսկ ինքը մարդն էլ առանձին՝ երկուսի բաժանված է երևում, երբեմն շար և երբեմն բարի. նա, որ բարի էր, նույնը շարացավ, պատահեց, որ կրկին դեպի բարին շրջվեց, բայց բնությունը մեկ է։

«Իսկ այն, որ ասում ես, թե մեկ թուզի համար աստված մահ ստեղծեց, մի կտոր մագաղաթը ավելի աննշան բան է, քան թուզը, բայց եթե թագավորի խոսքը գրվում է նրա վրա, ով այն պատում է, մահվան պատիժ է ստանում։ Արդ, կարելի՞ է շար ասել թագավորի մասին. ամենևին՝, ես չեմ ասում, այլ որպես խրատ գործածելով՝ ուրիշներին սովորեցնում եմ։ Աստված այն ժամանակ նախանձոտ կլինե՞ր, եթե պատվիրած չլինե՞ր այն ծառից շուտել. իսկ եթե առաջուց զգուշացրեց, իր բնական սերն ու գույքը ցույց տվեց նրա վերաբերմամբ։ Իսկ մարդն արհամարհելով [այն]՝ մահվան պատիժ ընդունեց։

«Բայց այն, որ ասացիր, թե աստված կնոջից ծնվեց, դրանից քեզ վայել չէ՞ր խորշել և փախչել. որովհետև ահավասիկ Արհմեր և Որմիդ-դը հորից են ծնվել և ոչ թե մորից, որի մասին եթե լավ մտածես, դու էլ չես ընդունի։ Եվ մի այլ դրանից էլ ավելի ծաղրելի բան, Միհր աստվածը կնոջից է ծնվում, եթե [նրեկի է, որ] մեկն իր ծնողի հետ պառկի։

«Բայց եթե մի քիչ քեզնից հեռացնեիր իշխանական գոռոզությունդ, և գայիր ընկերաբար պայքարելու, գիտեմ, որ ինչպես ուրիշ ամեն բանով շատ իմաստուն ես, մեր տիրող սուրբ կույսից ծնվելն էլ ավելորդաբանություն չէ՞իր համարի, այլ աշխարհս ոչնչից ստեղծելուց ավելի մեծագույնը կհամարեիր վերջին փրկությունը, հանցավորությունը կվերագրեիր մարդու ազատությանը, իսկ ծառայությունից ազատվելը՝ աստծու բարերարությանը։

«Որովհետև երբ լսում ես, թե աստված այս ամբողջ աշխարհը ոչնչից ստեղծեց, այնպես պետք է հասկանաս, որ արարածները նրա խոսքով ծնվեցին։ Իսկ աստված, որ այս մեծ մարմինն առանց շարշարանքի ծնեց, իհարկե, իբրև հայր գութ ունի սրա վրա։ Որովհետև քանի որ ինքն անապական է, արարածներին էլ առանց ապականության ծնեց. իսկ սա իր կամքով զլորվելով ապականվեց, և ինքն իրեն այլևս չէր կարող ոտքերի վրա հաստատուն կանգնել։ Որովհետև հողից էր [ստեղծված], ինքն իրեն վնասելով՝ նորից նույն բնությանը դարձավ, և քանի որ ո՛չ թե ուրիշ որևէ շար գործությունից ընդունեց պատիժն ու պատուհասը, այլ իր անհոգությունից, որ չլսեց բարերար պատվիրանը,

[ներա] ծառայական մասը պատժվեց մահով, որ կրեց իր անձի մեջ:

«Արդ՝ եթե մահը շար աստվածն ստեղծեց, մեջտեղը մահվան ի՞նչ գոյացութիւն է երևում. ոչինչ.— Բայց բարի աստծու արարածներին փշացրեց:— Եթե այդ աշխարհն է՝ նրան չի կարելի բարի էլ ասել, այլ կիսագործ ապականացու: Եվ ո՞ր աստծու արարածները ապականվող են և փշացող, նրան չի կարելի անեղծ աստված ասել. թողե՛ք, ուրեմն, այդ հիմար բարբառանքները:

«Մի աշխարհը երկու իշխող չի ունենա, ո՛չ էլ մի արարածը՝ երկու աստված: Եթե մի աշխարհին հանդգնեն իշխել երկու թագավորներ, աշխարհը կփշանա և թագավորութիւնները կոչնչանան:

«Այս աշխարհը նյութեղէն է, և նյութերը ջոկ-ջոկ են և միմյանց հակառակ: Այս հակառակորդների արարիչը մեկ է, որ համաձայնեցնելով սրանք՝ սիրել է տալիս միմյանց. ինչպես որ [ստեղծողը] կրակի ջերմութիւնը ճգմելով՝ մեղմացնում է օդի հովութեամբ, և օդի կարծր բրտութիւնը՝ կրակի ուժով, այնպես էլ մանրամաղ փոշիացած հողը զանգում է ջրի խոնավութեամբ, իսկ ջրի վայր թափվող բնութիւնը սալահատակի նման ամրացնում է հողի խառնուրդով:

«Որովհետեւ եթե այս տարրերը միաբանվեին, գուցե կարճամիտներից մեկը անապական աստված էլ կարծեր սրանց, և արարչին թողնելով՝ այս արարածներին երկրպագութիւն մատուցաներ. այդ պատճառով էլ՝ ով որ սրան ստեղծեց, առաջուց զգուշացավ, որպեսզի մարդիկ տեսնելով այս ապականացու տարրերի ականքներութիւնը, միմիայն սրա կառավարողին ճանաչեն անապական, մեկին և ո՛չ երկուսին, նույն արարչին այս շորս տեսակ նյութերի, որոնցից առաջանում են բոլոր բաները իրենց ստեղծողի հրամանով:

Եվ շրջափոխվելով՝ շորս եղանակով կատարում են իրենց կարևոր սպասարկութիւնը. և շորսն էլ նայում են իրենց ստեղծողի կամքին ու ականարկութեանը, և առանց դիտակցելու լծված են անհրաժեշտ գործը կատարելու՝ պատմի կարգը շահափշտակելով միմյանցից:

«Ահա պարզորեն ասված ամեն մարդու համար դուրըմբռնելի բացատրութիւնը:

Որովհետեւ կրակը գոյացութեամբ և դորութեամբ խառնված է երեք մասերի մեջ էլ. այնպես որ ջերմութիւնն ավելի շատ գտնվում է քարերի ու երկաթների մեջ, և ավելի քիչ՝ օդի և ջրի մեջ, բայց ինքն առանձին ոչ մի տեղ չի երևում: Իսկ ջրի բնութիւնն այնպես է, որ առանձին էլ կա, երեք մասերի հետ խառն էլ կա, ավելի շատ՝ հողաբույսերի մեջ և ավելի քիչ՝ օդի և կրակի մեջ: Իսկ օդը թափանցած

դտնվում է կրակի և ջրի մեջ և ջրի միջոցով էլ՝ բուսական կերակուր-
ների մեջ:

«Եվ այսպես այս տարրերը խառնված են և դարձել են ինչպես մի
մարմին, և չեն կորցրել յուրաքանչյուրն իր բնությունը, և երբեք էլ
կանգ չեն առել հակառակությամբ, հնազանդ մնալով այն անխառն իշ-
խանին»²⁷, որ խառնվածները հարմարեցնում է իրար հետ՝ բոլոր կեն-
դանիւնների բնակության և ամբողջ աշխարհիս հարակա տեղության
համար:

«Իսկ եթե այս անբանական աշխարհի համար այսպես հոգ է տանում
աստված, ինչքան ավելի կհոգա բանական աշխարհի՝ մարդու համար:

«Այս բանն ասաց նաև ձեր երեւելի իմաստուններից մեկը, թե
Միհր աստվածը մարդկային մոր ծնած էր, և աստվածազավակ թագա-
վոր է և քաջ համհարզ յոթերորդ աստվածների: Եթե կարելի է հավա-
տալ այդ առասպելաբանությանը, — որ դուք նույնիսկ գործերով կա-
տարյալ եք ցույց տալիս ձեր հավատի մեջ, — մենք այլևս առասպել-
ներից չենք հավատում, այլ աշակերտ ենք մեծ Մովսես մարգարեի,
որի հետ աստված խոսեց մորենու մեջ Սինայում, և դեմառդեմ օրենք-
ներ գրեց և տվեց նրան. և հասկացրեց այս նյութեղեն աշխարհի արա-
րածական լինելը, և իր աննյութ էությունը, որ այս նյութերի ստեղծողն
է ոչնչից. և հասկացրեց նրան, որ այս երկիրը երկրավորներով և եր-
կինքը երկնավորներով նրա ձեռքի գործն են: Երկնքի բնակիչները հրեշ-
տակներն են, իսկ երկրի բնակիչները՝ մարդիկ. բանական են միայն
մարդն ու հրեշտակը, իսկ աստված բարձր է երկնքից և երկրից:

«Եվ բոլոր արարածներն անբանորեն կատարում են նրա պատվի-
րաններն ու հրամանները և երբեք չեն անցնում իրենց համար դրված
սահմանից. բայց մարդն ու հրեշտակը ազատ են թողնված իրենց կամ-
քին, որովհետև բանական են. եթե նրա հրամանին՝ հնազանդ մնան,
անմահ են և աստծու որդիներ: Բոլոր արարածներին տվել է ծառայու-
թյան համար — երկիրս՝ մարդկանց, իսկ երկինքը՝ հրեշտակներին.
իսկ եթե ականջ չդնեն և պատվիրանը չպահեն, աստծուն ընդդեմ գոր-
ծեն, ամեն պատվից [կրնկնեն] և կանարգվեն, որպեսզի [նրա] իշ-
խանությունն անբամբաս երևա, իսկ հանցանք կատարողներն ամո-
թալից լինեն:

«Իսկ եթե դու մոլորվել ես տգիտության մեջ, ես, որ հաստատ
գիտեմ, չեմ կարող քո մոլորության հետեից գալ: Եթե հետեւեմ քո
անուսումնությանդ, երկուսս էլ անդառնալի կորստի կմատնվենք, գուցե՝
ես քեզանից ավելի վատթար, որովհետև ինձ վկա ունեմ աստծու ինք-

²⁷ Ղուկ. ԺԲ 47—48:

նասաց ձայնը. «Այն ծառան,— ասում է,— որը չգիտե իր տիրոջ կամքը և ծեծի արժանի մի գործ է կատարում, ծեծ ուտելն ուտում է, բայց ավելի քիչ[»]. Իսկ ով լավ տեղյակ է թագավորի կամքին և որևէ հանցանք է գործում նրա առաջ, բազմապատիկ տանջանքի է ենթարկվում առանց բարեխոսի»:

«Արդ, խնդրում եմ քեզ և քո իշխանության տակ եղած բոլորին. ո՛չ դու ինձ հետ բազմապատիկ տանջանքի ենթարկվիր, և ո՛չ էլ ես քեզ հետ՝ ավելի քիչ. այլ ես ու դու և մերոջ բազմությունդ քաջ թագավորիդ հետ միասին այնպես աշակերտենք աստվածային գրքերին, որ տանջանքներից փրկվենք և դժոխքն արհամարհենք և անհանգչելի կրակից ազատվենք, և արքայությունը ժառանգենք, և այս անցավոր կյանքով անվերջ ունենանք անանց մեծությունը:

«Բայց ինչ բանից որ դու զարհուրել ես, բարեհաճ եղիր և շուտով կաշակերտես ճշմարտությանը:

«Հրեշտակներից մեկն անմահների զնդից՝ ապստամբվելով և հեռանալով երկնքից և գալով մեր աշխարհը՝ խաբեական խոսքերով ու սուտ խոստումով անիրագործելի հույս տվեց անփորձ ու անկիրթ նոր եղած մարդուն, ինչպես մի մանուկ տղայի, ըմբոստացնելով նրա միտքը, որ ուտի այն ծառի պտղից, որին հրամայել էր չմոտենալ,— որպեսզի աստված դատաւ: Իսկ նա Աստծու պատվիրանը մոռանալով՝ խաբվեց-զնաց մուրար խաբեության հետեից, կորցրեց իր ունեցած անմահ փառքը և չհասավ երազով հուսացած փառքին: Ուստի և մերժվելով կյանքի վայրից՝ զգվեց այս ապականելի աշխարհը, որի մեջ դուք էլ բնակված եք այժմ, և ցնորված մոլորվում եք միևնույն խրատատուի հետեից, այլևս չուտելով պատվիրած ծառից, այլ արարածներին աստված անվանելով, և անխոս տարբերին երկրպագելով, և անորոժայն դեներին կերակուր՝ մատուցանելով և բոլորի արարչից հեռացած լինելով:

«Չար խրատատուն չի կշտանում, այլ կամենում է, որ իրենից է՛լ ավելի վատթարները կատարի: Որովհետև դեներ ո՛չ թե բռնություն է և մարդուն դեպի կորուստ տանում, այլ մեղքը քաղցրացնում են մարդու քմբի համար և հորդորելով որսում են անուղամներին ու խաբում, ինչպես որ շատ մարդիկ իրենց ընկերներին զոդություն և ավազակության են հորդորում. ո՛չ թե որևէ բռնությամբ մղելով, այլ ստապատիր խաբեությամբ շատ շարիքներ են գործել տալիս, ոմանց կախարհություն, ոմանց պոռնկություն և ոմանց էլ շատ ուրիշ անթիվ աղտեղի բաներ: Եվ արդար դատավորների միջոցով մահու շափ վրեժ են առնում. ո՛չ իբր թե բարի աստծու դատավորները բարեգործ են լինում,

[»] Հմմտ. Ղուկ. ԺԲ 47—48:

իսկ չարինը՝ շարագործ. որովհետև շատ է պատահում, որ բարի մարդկանցից շարություն է բխում, և հետո այն շարագույններից էլ՝ կատարյալ բարություն:

«Եվ ճշմարիտ դատավորները, որոնք դատում են շարագործներին, ո՛չ թե շար ու շարշարող են կոչվում, այլ շատ բարի և բարեգործ. և բնությունը մեկ է և ոչ թե երկու. իսկ այն մեկից երևան են գալիս երկու տեսակ գործեր. ոմանց համար մահաբեր, իսկ ուրիշների համար պարգևատու: Եվ եթե մարդկանց մեջ այսպես է կիրառվում, որ [դատավորը] թագավորից ստացած իրավունքի համաձայն պատժի միջոցով կատավարում է իր իշխանությունը, որչա՞փ ավելի կլինի աստծու խնամքը ամբողջ աշխարհի համար, որ բոլորին էլ կյանք է կամենում և ոչ թե մահ: Եվ ահա, ուր բազմացավ հանցանքը, բոլորին էլ մահով պատժեց, իսկ ուր հնազանդություն և լսողություն եղավ, անմահության պարգևներ շնորհեց:

«Ճշմարիտ աստվածք, մեր բոլորիս արարիչը նա է, որին դու անսանձ արձակ բերանով անահ, աներկյուղ, համարձակ հայհոյում ես: Թողած Հիսուս Քրիստոս փրկական անունը, Փանգուրակի որդի ես անվանում և կարծում ես, թե մոլորեցուցիչ մարդ է. այլև երկնավոր փրկությունն աղավաղում-անարգում ես՝ անձիդ և այս ամբողջ աշխարհի կորստյան համար: Այդ տանջանքների անանցական վրեժը պիտի փոխհատուցես սպառնացված Գեհենի անշեջ կրակի մեջ՝ քո բոլոր գործակիցներով մեկտեղ, առաջիններով, միջիններով և վերջիններով:

«Իսկ մենք այսպես ենք ճանաչում աստծուն և այս բանին հավատում ենք աներկբա:

«Աստված, որ ստեղծեց այս աշխարհը, նույնը եկավ և ծնվեց սուրբ կույս Մարիամից, ինչպես առաջուց զուշակել էին մարգարեները, առանց մարմնավոր կարգի որևէ պատճառի: Ինչպես որ ոչնչից ստեղծեց այս մեծամարմին աշխարհը, այնպես էլ առանց որևէ մարմնական միջնորդի [իր] մարմինն առավ անարատ կույսից ճշմարտապես, և ոչ իբրև ստվեր երևալով: Ըշմարտապես աստված էր և ճշմարտապես մարդ դարձավ. ո՛չ մարդ դառնալիս աստվածությունը կորցրեց, և ո՛չ էլ աստված մնալիս՝ աղավաղեց մարդկությունը, այլ [մնաց] միևնույնը:

«Բայց որովհետև չէինք կարող տեսնել անտեսանելուն և մերձենալ անմերձենալուն, ուստի եկավ մեր մարդկությունն ընդունեց, որպեսզի մենք էլ նրա աստվածությունը [իր բաժինը] ընդունենք: Ամենևին անարգանք չհամարեց իր ստեղծած մարմինն առնելը, այլ մեծարեց նրան իբրև իր աստվածաստեղծ գործը: Ո՛չ թե քիչ-քիչ շնորհեց սրան անմահության պատիվն ինչպես անմարմին հրեշտակներին, այլ միանգա-

մից հագալով ամբողջ բնությունը մարմնով՝ շնչով և հոգով, և միացրեց աստվածութեան հետ. միությունը և ոչ թե երկուութիւն. և այսուհետև մեկ ենք ճանաչում աստվածութիւնը, որ կար այս աշխարհից առաջ, նուրբ և ալսօր:

«Այս Հիսուս Քրիստոսը, որ իր մարմնով փրկեց ամբողջ աշխարհը, իր կամքով զեպի մահ եկավ. և ինչպես ինքն աստվածութիւնը գիտե՞ մարմնացալ անարատ կույսից և ծնվեց ու խանձարութենքով փաթաթվեց և մսուրի մեջ դրվեց, և արեւելքից մոգներին շարժեց-բերեց իրեն երկրպագելու. որպես երկխա սնվեց կաթով, աճեց ու մեծացալ երեսուն տարի, ամլորդի Հովհաննեսից²⁸ մկրտվեց Հորդանան գետում²⁹: Մեծամեծ հրաշքներ ու սքանչելիքներ գործեց հրեաների մեջ. մատնվեց քահանաների կողմից, դատապարտվեց Պոնտացի Պիղատոսի³⁰ կողմից: Խաչվեց, մեռաւ, թաղվեց, հրրորդ օրը հարութիւն առաւ. երեսց տասներկու աշակերտներին և ուրիշ շատերին՝ ավելի քան հինգ հարյուրի: Եվ նրանց հետ շրջելով քառասուն օր՝ երկինք վերացալ Զիթենյաց սարից³¹ իր աշակերտների աչքի առաջ, ելաւ ու նստեց հայրենի աթոռը: Խոստացաւ երկրորդ անգամ գալ ահաւոր զորութեամբ՝ մեռելներին հարութիւն տալու, ամբողջ աշխարհս նորոգելու, արդարների և մեղավորների միջև արդար դատաստան անելու, արժանավորների պարգևատրելու և ա՛յն շարագործներին պատժելու համար, ովքեր այս րոյր բարեարարութիւններին չեն հավատում:

«Այս հավատից մեզ ոչ ոք չի կարող խախտել, ո՛չ հրեշտակները և ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուրը և ո՛չ հուրը, ո՛չ ջուրը և ո՛չ էլ որեւէ այլ դառն հարված:

Մեր ամբողջ գույքն ու ստացվածքը քո ձեռքումն են, և մեր մարմինները քո առաջն են. քո կամքի համաձայն արա՛, ինչ ուզում ես: Եթե այս հավատի մեջ թողնես, ո՛չ երկրի վրա ուրիշ տեր կընդունենք քո փոխարեն և ո՛չ էլ երկնքում ուրիշ աստված կընդունենք Հիսուս Քրիստոսի փոխարեն, որից բացի՝ ուրիշ աստված չկա:

Իսկ եթե այս մեծ վկայութեանից հետո ուրիշ բան հարցնես, ահավասիկ պատրաստ ենք՝ մեր ամբողջ մարմինը քո ձեռքը տված. արա՛ շուտով՝ ինչ որ կամենում ես: Քո կողմից տանջանք, իսկ մեր կողմից հանձնառութիւն. քո սուրը և մեր պարանոցները: Մենք ոչնչով ավելի լավ չենք մեր նախնիներից, որոնք այս հավատի համար դրին իրենց գույքն ու ստացվածքը և մարմինները:

Որովհետև եթե անմահ էլ լինեինք և պետք լիներ մեզ մեռնել Քրիստոսի սիրո համար, արժան էր. որովհետև նա էլ անմահ էր, բայց այնչա՛փ սիրեց մեզ, որ մինչև անգամ մահ հանձն առաւ, որպեսզի

մենք էլ նրա մահով փրկվենք հավիտենական մահից: Եվ եթե նա իր անմահությունը շինայեց, մենք, որ [մեր] կամքով մահկանացու եղանք, [մեր] կամքով էլ կմեռնենք նրա սիրո համար, որպեսզի նա էլ հոգաբույժամբ ընդունի մեզ իր անմահության մեջ. կմեռնենք իրրև մահկանացուներ, որպեսզի [նա] մեր մահն ընդունի որպես անմահների մահ:

«Իսկ դու այս ամենից հետո մեզ այլևս մի՛ հարցնի. որովհետև մեր հավատի ուխտը ո՛չ թե մարդու հետ է, որ երեսայի նման խաբվենք, այլ աստծու հետ է անլուծելի կերպով, որ անհնար է քանդել ու հեռանալ, ո՛չ այժմ և ո՛չ հետո, ո՛չ հավիտյանս, և ո՛չ էլ հավիտենից հավիտյանս»:

Ամբողջ բաղմությունը, մեծերից մինչև փոքրերը, միաբանվեցին այս մեծ վկայությանը. անսուտ երգում գրին՝ կյանքով և մահով հաստատ մնալ նրա վրա:

Երբ այս նամակն արքունիք հասավ և կարգացին մեծ Խոնաստանում³² բանակի ամբողջ բաղմության առաջ, շատերը, որ լսում էին, գովում էին [տված] պատասխանները: Թեպետև տերությունից երկյուղ էին կրում, սակայն դադտնաբար մեկմեկու մոտ նույն գովասանական վկայությունն էին տալիս. ճարտարաբանությունից ավելի զարմանում էին աներկյուղ համարձակության վրա: Եվ շատ ահաբեկվածներ սկսեցին ամբապես դորանալ և նույն շշնջյունն էր լսվում բոլորի շրթունքներից:

Իսկ շարասեր մոզպետը մեծ հազարապետի հետ միասին շարախոսություն շնչեց և թագավորին իրրև անշիջանելի հուր բորբոքեց: Եվ նա սկսեց ատամները կրճտացնել ինչպես մի օրհասական վիրավոր և բոլորի առաջ ձայն արձակելով մեծ ատյանում՝ ասաց. «Ես գիտեմ այդ բաղմաթիվ մարդկանց շարությունը, որոնք թերահավատությամբ են վերաբերվում մեր կրոնին և անդարձ մոլորված են կախարդության հետևից: Եվ ես մտքումս դրել եմ, որ ոչ ոքի մեծամեծ հարվածներից չազատեմ, մինչև որ ականա հեռանան այնպիսի սխալ կրոնից. եթե ամենամոտիկ մարդկանցիցս մեկն էլ լինի, նույն պատիժները նրան էլ կտամ»:

Այն ժամանակ դառնացած ծերը³³ խոսքը վրա բերեց և ասաց թագավորին. «Ինչո՞ւ համար է այդ քո մեծ տրտմությունը, որովհետև եթե կայսրը քո հրամանից դուրս չի գալիս, և հոները քեզ են ծառայում, էլ ո՞ր մարդն է երկրի վրա, որ կարող է ընդդիմանալ քո հրամանին: Տիրաբար հրաման տուր ներսը³⁴, և ինչ էլ որ ասես՝ իսկույն կկատարվի»:

Եվ թագավորն անմիջապես ներս կանչելով դպրապետին՝ հրամա-

յնց հրովարտակ գրել, բայց այլեւս ո՛չ թե սովորութեան համաձայն, այլ զայրագին խոսքեր ինչպէս ատելի և անպիտան անձերի, ամենեւին չհիշելով տիրասեր մարդկանց մեծամեծ ծառայութիւնները, այլ միայն անուն-անուն կանչելու հրաման տալով այն մարդկանց, որոնց ինքը ճանաչում էր և որոնց անուններն են՝

Սյունյաց տոհմից ՎԱՍԱԿ անունով.

Արծրունյաց տոհմից ՆԵՐՇԱՊՈՒՂ անունով.

Ռշտունյաց տոհմից ԱՐՏԱԿ անունով.

Խորխոռունյաց տոհմից ԳԱԳԻՇՈՒ անունով.

Մամիկոնյան տոհմից՝ ՎԱՐԳԱՆ անունով.

Մոկաց տոհմից ԱՐՏԱԿ անունով.

Ապահունյաց տոհմից ՄԱՆԵՃ անունով.

Ամատունյաց տոհմից ՎԱՀԱՆ անունով.

Վահուանյաց տոհմից ԳՅՈՒՏ անունով.

Անձևացյաց տոհմից ՇՄԱՎՈՆ անունով:

Այս նախարարներին անուն-անուն կանչեցին արքունի դուռը [Հայ նախարարների] մի մասը հենց իրեն մոտ էին՝ բանակում, մյուսներն էլ հյուսիսային կողմերը՝ Հոնաց պահակում. նախարարներից ոմանց էլ թողել էր Հայոց աշխարհում:

Արդ, թեպետեւ բոլորը միեւնույն տեղում չպատահեցին միմյանց, բայց առաջուց իմանալով շարաքարո բռնավորի մտադրութիւնները, հեռավորներին էլ իբրեւ միեւնույն վայրում հղած մերձավորների միմյանց մոտիկ էին համարում:

Եվ սուրբ եպիսկոպոս Հովսեփի ձեռքով նույն ուխտի մեջ հաստատվելով՝ յուրաքանչյուրն իր տեղից ելան-գնացին արքունի դուռը: Եվ շատ էին շտապում [իրենց] եղբայրների, որդիների և դայեկասնունդ³⁵ սիրելի մտերիմների համար, որոնք խիստ մեծ նեղութեան մեջ էին: Այս պատճառով էլ նրանք իրենց անձը մահվան մատնեցին՝ ամենեւին չվախենալով ինչպէս թույլ վատասիրածներ, այլ մեծ քաջութեամբ սիրտ էին տալիս իրենց, որ զուցե կարողանան նրանց փրկել մեծամեծ հարվածներից:

Երբ հասան արքունի դուռը՝ զատկի ավագ շաբաթ օրը ներկայացան թագավորին: Եվ թեպետ իրենց եղբայրներին տեսնում էին մեծամեծ վշտերի ու տառապանքների մատնված, որոնք Քրիստոսի անվան համար սաստիկ նեղութեան մեջ էին, բայց դեմքերին ոչ մի տրամուլթիւն ու տխրութիւն չէին ցույց տալիս ժողովի առաջ: Եվ որքան նրանք ուրախ-զվարթ էին երևում բոլորին, այնքան ավելի էին զարմանում շարասերները:

Առաջվան ժամանակներում կարգն այն էր, որ երբ Հայաստանից որևէ պատվավոր զորավարի առաջնորդությամբ հեծելազոր էր գնում Դուռը, [Թագավորը] մարդ էր ուղարկում ընդառաջ և հարցնում էր Հայոց աշխարհի ողջութիւնն ու խաղաղութիւնը. և երկու-երեք անգամ նույնն էր անում. զորահանդեսն էլ [Թագավորն] ինքն էր անում և պատերազմ սկսելուց առաջ նրանց իրեն մոտ գալ՝ տեղ հասնելն անգամ մեծ շնորհակալության արժանի էր համարում և իր աթոռակիցների ու բոլոր մեծամեծների առաջ գովասանք էր տալիս ամենքին, հիշում էր նրանց նախնիների ծառայութիւնները և պատմում էր նրանցից յուրաքանչյուրի քաջութիւնը:

Իսկ այն օրը սրանցից և ոչ մեկին էլ չհիշեց, այլ ինչպես մի շար գն՝ չէր դադարում ձմեռվա բուրբ հուզելուց և շարժելուց. ինչպես որ հենց նմանվում էլ էր վրդովված ալեկոծ ծովի, որը ո՛չ թե երեսանց է մի քիչ [հուզվում], այլ նույնիսկ անդունդից էր բարձրանում փրփրած ու իրար վրա դիզված, վիշապաձայն որոտալով, գազանի նման մոնչալով ընդհանրապես սարսափեցնում էր իր տիեզերական իշխանութիւնը, կարծես թե փուլ գալով պիտի տարածվեր ամեն կողմ լեռների, անդունդների և ձորերի վրա՝ լայնարձակ ու գեղեցիկ դաշտերը միանգամայն փշացնելու համար:

Մոնչալով ձայն արձակեց և տաաց. «Երգվել եմ մեծ աստված արեգակով, որ իր ճառագայթներով լուսավորում է ամբողջ տիեզերքը և իր ջերմութեամբ կենդանացնում է բոլոր արարածներին, որ եթե վաղն առավոտյան, սքանչելու ծագելուն պես, բոլորդ ինձ հետ միասին ծունր չդնեք նրա առաջ՝ նրան աստված դավանելով, ձեզ ամենեկին զիջողութիւն չեմ անի, ամեն տեսակ նեղութիւն ու շարշարանք կթափեմ ձեզ վրա, մինչև որ ակամա կատարեք իմ կամքն ու հրամանը»:

Իսկ հավատացյալները՝ Քրիստոսի մեջ հաստատված՝ ո՛չ ձմեռային սառնամանիքից էին հովանում և ո՛չ խորշակի տոթից տաքանում, ո՛չ ահագին ձայնից էին սարսափում և ո՛չ էլ տանջանքների սպառնալիքից վախենում, այլ վերև նայելով՝ տեսնում էին Քրիստոսի զորութիւնն իրենց օգնութեան եկած և զվարթ դեմքերով ու համեստ խոսքերով առաջ անցնելով՝ թագավորին պատասխան տվին.

«Խնդրում ենք քեզնից, քա՛ջ Թագավոր, ականջ դիր մեր մի քանի խոսքին և քաղցրութեամբ լսի՛ր, ինչ որ ասելու ենք:

«Քեզ հիշեցնում ենք արքայից արքա Շապուհի ժամանակները, որ քո պապ Հազկերտի³⁶ հայրն էր, և Աստված նրան Հայոց երկիրը հպատակեցրեց հենց այս կրոնով, որով և մենք ենք կառավարվում այժմ. և մեր հայրերն ու մեր հայրերի պապերը նրա ծառայութեան մեջ

մնացին և սիրով կատարում էին նրա բոլոր հրամանները, և շատ անգամ էլ նրանից մեծամեծ պարգևներ էին ստանում: Եվ այն ժամանակներից մինչև քո հայրենի աթոռը նստելը՝ մենք էլ նույն կերպով ծառայեցինք և, թերևս, քեզ ավելի լավ, քան [քո] նախորդներին»:

Այս ասելով՝ ցույց էին տալիս, որ ղինվորության կարգի մեջ իրենց քաջություններն ավելի էին, քան առաջիններին: Իսկ տուրքեր, սակեր և աշխարհի ուրիշ ինչ տեսակ հարկեր որ կային, ավելի շատ էին մտնում արքունի [զանձարանը], քան նրա հոր ժամանակ:

«Նույնիսկ սուրբ եկեղեցին, որ մեր նախնիների կարգի համաձայն սկզբից ևեթ ազատ էր ի Քրիստոս, դու հարկի տակ դրիր, և մենք քո տերությանդ սիրո համար ամենևին չընդդիմացանք քեզ: Արդ, ինչո՞ւ համար է այս ցասումը հարուցված մեզ վրա. դու մեզ ասա՝ մեր հանցանքն ու մեղքը. մի՞թե մեր կրոնն է պատճառը, որ մենք անվաստակ ենք դուրս եկել քո առաջ»:

Իսկ շար դեր, ամեն նենգությունը լցված, երեսը մի կողմ դարձրեց և ասաց. «Վնաս եմ համարում արքունի գանձարանն ընդունել ձեր աշխարհի հարկը, և ձեր արիությունն ու քաջությունն էլ՝ անօգուտ, որովհետև տգիտությունը մոլորվել եք մեր ճշմարիտ կրոնից, աստվածներին անարդու եք, կրակն սպանում, ջրերը պղծում և մեռելներին հողի մեջ թաղելով՝ երկիրն ապակառնում, և մեր կրոնի պատվերները չկատարելով՝ ուժ եք տալիս Հարամանիին. և, որ ամենից մեծն է, ամեն ժամանակ կանանց շեք մերձենում. և դեբեր մեծապես ուրախանում են, երբ շեք խրատվում և շեք պահում մոզերի բոլոր կարգերը: Տեսնում եմ ձեզ ինչպես անապատի մեջ ցրված ու մոլորված խաշներ, և ես շատ վախենում եմ՝ չլինի՞ թե աստվածները ձեր պատճառով բարկանան ու վրեժը մեղանից առնեն: Իսկ դուք եթե կամենում եք ապրել և ձեր անձերը փրկել, և մեծարանքներով հետ ուղարկվել, ինչ որ ասացի՝ վաղը շուտ կատարեցեք»:

Այն ժամանակ երանելի նախարարներն առհասարակ բարձրացրին իրենց ձայնը և ասացին բոլորի առաջ. «Մի՛, թագավոր, այլևս մի՛ ասի մեզ այդ բանը. որովհետև եկեղեցին մարդու շինածը չէ և ո՛չ էլ արեղակի տվածը, որի մասին դու թյուրիմացությամբ կարծում ես, թե աստված է. ո՛չ միայն աստված չէ նա, այլև կենդանի էլ չէ: Իսկ եկեղեցիները ո՛չ թագավորի պարգև են, ո՛չ ճարտարարվեստների գործ, ո՛չ իմաստունների գլուտ, ո՛չ ղինվորների քաջության ավար և ո՛չ էլ դեբերի ստապատիր խաբեություն. այլև ինչ էլ որ ասելու լինիս երկրավորներիս, վեհ բաներից թե վատթարներից, ոչ մի տեղ նրանցից ամենևին եկեղեցի չի ստեղծվի: Այլ մեծ աստծու շնորհն է այն, որ

տվել է ո՛չ թե մարդկանցից որեւէ մեկին, այլ բոլոր բանական ազգերին, որոնց վիճակված է այս արեգակի ներքո բնակվել: Նրա հիմքը դրված է հաստատուն վեմի վրա³⁷. ո՛չ ներքինները կարող են [այն] շարժել և ո՛չ էլ վերինները գրգվեցնել: Իսկ ինչ որ երկինքն ու երկիրը շին կարող խախտել, թող մարդկանցից ոչ ոք շխրոխտա հաղթել նրան: Ուրեմն, ինչ ձևով ուզում ես վարվել՝ վարվիր. բոլորս պատրաստ ենք այն ամեն հարվածների ու տանջանքների մեքենաների համար, որ սպառնացիր, ո՛չ միայն շարշարվելու, այլև մեռնելու: Եվ եթե դարձյալ նույն բանը հարցնես, ամեն մեկիցս սրանից էլ ավելի [կտրուկ] պատասխան կլսես»:

Այն ժամանակ թագավորը՝ լեզուց ավելի դառնացած փորի մեջ կուտակված կամավոր մաղձի ծովը փուլ էր ածում, և նրա քթից ու բերանից առհասարակ ջերմախառն գոլորշի էր դուրս գալիս, ինչպես սաստիկ հնոցից թանձր ծուխը: Եվ սիրտը չհամբերելու պատճառով՝ կոտրում էր իր մարմնի գորությունը, ծակոտում մտադրությունների բազմամթեր ամանը և ցրվում-տարածում էր [իր] բոլոր նենգավոր մտածմունքները: Եվ ինչ որ ամենևին չէր կամենում հայտնել իր սիրելիներին, ակամա արտահայտում էր Քրիստոսի ծառաների առաջ և ամեն ինչ կարգով ասում:

Երեք-չորս անգամ կրկնում էր իր անսուտ երգումն արեգակի անունով և ասում էր այսպես. «Ձեք կարող խախտել իմ հաստատուն որոշումները, և թույլ չեմ տա, որ դուք շուտով հասնեք ձեր ուզածին. այլ ձեզ բոլորիդ և ովքեր այստեղ գորքի մեջ են, շարաշար կապանքներով Սագաստան³⁷ վտարել կտամ անձանապարհ տեղերով, այնպես որ ձեզանից շատերը գնալու ժամանակ խորշակից կսատկեն, իսկ մնացածները կզցվեն ամուր բերդերը և անելանելի բանտերը: Ձեր աշխարհն էլ անթիվ գորք կուղարկեմ փղերի հետ միասին և ձեր կանանց ու որդիներին խուժաստան³⁸ քշել կտամ, և ձեր եկեղեցիները և ինչ որ վկայարան եք կոչում, կբանդեմ, կավերեմ և կփշացնեմ, և եթե էլի մեկը ընդդեմ դուրս եկած լինի, գազանների ոտների տակ գցելով՝ անողորմ մահով կմեռնի: Այս ամեն ասածներս կանեմ և կկատարեմ [ձեր] աշխարհում մնացածների վերաբերմամբ»:

Եվ անմիջապես հրամայեց պատվական նախարարներին մեծ անարգանքներով հեռացնել իր աչքի առաջից. և զգուշությամբ հրաման տվեց գահնապետին, որ նրանց առանց կապելու յուրաքանչյուրին իր

³⁷ Հմմտ. Ղուկ. 2 48:

իջեաւնում պահի, իսկ ինքը՝ իրենից դուրս եկած՝ անմխիթար տրտմութեամբ նորից վերադարձավ և հազիվ ընկավ իր օթեանները:

Իսկ Քրիստոսին ճշմարտութեամբ հավատացողները ամենևին չէին երկմտում ու թերահավատում իրենց սուրբ վարդապետների առաջին խրատի վերաբերմամբ, այլ դեռևս հնարքներ էին մտածում, թե ինչպես իրենց և իրենց սիրելիներին ազատեն այն մեծ նեղութիւնից: Շատ էին ջանք գործ դնում և հարստության մեծամեծ խոստումներ ու հույս էին տալիս այն մեծամեծներին, որոնք [արքունի] Դուռը նրանց օգնում էին, և հենց նույն ժամանակ էլ նրանց ահագին զանձեր տվին:

Եվ երբ բոլոր կողմերից փակվեց նրանց անելանելի բանտի մուտքը, այն ժամանակ Աբրահամի օրինակը մեջ բերելով ազազակում և ասում էին իրենց սրտերում. «Մենք բոլորս մեր եղբայրներին ու որդիներին և բոլոր սիրելիներին նվիրել ենք և Իսահակի պես կապած դրել սուրբ սեղանի վրա. բնդունի՛ր, Տե՛ր, մեր այս կամավոր նվերը և մի՛ թույլ տա, որ այս անօրեն իշխանը քո եկեղեցին ծաղրութեանակի ենթարկի»:

Թագավորի ներքին խորհրդակիցներից մեկը զաղտնի կապված էր Քրիստոսի անբախտ սիրով, որովհետև նույնիսկ մկրտված էր կենդանի ավազանի մեջ, և մեծապես հոգ էր տանում վշտացածների կյանքը փրկելու: Եվ երբ հաստատապես ստուգեց, որ Թագավորն իր սպառնացած բազմաթիվ շարիքները բոլորն ուղում է կատարել Հայոց աշխարհի գլխին, թեպետև նրանցից ոչ բոլորին, բայց մի քանիսին խրատ տվեց և սովորեցրեց, թե ինչ հնարք գործ դնեն, որ առժամանակ իրենց փրկեն այն նեղ դրութիւնից:

Եվ մինչդեռ զօրք էին պատրաստում, որ նրանց անդարձ օտարութիւն քշեն, ինչպես քշել էին Վրաց աշխարհի բազմաթիվ նախարարների, հենց այդ ժամանակ գովական հասավ Քուշանների կողմերից, թե թշնամիներից մի գունդ անջատվեց ու արքունի շատ զավառներ ավերեց: Այս բանը երկնային մի մեծ օգնութիւն եղավ նրանց համար: Անօրենն շտապով տազնապում էր հեծելազորն առաջ ուղարկել, և ինքն էլ անհապաղ նրա հետեից գնաց. և խոր խոցվելով իր մտադրութիւնների մեջ՝ խափանեց իր առաջին հաստատուն երդումը:

Իսկ աստվածապաշտներն այս տեսնելով՝ մեծ հույսով աղոթք էին անում և ասում էին միաբան. «Դո՛ւ, ամենքի Տե՛ր, որ գիտես մարդկանց սրտի զաղտնիքը, և հայտնի է քեզ ամեն մի աներևոյթ մտադրութիւն, և կարոտ չես տեսնելի բաների ոչ մի վկայութեան, այնպես որ մեր շգործածներն էլ տեսնում է քո աչքը, այժմ քո առաջ ենք դնում մեր խնդրվածքը: Ընդունի՛ր, Տե՛ր, մեր ծածուկ աղոթքները և մեզ

կատարյալ դարձու քո պատվիրանների համաձայն, որպեսզի ամաշի շարը, որ խրոխտացած մարտնչում է մեր դեմ անօրեննի իշխանությունամբ: Տարուբերի՛ր, Տե՛ր, նենգավորի կամակոր մտադրությունները, և խափանի՛ր նրա ամբարիշտ կամքը և մեզ խաղաղ մտադրությամբ հետ դարձու դեպի մեր սուրբ եկեղեցին, որպեսզի շիրի թե հանկարծակի հափշտակվելով՝ շարաշար ավերվի թշնամիների ձեռքով:

Եվ ամենքն այս անբակտելի ուխտը դնելով աստծու հետ, որ հաստատ մնան իրենց նախկին մտադրության վրա, իրենց միևնույն խրատատուին պատգամավոր ուղարկեցին ներս, իբր թե կատարվելու է նրա անօրեն կամքը:

Երբ այս լսեց թագավորը՝ շափազանց ցնծաց և ուրախացավ, կարծելով թե աստվածներն իրեն օգնության են հասել, շրջելով և ոշնացնելով աստծու ծառաների հաստատուն մտադրությունները, և ահա երկբրպագություն են մատուցանում արեգակին, պատվելով նրան զոհերով և մոգության բոլոր օրենքներով:

Բայց այս բանը չկարողացավ հասկանալ ցնորվածը, թե արդարության արեգակի անստվեր լույսը մաշում և ոշնացնում էր նրա խավարային մտադրությունները և եղծում-ապականում էր նրա ամբողջ խեղաթյուր կամքը: Եվ ճշմարիտ հայտնությունից զրկված՝ ամենևին չհասկացավ այն պատրանքն ու խաբեությունը, որով սխալեցրին նրան: Նրանց առաջ երկրավոր պարգևներ էր թափում և նորից բոլորին վերադարձնում էր իրենց պատիվն ու զահը, առաջ քաշելով և երևելի դարձնելով նրանց իր ամբողջ տիեզերական իշխանության մեջ: Եվ նրանցից յուրաքանչյուրին անշափ առատությամբ ագարակներ ու ավաններ էր շնորհում արքունիքից, սիրելիներ և բարեկամներ էր անվանում նրանց և կամակոր մտքի հպարտ հանդգնությամբ կարծում էր, թե ճշմարտությունը կփոխանակվի ստության հետ:

Եվ այս անելուց հետո՝ շատ այրուծի ուղարկեց նրանց հետ, և մոգերից էլ ոչ պակաս, բան յոթ հարյուրից ավելի ուսուցիչներ հղեց նրանց հետ և մի մեծ իշխանի էլ նրանց վրա մոգպետ կարգեց: Խոնարհվում էր և աղաչում պատվիրելով, թե մինչև ես այս պատերազմից խաղաղությամբ հետ դառնամ, դուք ամեն բան արեք ու կատարեցեք իմ կամքի համաձայն: Եվ այսպես շուքով ու պատվով երկար ճանապարհ էր դնում նրանց դեպի Հայոց երկիրը: Իսկ ինքն ուրախալի ավետիս ուղարկեց շատ ատրուշանների, զրեց և հայտնեց մոգերին ու մոգպետներին և զանազան երկրամասերի բոլոր մեծամեծներին, թե ինչպես աստվածների օգնականությամբ իր առաքինի գործը առաջ տարավ:

Իսկ այն գարշելիներն այնուհետև դուրս գալով յուրաքանչյուրն իր

խաղար դարանից՝ փափագում էին շուտով կատարել [թագավորի] հրամանը. ձայն տվին հեռավոր երկրները, որ վեր կենան, դնան արևմտյան աշխարհը: Եվ դեռ չէին հասել Հայոց մեծ աշխարհը, որ փայտի միջոցով վիճակ էին գցում, թե ո՞ր ժողովուրդը [մոգերի] ո՞ր փափին է բաժին ընկնելու աշակերտելու համար: Որովհետև առհասարակ հրաման էին առել արքունիքից մտնել ինչպես Հայոց, այնպես էլ Վրաց և Աղվանից և Լինաց, Աղձնյաց և Կորդվաց և Մավդեից և Գասն աշխարհները, և դարձյալ ուր որ գանազան տեղեր Պարսից իշխանության մեջ ծածուկ պաշտում էին քրիստոնեությունը:

Եվ անակնկալ հարձակվելով՝ շտապում էին կողոպտել սուրբ եկեղեցիների գանձերը. և այնուհետև ինչպես դեկր հանդիպում էին իրար: Եվ հավաքվեց մեծ զորքաբանակ, և շարասեր սաստանան իրրև զորավար երևաց նրանց մեջ, և անդադար հորդորելով՝ բոլորին սաստիկ շտապեցնում էր: [Գործն սկսելու] ժամկետ նշանակելով վեցերորդ ամիսը՝ տազնապի մեջ էին և շտապեցնում էին արքունի հրամանով:

«Նավասարդից մինչև Նավասարդ, ասում է, մեծ թագավորի իշխանություն տակ գտնվող բոլոր վայրերում պետք է վերանան եկեղեցու արարողությունները, պետք է փակվեն և կնքվեն սուրբ տաճարների դռները, նվիրական անոթները պետք է գրով ու համարով հարքունիս գրավվեն, լռեն սաղմոսերգության ձայները և դադարեն անսուտ մարգարեների ընթերցվածները: Քահանաները չվատահանան իրենց տներում ուսուցանել ժողովրդին, և Քրիստոսին հավատացող այն տղամարդիկ ու կանայք, որոնք բնակված են մենանոցներում, փոխեն իրենց հագուստը՝ աշխարհական կարգի համաձայն:

«Նույնպես և նախարարների կանայք պետք է ընդունեն մոգերի ուսմունքն ու վարդապետությունը: Ազատների և շինականների տղաներն ու աղջիկները պետք է կրթվեն նույն մոգերի հրահանգների համաձայն: Պետք է կարճվի և արգելվի սուրբ ամուսնության օրենքը, որ ունեին նախնիքներից քրիստոնեություն տվորության համաձայն. մեկ կնոջ փոխարեն թող շատ կանայք առնեն, որպեսզի Հայոց ազգն աճի: Բազմանա: Աղջիկներն ամուսնանան [իրենց] հայրերի հետ, և քույրերը՝ եղբայրների հետ. մայրերը շտորչեն [իրենց] որդիներից, այլև թոռները մտնեն [իրենց] պապերի անկողինը:

Զոհելու կենդանիները շմորթվեն առանց [աստվածներին] նվիրվելու, թե՛ ոշխար լինի, թե՛ այծ, թե՛ արջառ, թե՛ թռչուն և թե՛ խոզ: Խմորն առանց փանդամի³⁹ չհունցվի. ծիրտն ու քակորը կրակի մեջ չգցվեն. ձեռքերն առանց գումիղի⁴⁰ չվաղվեն, ջրշուններն, աղվեսներն

ու նապաստակները շտապեցին: Օձերն ու մողեսները, գորտերն ու մրջյունները և էլի ինչ-որ խառնափնթոր ճճիներ կան, ոչնչացվեն, և թվով ու համարով մեջ բերվեն արքունի չափի համեմատ: Եվ էլի ինչ-որ այսպիսի ծառայություններ կան՝ զոհելու կամ մորթելու վերաբերյալ, բոտ տարեկան տոների և կապճաթիվ մոխրաշափ⁴¹ կարգով [պետք է կատարվեն]:

«Այս ամենը, ինչ որ ասացինք, միառժամանակ թող բոլորը կատարեն մինչև տարվա վերջը. իսկ մնացած բոլոր բաները հետագայում կպատրաստեն»:

Մոգերն ու մոգպետներն այս բոլոր հրամաններն ու պատվերները ստանալով՝ գիշեր ու ցերեկ շտապում էին հասնել Հայոց աշխարհը. և անշափ ուրախությունից բնավ չէին ձանձրանում ճանապարհի երկարությունից:

ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՍՈՒՐԲ ՈՒՄՏԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Թեպետև շինք կարող պատմել այն բոլոր շարիքները, որ բանակի մեջ անցան Հայոց զորամասի գլխով, սակայն շինք էլ կամենում լուել և ծածկել [մեր] վիշտն ու նեղությունը, այլ փոքրիշատե կասենք, որ պեսզի ձայնակից լինենք նրանց, ովքեր դառնապես ողբում էին մեզ⁴², որպեսզի դու էլ, երբ լսես, շատ արտասուք թափես մեր ազգի թշվառություն վրա:

Որովհետև ահա Պարսից մեծ բանակում զանազան ազգությունների մարդիկ, որոնք հավատացել էին Փրիստոսի սուրբ Ավետարանին, երբ տեսան հայերի շար հանձնառությունը, սաստիկ խոցվեցին իրենց մաքերում և կործանվեցին-զետին ընկան իրենց երեսների վրա: Նրանցից շատերը ծանր սուգի թախծի մեջ՝ վշտացած հոգով ու դառն արտասուքով եկան ու հանդիմանեցին նախարարներին և խիստ պախաբակեցին քահանաների խմբին:

Բոլորին խայտառակում էին և ասում. «Խնչ պիտի անեք այդ սուրբ կտակարանները կամ թե ո՛ւր պիտի տանեք տերունական սեղանի անոթները. մի՞թե պիտի մոռանաք ձեր հոգևոր օրհնությունները և կամ պիտի լուեք ու դադարեցնեք մարդարեական ձայնը: Աչքերդ փակեցիք՝ չկարդալու համար և ականջներդ խցեցիք՝ չսելու համար. մի՞թե պիտի չհիշեք այն, ինչ որ անմոռաց կա ձեր մտքում: Խնչ պիտի անեք Տիրոջ պատվիրածը՝ «Ով ինձ ուրանա մարդկանց առաջ, ես էլ նրան կուրանամ իմ երկնավոր հոր ու սուրբ հրեշտակների առաջ»⁴³:

«Առաքելական քարոզության վարդապետներ էիք, այժմ այն մուար խաբեության աշակերտ պիտի լինիք: Ճշմարտության ուսուցիչներ էիք, այժմ մոգերի սուտ խաբեությունը պիտի սովորեցնեք: Արարչական զորության քարոզիչներ էիք, այժմ տարրերին աստված եք դավանում: Ստությունը հանդիմանողներ էիք, այժմ ստից էլ ավելի՞ սուտ պիտի լինեք: Հրով և հոգով էիք մկրտված, այժմ պետք է մոխրի և փոշու մեջ թաթախվեք: Կենդանի մարմնով և անմահ արյունով էիք սնված,

* Մատթ. Ժ 33, Ղուկ. ԺԹ 9:

այժմ զոհերի ճարպի և կեղտոտ արյունի՞ մեջ պիտի աղտոտվեք: Սուրբ հոգու տաճար էինք, այժմ դեերի զոհարան՝ պիտի լինեք: Քրիստոսազգայաց էիք մանկությունից, այժմ այդ փառքերից զրկված՝ դեերի նման արեգակի առաջ պիտի պարեք:

Արքայության ժառանգ էիք, այժմ ինքներդ ձեզ Գեհենի ժառանգ դարձրիք: Նրա՛նց է սպառնացած անշեջ հուրը, դուք ինչո՞ւ եք նրանց հետ այրվում-խորովվում: Նրա՛նց համար է գիրանում անմահ որդը, իսկ այժմ դո՞ւք եք ձեր մարմինները գիրացնում նրան կերակրելու համար: Նրա՛նց համար է թանձրացված պահվում արտաքին խավարը, դուք՝ լուսազգեստներդ՝ ինչո՞ւ նրանց հետ դեպի նույն խավարն ուղևորվեցիք: Նրանք վաղուց արդեն կուրացած էին, դո՞ւք ինչու կուրացաք կույրերի հետեից: Նրա՛նց համար էր փորված խորխորատը, ինչո՞ւ նախ դուք ընկաք նրա մեջ: Ե՞րբ պիտի սովորեք նրանց աստվածների բազմաթիվ անունները. այն աստվածների, որոնցից ո՛չ մեկն էլ մեջտեղում չկա: Մանր բռններից թեթևացած էիք, ինքներդ ծանր բռն վերցրիք ձեզ վրա: Մառայությունից ազատված էիք, շարաշար կերպով մտաք անաղատելի ծառայության տակ:

«Ի՛նչ կլինեք, գիտենալիք և հայտնի լինեք ձեզ, որ երկինքը սուգ մտավ ձեզ վրա, և երկիրը վշտացավ ձեր ոտների տակ: Վերևից հրեշտակներն են բարկացած ձեզ վրա, իսկ երկրից մարտիրոսներն են զայրացած ձեզ վրա: Խղճո՞ւմ եմ, խղճո՞ւմ եմ ձեր սիրելիներին և ավելի շատ խղճում եմ հենց ձեզ: Որովհետև եթե մա՛րդ ազատեք ձեզ գնեիք, սաստիկ կբարկացնեիք ձեր առաջին տիրոջը: Իսկ այժմ ի՛նչ պիտի անեք այն աստվածասատ հրամանը, թե՛ «Ե՛ս եմ աստված, և բացի ինձանից չկա ոչ մի ուրիշը, և ո՛չ էլ ինձանից հետո ուրիշ որևէ աստված է լինելու. նախանձոտ աստված եմ ես, հայրերի մեղքը հատուցանում եմ որդիներին մինչև յոթը դար»¹: Եթե ուրեմն արդար որդիները հայրերի մեղքերի համար մահ են ստանում, հապա երբ իրենք որդիները մեղք գործեն, չէ՞ որ թե՛ իրենց և թե՛ հայրերի փոխարեն մի անգամ պետք է պատասխան տան:

«Դո՛ւք էիք մեր ապաստանի ամուր պարիսպը. երբ այստեղից վտանգ էր սպառնում, ձեզ մոտ էինք ապահովություն գտնում. այժմ այդ մեծ ամրությունը հիմնահատակ տապալվեց: Դո՛ւք էիք մեր պարծանքը ճշմարտության թշնամիների առաջ, այժմ դո՛ւք եք մեր նախատինքը նույն թշնամիների մոտ: Մինչև այժմ ձեր ճշմարիտ հավատի համար մեզ էլ փոքրիշատե խնայում էին. իսկ այժմ ձեր պատճառով

¹ Ելից Ի 3, Բ. օրենք Ե 9,

մեզ էլ են անողորմ կերպով դատում: Ո՛չ միայն ձեր անձերի համար եք պատասխան տալու աստծու ահեղ ատենի առաջ, այլև այն բոլոր բազմաթիվ մարդկանց համար, որոնց նույնպես շարշարելու են ձեր պատճառով»:

Այս և սրանից է՛լ ավելին խոսեցին մեծամեծ իշխանների հետ և ցավերի վրա ցավեր ավելացրին: Հայտնել և պարզել նրանց իրենց մտադրությունը՝ չէին կարող, լռել և պատասխան չտալն էլ անհնար էր. սրտերը պատռվում էր, և հորդ արտասուք էին թափում: Նրանց հետ միասին՝ լսողներն ու տեսնողներն էլ դառնացած բոլորը անմխիթար սուգի մեջ էին ընկնում:

Այն ժամանակ այնտեղ զորքի մեջ եղած քահանաները, սրտերի բարկությունից այլևս չկարողանալով համբերել, անջատվեցին հեռացան նախարարներից և ամբողջ բազմությունից և մեկին շտապով սուրհանդակ ուղարկեցին ձիով Հայոց աշխարհ: Սա գույժը բերանն առած և օձիքը պատառելով հասավ եպիսկոպոսների ժողովին, սաստիկ արտասվելով կանգնել-պատմում էր շարշարանքների բոլոր անցուղարձը, բայց նրանց չէր հայտնում ծածուկ մտադրությունը:

Այն ժամանակ եպիսկոպոսները ցրվեցին ամեն մեկն իր իշխանությունը, և քորեպիսկոպոսներ ուղարկեցին գյուղերն ու ագարակները և լեռնային գավառների բազմաթիվ ամբոցները: Դրդեցին հավաքեցին մեծ բազմությամբ այր և կին, շինական և ազատ, քահանա և միայնակյաց. խրատեցին, ամրապնդեցին և բոլորին Քրիստոսի զինվոր դարձրին:

Եվ խորհրդի առաջին վճիռն այս հաստատվեց. «Հարազատ եղբոր ձեռքը թող բարձրանա այն մերձավորի դեմ, որ դուրս է եկել աստծու պատվիրանի ուխտից: Հայրը լիսնայի որդուն, և որդին չափածի հոր պատվից: Կինը կռվի իր ամուսնու դեմ, և ծառան գիմադրի իր տիրոջը: Աստվածային օրենքը թագավորի ամեն բանում, և նույն օրենքից հանցավորներն ստանան իրենց դատապարտությունն ու պատիժը»:

Երբ այս այսպես հաստատվեց ու կարգավորվեց, բոլորն էլ զինված դուրս եկան՝ սաղավարտները զլխներին, սրերը մեջքներին և վահանները ձեռներին, ո՛չ միայն քաջ տղամարդիկ, այլև արիասիրտ կանայք:

Իսկ Հայոց զորագունդը բոլոր օգնականներով ու բազմաթիվ մոգերով չորրորդ ամսին եկան հասան Հայոց աշխարհ, մի մեծ գյուղաքաղաք, որի անունն էր Անգղ⁴³: Այդտեղ բանակ դրին, հավաքվեցին, տեղավորվեցին և ամեն կողմերից անթիվ բազմություն ժողովվեց այնտեղ:

Եվ այնպես պատահեց, որ քսանհինգ օրից հետո մի կիրակի օր մոգպետն ինքը մոգերի հետ միասին եկավ մեծ ուժով, որպեսզի քանդի եկեղեցու դռները. ուզում էր փորձել, թե գործն ինչ ընթացք կստանա: Իսկ սուրբ Ղևոնդ երեսը առաջին խորհրդակիցների և բազմաթիվ ուխտակիցների հետ միաբան այնտեղ պատրաստ գտնվեց: Թեպետև լավ տեղյակ էր բոլոր նախարարների մտադրություններին և ո՛չ էլ մոգպետի ուժին ու զորությանը, ամենևին չսպասեց բոլոր եպիսկոպոսներին և նույնիսկ մի քիչ էլ չհամբերեց ու չներեց անօրեն իշխանին, այլ մեծ աղմուկ ու տագնապ առաջացրեց զորքերի և մոգերի մեջ: Որովհետև դադանակները ձեռքերն առած՝ մոգերի և մոգպետի գլուխները ջարդեցին, բոլորին փախցրին իրենց կացարանները, իսկ իրենք պաշտամունքը վերսկսելով եկեղեցում՝ կիրակնօրյա կարգն էին կատարում, շարունակելով այն ամբողջ նույն կիրակի օրը:

Այս խռովահույզ տագնապից հետո՝ Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից տղամարդկանց ու կանանց մեծ բազմություն հասավ նույն տեղը: Պետք էր տեսնել, թե ինչպիսի՜ աղետալի իրադարձություն կսկսվե: Ոմանք աղբյուրի պես հորդ արտասուք էին թափում իրենց աչքերից. ուրիշները բարձր ճշալով կարծես թե երկինքն էին դողացնում, իսկ կեսն էլ խիզախելով ու դեպի զենքը վազելով՝ նախընտրում էին մեռնել, քան թե ապրել: Իսկ սուրբ եկեղեցու ուխտից ոմանք, Ավետարանը ձեռներն առած, աղոթքներով աստված էին կանչում: Ուրիշներն էլ փափագում էին, որ երկիրը պատուվի, որպեսզի իրենց համար գերեզման դառնա: Եվ այսպես մեծ սարսափ էին գցում մոգպետի վրա: Սա ստեպ-ստեպ աղաչում էր իր օգնականներին, որ հնար գտնեն իրեն մահից փրկելու և ողջ-առողջ նորից արթունիք հասցնելու:

Իսկ այն գործի մասին, որի համար եկել էր, ստիպում էր նրանց և ասում. «Թողք գրեմ և ցույց տամ մեծ թաղավորին, որ ձեռք վերցնի այսպիսի առաջարկություններից. որովհետև եթե աստվածներն իրենք էլ մեզ օգնության գան, հնարավոր չէ, որ Հայաստանում հաստատություն գտնի մոգական կրոնը, ինչպես որ փորձեցի եկեղեցու ուխտի միաբանությունը: Որովհետև եթե այս աշխարհի զորքն էլ մոգեր լինեին, նրանք ամենևին չէին խնայի և սրանց էլ կսատկացնեին, ո՛չ միայն զրսից եկածներին, այլև իրենց եղբայրներին, որդիներին և բոլոր մեծավորներին, ինչպես նաև հենց իրենց: Մարդիկ, որոնք ո՛չ շղթաներից են վախենում, ո՛չ տանջանքներից երկյուղ կրում և ո՛չ հարստությունը բանի տեղ դնում և, վերջապես, որ բոլոր շարիքներից ամենից վատթարն է, մահը գերադասում են կյանքից, ո՛վ է, որ կարող է նրանց զիմազդել:

Ծալսել էի մեր նախնիներից, թե արքայից արքա Շապուհի օրերում, երբ այդ ուսմունքն սկսեց աճել ու բազմանալ և լցնել Պարսից ամբողջ երկիրը և նույնիսկ մինչև արևելք հասնել, մեր կրոնի վարդապետները հորդորեցին թագավորին [այնպես անել], որ մոգություն կրոնը բոլորովին չվերանա աշխարհից. նա էլ սաստիկ հրաման տվեց, որ քրիստոնեությունը բոլորովին դադարի: Բայց որքան նա կամեցավ արգելքներ հարուցել, նրանք ավելի ու ավելի աճեցին ու բազմացան և հասան մինչև Քուշանների աշխարհը, և այնտեղից էլ [քրիստոնեությունը] տարածվեց դեպի հարավ մինչև Հնդկաստան:

«Եվ այնպես աներկյուղ ու համարձակ էին նրանք Պարսից աշխարհում, որ մինչև անգամ երկրի բոլոր քաղաքներում այնպիսի եկեղեցիներ շինեցին, որոնք իրենց պայծառությամբ գերազանցում էին թագավորաբնակ պալատները: Շինում էին նաև վկայարան կոչվածները և նույնպես դարդարում էին եկեղեցիների նման, և բոլոր տեղերում անապատներ, միայնանոցներ էին շինում: Եվ թեև ոչ մի տեղից հայտնի օգնություն չէր երևում, բայց նրանք շարունակ աճում ու անընդհատ բազմանում էին և մարմնավոր մեծությամբ ճոխանում: Հարստության պատճառների մասին մենք ոչինչ չգիտեինք. բայց այսքանը միայն ճշգրիտ իմանում էինք, որ ամբողջ տիեզերքը նրանց ուսմունքի հետևից էր գնում:

«Թեպետև թագավորն սկսեց խստություններ դրած գնել նրանց վերաբերմամբ և նրանցից շատերին բռնեց ու շարժարեց, և շատ շատերին էլ մահով սպանեց, բայց նա դառնացավ ու ինքն իրեն ձանձրացավ, իսկ նրանց բազմությունը չկարողացավ նվազեցնել: Նույնպես և թեպետ փակեց ու կնքեց եկեղեցիների դռներն ամբողջ Պարսից աշխարհում, բայց նրանք ամեն տուն եկեղեցի դարձրին և ամեն տեղ իրենց պաշտամունքն էին կատարում, և ամեն մեկն իր անձը վկայարան էր համարում, և մարդկեղեն շինվածքն ավելի լավ էին հաշվում, քան հողեղենը: Սպանողների սրբը բթացան, իսկ նրանց պարանոցները չհողենցին, նրանց ստացվածքն ավարի առնողները հողենցին, իսկ ավարը օրեցօր աճեց ու բազմացավ: Թագավորը դայրացած էր, և բարկացած դահիճները խիստ դառնացած, իսկ նրանք արթուն ու զվարթ ուրախությամբ էին ընդունում ամեն հարված ու տանջանք և սիրով տանում էին իրենց գույքի ամեն մի հափշտակություն:

«Երբ թագավորը տեսավ, որ գրոհ տալով դեպի մահ դիմեցին, ինչպես սուրբ զոհացուները դեպի երկնավոր աղը, արգելեց և վերջ տվեց նրանց հարվածներին ու տանջանքներին. և հրաման տվեց մոգերին ու մոգպետներին, որ ոչ ոք ամենևին նեղություն չտա նրանց,

այլ ամեն մեկն աներկյուղությամբ հաստատ մնա իր հավատին—մոզն ու զանդէկը և հրեան և քրիստոնյան, և էլի ինչ բազմաթիվ դավանություններ որ կան Պարսից աշխարհի զանազան կողմերում: Եվ այնուհետև երկիրը հաստատուն խաղաղություն ձեռք բերեց, և բոլոր խռովութիւններն ու հուզմունքները դադարեցին: Որովհետև մեր աշխարհի խռովության հետ՝ Արևմուտքն ևս մեծապես շարժվեց և ամբողջ Տաճկաստանն էլ նրանց հետ հուզվեց:

«Այն ահա լսելով գիտենք. բայց այս, որ ես իմ աչքով տեսա, ինձ թվում է, թե է՛լ ավելի մեծ պիտի լինի, քան առաջվանը: Արդ, դո՛ւ, որ այս աշխարհի մարդպանն ես, պարտավոր ես հոգ տանել, գրել և ցույց տալ արքունիքին սրանց միաբան ուժը, թե ինչպե՛ս աներկյուղաբար բանի տեղ չգրին արքունական հրամանը: Եվ եթե մենք չշտապենք ու փախուստի չդիմենք, մեզանից ոչ մեկին էլ կենդանի չէին թողնի: Եթե անգին մարդիկ այսպիսի ուժ ցույց տվին, հապա եթե հանկարծ զինվորներին էլ իրենց հետ միացնեն, ո՞վ կարող է դրանց հանդուգն հարձակման առաջ կանգնել:

«Ես ահա անտեղյակ էի, որ այդ եկեղեցու ուխտը անքակտելի է միմյանցից. որովհետև ուրի՛շ բան է, երբ մարդ լսում է, և ուրի՛շ բան է, երբ հաստատ կերպով իր աչքով է տեսնում: Դո՛ւ, որ մանկությունից այդ կրոնի մեջ էիր սնված, և հավաստիորեն գիտեիր այդ մարդկանց համառությունը, որ առանց շատ արյուն թափելու դրանք մեզ թույլ չեն տա ձեռք տալու եկեղեցիներին, ինչո՞ւ այդ ամենը ճշտությամբ շասացիր թագավորին իրեն: Քանի որ բոլոր նախարարներից մեծը դո՛ւ էիր, և այս ամբողջ երկիրը քեզ էր հանձնված որպես մարդպանի, ինչո՞ւ դու ինքդ հոգ չտարար մեծապես: Որովհետև ուրիշ ծամանակ իմաստուն էիր, և ես այդ գիտեի, բայց այս բանն իմաստությամբ չարիր: Եթե այդպես չէ, ապա հայտնի է, որ դու էլ նրանց համամիտ ես, և [նրանք] քո խորհրդով բերին այս անցքերը իմ ու զորքի գլխին:

«Արդ, եթե այդ այդպես է, և դու չես կամենում մոզություն ընդունել, ամենևին մի՛ քաշվի և մի՛ վախենա արքայից. ես կգրեմ ու ցույց կտամ մովսէտան մովսէտին⁴⁴ և դարանադարձապետին⁴⁵ և մեծ հաղարապետին⁴⁶, որ թագավորին համաձայնեցնեն, որպեսզի թույլ տա [վարվելու] առաջին հրամանի համեմատ և մարդկանց կամքին թողնվի, որպեսզի փոքր առ փոքր ընտելանան մոզական կրոնին, որպեսզի ովքեր ընդունեն այն, սիրով կատարած լինեն արքունի հրամանը: Որովհետև այս աշխարհը մի ծայրերկիր է. գուցե՛ երբ [նրանց]

որեւէ վնաս հասցնեն, նրանք էլ վեր կենան ցրվէն օտարություն: Իսկ երբ այս երկիրը մարդկանցից դատարկվի, այն ժամանակ քեզ էլ գլխովին մեծ վտանգ կհասնի արքունիքից»:

Մարդկայանը պատասխան տվեց մոզպետին և ասաց. «Այդ բոլոր խրատներդ, որ ասացիր, ճշմարիտ են. բայց ինչ որ մենք սկզբում չհասկացանք, դու տեսար, և այժմ սաստիկ զղջացիր: Իսկ այժմ ինչ որ ասում եմ, արա՛ և քեզ լավ կթվա: Մի քիչ համբերությու՜ն ունեցիր և քո այս խորհուրդը ծածկի՛ր շատերից. բայց հայտնի՛ր այն մարդ-կանց, որոնց ես կասեմ, մինչև որ ես ուժ հավաքեմ, օգնական զորք կանչեմ, գուցե կարողանամ կենդնցու այդ ուխտը երկփեղկել: Եվ եթե կանչեմ, գուցե կարողանամ կենդնցու այդ ուխտը երկփեղկել: Եվ այդ աշգրիտ անեմ, այնուհետև զիտեմ, որ արքայական հրամանն էլ կարող եմ կատարել»:

Եվ անմիջապես զորք հասնեց Սյունյաց աշխարհից, իր զորամասն ստովարացրեց՝ մոզերին ու մոզակետին օգնության հասնելու համար։ Եվ այս պահին տեսնում էինք, որ «Հայկական բանակ»-ը, որ Աղավազից ելած էր, հասնում էր Հայաստանի հատուկ շրջանին, որտեղ նրանք հանդիպում էին թուրքական զորքին։

Մոզպետը պատասխան տվեց և ասաց մարդպանին. «Այդ խորհուրդը դարձյալ հակառակ է իմ խոսքերին, որովհետև եթե մենք բռնաթյամբ կռվենք այս երկրի հետ, ապա երկիրը կբանդվի, մենք էլ պատուհասից շենք փրկվի, մեր անձերին վնաս [կլինի] և պետությունն էլ մեծ կորուստ»:

էլ մեծ կորուստ»։

Բայց մարդպանն ամենին շկամեցավ նրան լսել, որովհետև սըր- տանց էր ընդունել պարսկական կրոնը։ Այնուհետև սկսեց ոմանց խաբել գույքով, ոմանց՝ հորդորական խոսքերով. բոլոր ռամիկներին էլ ահեղ խոսքերով սպառնալով՝ վախեցնում էր։ Մշտապես շատացրեց սեղա- նատան մթերքները և երկարացնում էր ուրախության ժամերը, գիշեր- նատան մթերքները և երկարացնում էր արքեցույթյան երգերով ու լկտի- ների երկարատևությունը մաշելով արքեցույթյան երգերով ու լկտի- պարերով. ոմանց համար սիրելի էր դարձնում երաժշտական կարգերն ու հեթանոսական երգերը, մեծամեծ գողնետներ էր տալիս թագավորի կրոնին։ Արքունիքից բերել էր նաև շատ դրամ և սրա-նրա զրպանը գաղտնի կաշառք էր խոթում, իբր թե պարզե ու պատիվ է տալիս. և մեծ նենգությամբ անմեղ մարդկանց հրապուրում էր և իր կողմը քաշում։

Քաշում:

Իսկ երբ այս ամենը տեսան սուրբ եպիսկոպոսները, էլ ավելի ուժեղ կերպով ամբապնդվեցին իրենց միաբանության մեջ և հնարազատ իմաստություններ քանակը երկու մասի բաժանեցին: Մանավանդ

երբ հաստատ կերպով խմացան ու հասկացան, որ Սյունյաց անօրեն իշխանն ստացել էր այն օրհասական վերքն իր հոգու մեջ, խորշնով հեռացան և փախան նրանից:

Մի զիշեր ուխտի ամբողջ բազմութունը խորհուրդ կազմեց և ղորքերի սպարապետին⁴⁷ էլ կանչեցին խորհրդի. հարցրին, քննեցին և տեղեկացան, որ նրա ղիտավորութունն անշարժ է և մի փոքր անգամ չի թերացել Քրիստոսի սիրուց: Եվ միաբան աղոթք անելով նրա համար, նրան կրկին ընդունեցին առաքինիների շարքը: Նրա միջոցով շատերին էլ գրավեցին նույն միաբանության մեջ, ովքեր առաջին միաբանությունից անջատված չէին. եկան-հավաքվեցին և մեծ զորագունդ կազմեցին: Եվ է՛լ ավելի զատվեցին-հեռացան մոգերից ու մոգպետից և անօրեն Վասակից:

Իսկ նա այնքան հիմարացրեց ու շվարացրեց մոգպետի միտքը, որ նույնիսկ շթողեց, որ նա գործի հետևանքները հասկանա: Ակսեց մոգեր բաժանել նախարարների տները և մեծ-մեծ ռոճիկներ նշանակել, կենդանիներ զոհել և բռնությամբ ստիպել կնքված մարդկանց, որ զոհած միա ուտեն և արեգակին երկրպագություն տան: Երբ այսպիսի պիղծ խառնակությունն սկսեց շատանալ ամբողջ երկրում, այն ժամանակ մինչև իսկ փշիպալանների⁴⁸ կանայք հանդգնեցին կիրակի օրը եկեղեցու ճրագները հանգցնել և հավատավոր կանանց⁴⁹ շորերը պատառոտել:

Այս աղմուկն ու վայնասունը երբ տեսան միաբան սուրբ եպիսկոպոսները, ավետարանը ձեռներն առնելով գնացին և առանց հարցնելու մտան սպարապետի կայանը, որտեղ ժողովված էր Հայոց ղորքը:

Իրենց ձայները բարձրացրին և ասացին. «Զեզ բոլորիդ աղաչում ենք այս սուրբ Ավետարանով. եթե մարդպանն ու մոգպետը ձեր խորհրդով են գործում այն անօրեն շարագործությունները, նախ մեր պարանոցները կտրեցեք և հետո ձեռք տվեք եկեղեցուն: Իսկ եթե նրանք առանց ձեր կամքի են կատարում այն շարագործությունները, թող այսօր եթ զրա վրեժը պահանջվի նրանցից»:

Իսկ ովքեր գտնվում էին ներսում, սպարապետի կացարանում, շտեյի ելան, միաբան իրենց ձայները բարձրացրին առ աստված և ասացին. «Դո՛ւ, Տե՛ր, որ բոլորի սրտերը գիտես, քեզ ամենևին պետք չէ մարդկանց վկայությունը. եթե մենք սրտանց խտորված լինենք քեզանից, այն դու ինքդ լավ գիտես. հենց այսօր էլ պատժի՛ր մեզ մեր մեղքերի համաձայն. իսկ եթե հաստատ ենք մնացել այս Ավետարանի սուրբ ուխտին, դո՛ւ, Տե՛ր, մեր օգնականն եղի՛ր այսօր և ճշմարտության թշնամիներին տո՛ւր մեր ձեռքը, որպեսդի նրանց հետ վարվենք մեր կամքի համաձայն»:

Երբ այս բանն ասացին, բոլորը գլուխները գետնին էին խփում, և ողջույն ստացան Ավետարանից ու եպիսկոպոսներից:

Իսկ նախարարներից մեկը, որ այնտեղ պատահեց, նրանց խորհրդի մեջ էր. սա շմիաբանվեց նրանց հետ այն մեծ վկայություն գործում և իսկույն տեղնուտեղը նրանց կողմից քարկոծվեց, և մեծ սարսափ ընկավ բոլորի վրա:

Այն ժամանակ բոլորն այնպես բորբոքվեցին զայրույթով, որ մինչև անգամ բոլոր տեսնողների երիկամները զոգում էին. նրանք ոչնչի տեղ գրին արքունի պարգևները և ոտնատակ տվին ահռելի հրամանները: Շտապով վազեցին դեպի իրենց զենքերը, ամբողջ գիշերը սպառազինվեցին՝ պատրաստվեցին և արևը ծագելուն պես զորքը երեք մասի բաժանելով՝ վրա տվին բանակին: Առաջին գունդն արևելյան կողմից, երկրորդ գունդն արևմտյան կողմից և երրորդ գունդը հյուսիսային կողմից շուրջանակի իրենց մեջ առան-փակեցին մեծամթիվ բանակը⁵⁰. շատերին կոտորեցին, է՛լ ավելի շատերին երևելի մարդկանցից կապեցին և ամուր բերդերում բանտարկեցին իրենց իշխանության տակ: Եվ բանակի կողոպուտը, թալանն ու ավարը մի տեղ ժողոված պահում էին իրր թագավորի հրամանով:

Իսկ երբ մարդպանին էլ ձերբակալեցին, նա երգումով միաբանվեց նրանց հետ, որ հաստատ կմնա ուխտին, զոգում էր, որ առաջ բաժանվել էր նրանցից: Ապաշխարելով ընկնում էր սուրբ եպիսկոպոսների ոտները և աղաչանք-պաղատանք էր անում, որ չմերժեն ու չհեռացնեն նրան իրենցից: Երկու-երեք անգամ անսուտ երգում տվեց սուրբ Ավետարանի վրա բաղմություն առաջ, երգումը գրեց, կնքեց և կապեց Ավետարանից. և աղաչում էր, որ աստված վրեժխնդիր լինի [իրենից] և ո՛չ թե նրանք մարդկաբար սատկեցնեն իրեն:

Իսկ նրանք թեպետև հաստատ գիտեին նրա նենգավոր կեղծավորությունը, և թե խաբեությամբ նորից դառնալու է էլի առաջվա մոլորությունը, ամենևին հոգ չտարան նրա վրա ձեռք բարձրացնելու նախորդ հանցանքի համար, այլ նրա դատապարտությունը թողին սուրբ Ավետարանին:

Իսկ նրանք, ովքեր եկել էին եկեղեցու սուրբ զանձերը կողոպտելու համար, իրենց անձերն ու ավարը ակամա գրին սուրբ եպիսկոպոսների և ամբողջ զորքի առաջ. և թագավորի հրամանը ջնջվեց-ոչնչացավ: Եվ աստծու դորությունը հաջողություն գտնելով՝ տղամարդիկ և կանայք և ամբողջ ռամիկ բաղմությունը աղաղակում և ասում էին զոհանալով. «Պատրաստ ենք հալածվելու և մեռնելու և ամեն տեսակ նեղություն ու շարշարանք կրելու այն սուրբ եկեղեցիների համար, որ ավանդեցին

մեզ մեր նախահայրերը՝ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի գալստյան գործ-
թյամբ, որով նորից ծնվեցինք մի հավատի հուսով, մկրտվելով Հիսուս
Քրիստոսի անունով. նույն նմանությամբ կամենում ենք շարժարանք-
ներով և արյունով նորոգել մեր անձերը: Որովհետև մեզ հայր ենք ճա-
նաչում սուրբ Ավետարանը, և մայր՝ առաքելական Կաթողիկե եկեղեցին.
թո՛ղ ոչ ոք իրեն չար անջրպետ մեջ ընկնելով՝ մեզ սրանից չբաժանի»:

Այնուհետև տեղը ժառանգից ավելի չէր երևում, և ո՛չ էլ փափուկ
մեծացած ազատը՝ տառապյալ գեղջուկից, և ո՛չ էլ մեկը մյուսից ավելի
պակաս քաջության մեջ: Միևնույն հոժար սիրտն ունեին բոլորն էլ՝
տղամարդ ու կին, ծեր ու տղա, և Քրիստոսի անունով բոլոր միաբան-
վածները: Որովհետև առհասարակ [բոլորն էլ] միևնույն զենքով զին-
վորվեցին և Քրիստոսի հավատի պատվիրանի միևնույն զրահը հագան,
ճշմարտության միևնույն գոտիով ամրացրին իրենց մեջքերը թե՛ տղա-
մարդիկ և թե՛ կանայք:

Այնուհետև վեր ընկած էր մնում ոսկին, և ոչ ոք հատկապես իր
համար արծաթ չէր վերցնում, և առանց ազահության արհամարհված,
անարգված էին զարդարանքի ու մեծարանքի համար հատկացված
պատվական հագուստները: Ինչպես և ամեն մի գույք ոչինչ էր համար-
վում իր տերերի աչքում: Իրենց անձերի վրա նայում էին ինչպես մե-
ռած դիակների վրա, և ամեն մեկն իր գերեզմանն ինքն էր փորում.
իրենց կյանքը մահ էին համարում, իսկ մահը՝ հավաստի կյանք:

Բայց շուտ-շուտ այս խոսքն էր լսվում. «Միայն թե քաջությամբ
մեռնենք, միայն թե անուն և հոգի ժառանգենք, որ մեր մեջ կենդանի
լինի Քրիստոսը, որի համար հեշտ է մյուս անգամ նորոգել մեզ հողից,
ինչպես և նախկին բոլոր մեռածներին, և յուրաքանչյուրին հատուցանել
իր գործերի համեմատ»:

Այս և սրանից էլ ավելին խոսելով և իրենց ու միմյանց միխթարե-
լով՝ զինվորները մի անգամ էլ պատրաստեցին իրենց զենքերը, և աղո-
թավորները շարունակում էին իրենց աղոթքները, և պահեցողները
ճգնում էին իրենց պահքի մեջ: Պաշտոնյաների ձայները գիշեր-ցերեկ
անպակաս էին սուրբ սաղմոսները կարգալու մեջ. աստվածային կտա-
կարանների ընթերցումը երբեք չէր դադարում ոչ մի ժամ, այդպես էլ՝
մեկնիչների երկնավոր վարդապետությամբ միխթարելը:

Այն ժամանակ նորից հարձակվեցին այն բերդերի և ավանների
վրա, որ երկրի զանազան ամուր տեղերում գրավել էին պարսիկները.
կործանեցին-քանդեցին նրանց բնակությունները: Նախ՝ մեծ Արտաշա-
տը իր ավաններով. և առան անմատչելի ամրոցները՝ Գառնի քաղաքը,
Անին, Արտազեսը և իրենց ավանները. Երկայնորդն ու Արխանի և իրենց

ավանները, Բարձրաբողբ, Խորանիստը, Ծախանիստը, ապահով Ողականը և սրանց հետ իրենց ավանները, Արփանյալը, Վան ավանը, նրա հետ նաև իր ավանները. Գոյալն ու Կապույտը, Որոտն ու Վաշակաշատը:

Այս բոլորն ամեն մեկն իր գյուղերով ու ագարակներով, զորքերով ու զորագլուխներով նույն տարին առան ու կործանեցին և տղամարդկանց ու կանանց գերի տարան իրենց գույքերով ու ստացվածքներով, թանկագին զանձներով ու կահ-կարասիով: Տապալում-քանդում էին նրանց շենքերը և հրկիզում էին կրակի պաշտամունքի տեղերը: Մարում էին կռապաշտությունների պղծությունը և գրավում էին ատրուշանների սարք ու կարգը, բերում-դնում էին սուրբ եկեղեցում և սուրբ քահանաների միջոցով նվիրում էին ի ծառայություն տերունական սեղանի: Եվ սնոտի պաշտամունքների փոխարեն, որ տապալեցին հեթանոսների բոլոր վայրերում, կանգնեցնում էին Քրիստոսի փրկական խաչը. ամենասուրբ սեղան էին շինում և սրբությամբ կատարում կենդանարար խորհուրդը, պաշտոնյաներ ու քահանայաներ էին նշանակում այն տեղերում: Ամբողջ երկիրն առհասարակ ուրախանում էր հաստատուն հուսով:

Եվ մինչդեռ այս մեծ առաքինությամբ կատարյալ էին դարձնում իրենց նահատակության գործը, կարծես մի տեսակ աստվածային շնորհ էր երևում բոլորի վրա. որովհետև առանց հայոց զորքերից հրաման ունենալու՝ աշխարհի արևելյան կողմից ոմանք հարձակվեցին Ասորպատական⁵¹ աշխարհի վրա և զանազան տեղերում մեծ վնասներ տվին՝ բազմաթիվ ատրուշաններ առնելով, ավերելով ու կործանելով:

Իսկ ովքեր դեպի մեծ ամրոցներն էին դիմում, երեսները խաշակնքելով հարձակվում էին զորքի վրա. այդպիսով երկու մեծ բերդերի պարիսպանք՝ դեռ ոչ ոք չմոտեցած՝ կործանվեցին-ընկան. այնպես որ երկրի բոլոր բնակիչները այդ մեծ հրաշքից զարհուրած՝ իրենք իրենց ձեռքով այրում էին կրակալոները. ուրանալով մոգոթյան կրոնը՝ հավատում էին սուրբ Ավետարանին:

Ուրիշ մեծ-մեծ հաջողություններ էլ էին կատարվում զորականների միջոցով. որովհետև ուր ամենեկին հույս չկար, թե որևէ մեկը աստծու անունը կտա, այնտեղ մեծ արհամիրքներ էին թափվում նրանց վրա, և ամեն մարդ նոր ու զարմանալի տեսիլներ էր պատմում իր ընկերոջը: Նույնպես և աստղերը երկնքում սաստիկ լուսավոր ու պայծառ էին երևում, մի բան, որ նրանց առաջին բնությանը հատուկ չէր: Եվ այդ երկրի բոլոր տղաները խիզախում էին պատերազմող տղամարդկանց նման:

Եվ ահա շատ օրեր անցնելուց հետո եկավ-հասավ Աղվանից հա-
զարապետը նույն աշխարհի սուրբ եպիսկոպոսի հետ միասին, մեծ
տագնապով շտապեցնում էր զորքին՝ ասելով. «Հոնների աշխարհի կող-
մերը գտնված Պարսից զորքը ետ դարձավ այս կողմը, եկավ-մտավ
մեր երկիրը. և շատ ուրիշ այրուծի էլ արքունիքից եկավ: Եվ բացի այս
ամենից՝ հետները բերել են նաև երեք հարյուր մոգ վարդապետներ,
պառակտեցին աշխարհը և ոմանց իրենց կողմը գրավեցին և կամենում
էին եկեղեցու վրա ձեռք բարձրացնել. թագավորի հրամանով ստիպում
էին բոլորին և ասում էին. «Եթե հոժարակամ հանձն առնեք [մոգա-
կան] կրոնը, պարգևներ ու պատիվներ կստանաք նրանից, և արքու-
նիքը կնեղի ձեր հարկերը. իսկ եթե [ձեռք] կամբողջ հանձն շառնեք այդ,
մեզ հրամայված է գյուղերում և քաղաքներում ատրուշաններ շինել, և
Վռամական կրակը⁵² դնել նրանց մեջ և ձեր ամբողջ երկրի վրա մոգեր
ու մոգապետներ կարգել օրենսդիր: Եվ եթե որևէ մեկը անհնազանդ
գտնվի և դիմադրի, ինքը մահվան պատիժ կկրի, իսկ նրա կիսն ու որ-
դինները երկրից արտաքսվելով՝ արքունի [կալվածներում աշխատելու]
կգնան»:

Իսկ Հայոց զորքը երբ լսեց այս դառն գույժը, ամենեկին շթուլացավ
քաջությունից և չբվեց, այլ դարձյալ ամբողջ երկրից համագունդ ժողով
արին այն բոթաբեր պատգամավորների վերաբերմամբ, որոնք եկել
էին նրանց մոտ: Եվ միաբանությամբ քաջալերելով՝ արձակեցին նրանց,
որպեսզի միառժամանակ սուտ խաբեությամբ ետ պահեն նրանց իրենց
շար կամքը կատարելուց, թույլ չտան իրենց եկեղեցու սուրբ ուխտին
դիպչելու. իսկ իրենք աստծու օգնությամբ խորհուրդ անելով մի ելք
էին փնտրում զործի համար:

Այն ժամանակ մեծ նախարարներից մեկին Գնունյաց տոհմից՝
Ատոմ անունով, շտապով ուղարկեցին Արևմտյան երկիրը, որ Արևելքի
շարամիտ թագավորի այս բոլոր մտադրությունները հայտնի, միաժա-
մանակ պատմի նաև իրենց քաջությունները, որ կատարեցին զործով,
ոտի տակ տալով ահեղ հրամանը, և մոգերին մեծապես սատկեցնելը,
և նրանից օգնություն ու օժանդակություն խնդրի, և եթե նա կամենա,
նրա ծառայության տակ մտնեն:

Եվ այս է այն գրության պատճենը, որ գրեցին Թեոդոս կայսրին.

«Հովսեփ եպիսկոպոս իմ բազմաթիվ եպիսկոպոսակիցներով և
Հայոց ամբողջ զորքով, Վասակ մարզպան և Ներշապուհ Ռմբոսյան,
սպարապետի հետ միասին և բոլոր մեծամեծ նախարարներով՝ մեծա-
նուն Թեոդոս կայսրիդ շատ ողջույն հասնի մեր կողմից քեզ ու քո բոլոր
զորքերին, որ ձեր խաղաղասեր մարդասիրությամբ տիրում եք ծովին

ու ցամաքին, և երկրավորներինցս չկա մեկը, որ դեմ գնա ձեր խոշոր-
դոտներ շունեցող տերութեանը:

«Ինչպես որ մենք էլ ունենք ձեր առաքինի նախնիների մասին
անսուտ հիշատակարաններ, նրանք Եվրոպան նվաճելով՝ անցան և
տիրեցին Ասիացիների երկրներին ևս Սերայի սահմաններից մինչև
Գադերովնի⁵³ կողմերը, և ոչ ոք չգտնվեց, որ ըմբոստանար և նրանց
ձեռքի տակից դուրս գար:

«Եվ այնչափ մեծ իշխանության մեջ մեծ ու սիրելի դաստակերտ
էին անվանում Հայոց աշխարհը: Այս պատճառով էլ մեր նախնին՝
Տրդատիոսը, հիշելով ձեր առաջին սերը, որ մասնկության ժամանակ իր
հորն սպանող մարգարտողխող հորեղբայրների ձեռքից փախցրած՝
փրկվել ու սնվել էր հույների երկրում և ձեր օգնությամբ թագավորե-
լով տիրեց իր հայրենի աշխարհին, սույնպես և Քրիստոսի հավատն
ընդունելով Հռոմի սուրբ եպիսկոպոսապետից, լուսավորեց հյուսիսի
խավար կողմերը, որ և ահա արևելքի խավարասեր որդիներն ուզում
են խլել, կորզել մեր ձեռքից:

«Եվ մենք հույս դնելով ձեր արիության ու քաջության վրա, բաներ
կային, որ ընդդիմացանք նրանց հրամաններին, բայց է՛լ ավելի շատ
բան կա, որին պատրաստվել ենք այսուհետև [ընդդիմանալու]: Գերա-
դասեցինք մահն աստվածապաշտությանը, քան կյանքն ուրացությանը.
եթե դուք էլ պաշտպանեք մեզ, ահա կրկին կյանքի հանդիպեցինք և ոչ
թե մահվան: Իսկ եթե մի քիչ էլ դանդաղեք, գուցե այս կրակի բոցը
ուրիշ շատ աշխարհների էլ հասնի»:

Եվ երբ ներկայացան մեծ թագավորին և կարգացին Հայոց աշ-
խարհի աղաչական գրությունն ու նախնիների հիշատակարանները,
շատ զրբեր մեջ բերին՝ կարգացին և նրանց մեջ էլ գտան նույն հաս-
տատուն ուխտը:

Եվ մինչդեռ երանելի Թեոդոսը հարցուփորձ էր անում ամբողջ Սինկ-
դիտոսին⁵⁴ և կամենում էր գործի համար մի հնար գտնել, խաղաղու-
թյամբ և մեծ հոգարությանը հոգ էր տանում, որ Արևելքի եկեղեցիները
չհափշտակվեն անօրեն հեթանոսների կողմից, այդ նույն ժամանակ
շուտով հասավ նրա կյանքի վախճանը և օգնության գործը շարաշար
խափանվեց:

Եվ նրա փոխարեն թագավորեց Մարկիանոս կայսրը. սա իր խրա-
տատու վատթար ծառաների շնորհիվ, այն է՝ Անատոլ սպարապետի և
Եղփարիոս ասորու, — երկուսն էլ անարգ ու վատթար, միևնույն ժամա-
նակ և անաստված մարդիկ, — նրանց կողմն անցնելով թագավորը՝ չկա-
մեցավ ուշադրություն դարձնել հայերի միաբան ուխտին, որ իրենց ամ-

բողջ ուժով ընդդիմացել էին հեթանոսների շարությանը: Իսկ այս անարի մարդը ավելի լավ էր համարում իր դաշինքը պահել հեթանոսների հետ⁵⁵ մարմնական խաղաղության համար, քան թե քրիստոնեության ուխտին պատերազմակից լինել: Այդ պատճառով էլ շտապեց, ղեկավարներ ուղարկեց Պարսից թագավորի մոտ նույն Եղփարիտին և հաստատուն դաշն կնքեց նրա հետ՝ օգնություն ցույց շտալ Հայոց զորքին ո՛չ զորքով և ո՛չ էլ զենքով ու ամեն տեսակ օժանդակությամբ:

Եվ երբ այս այսպես կատարվեց-պրծավ, և նրանց հույսը կտրվեց մարդկային օգնությունից, դարձյալ սուրբ եպիսկոպոսներն սկսեցին քաջալերել իրենց և Հայոց զորքին: Թեպետև տեսնում էին իրենց սակավությունն ու երկու թագավորների միաբանությունը, բայց և այնպես ամենևին չէին վհատվում ու զոհում, այլ նախկին ուխտադրության համաձայն խիզախում էին և ասում. «Պատրաստ ենք սպանելու և մեռնելու. աստծու համար հեշտ է քիչ մարդկանցով շատերի դործ կատարել և անարգների միջոցով՝ մեծամեծ բաներ անել»:

Թեպետև թագավոր շունեին իրենց առաջնորդ և ո՛չ էլ զրսից որևէ օգնական օտարներից, բայց բոլոր նախարարներն անձնական առաքինությամբ և սուրբ վարդապետների մխիթարությամբ իրենց բոլոր զորքերի հետ միասին ամեն մեկն իր տնից շտապով եկան, մի տեղ հավաքվեցին, նաև ուրիշ շատ հեծելազոր, որոնք թագավորական տնից էին:

Եվ ամբողջ զորքը երեք գնդի բաժանեցին:

Առաջին գունդը տվին ներշապուհ Ռմբոսյանին և ուղարկեցին նրան երկիրը պահպանելու Ատրպատական աշխարհի սահմաններին մոտիկ:

Երկրորդ գունդը տվին Հայոց վարդան զորավարի ձեռքը, որ անցնի վրաց սահմանից ճորա մարդպանի վրա, որ եկել էր Աղվանից եկեղեցիներն ավերելու:

Իսկ երրորդ գունդը հանձնեցին Սյունյաց Վասակ իշխանին, որն իր ներքին մտադրություններով հեռացած չէր հեթանոսների ուխտից: [Նա] ընտրեց և իր հետ վերցրեց այնպիսի մարդիկ, որոնց հավատի թուլությունը գիտեր.

Բագրատունյաց իշխանին իր զորքով.

Խոբխոռունյաց իշխանին իր զորքով.

Ապահունյաց իշխանին իր զորքով.

Վանկունյաց իշխանին իր զորքով.

Պալուկաց իշխանին իր զորքով.

Կարեղենից իշխանին իր զորքով.

Արեւա իշխանին իր զորքով:

Եվ ուրիշ բազմաթիւ զորք էլ արքունի տնից իր կողմը գրավեց, նույնպէս և ուրիշ տոհմից մի քանի սեպուհներ: Եվ խորամանկ խաբնությամբ դարան էր մտնում իր երկրի բերդերում, կեղծաւորությամբ պատճառ բերելով, թե ճեպընթաց պիտի անցնի-հարձակվի Պարսից զորքի վրա՝ Աղվանից երկրից նրանց հալածելու համար:

Իսկ նա [իր] ամրածածուկ թաքստոցից շտապով ղեսպաններ ուղարկեց Պարսից զորքերի մոտ, թե «Ահա քանդեցի Հայոց ուխտի միաբանությունը և երեք կողմերի վրա զորքը քանդելով բաժանեցի: Առաջին գունդը հեռացրի Հերի և Զարեանդի⁵⁶ կողմերը. երկրորդ գունդը իմ ձեռքի տակ է, որոնց թույլ չեմ տա որեւէ վնաս հասցնել արքունական զորքին: Եվ էլի որքան պատերազմող մարդ որ կար այս աշխարհում, ցիրուցան արի այս երկրի զանազան կողմերը: Իսկ երրորդ գունդը՝ Վարդանի հետ Աղվանք ուղարկեցի՝ փոքրաթիւ և ոչ թե բազմաթիւ: Համարձակ դուրս արի նրա առաջ և սմենեին մի՛ վախենա նրա դեմ պատերազմի ելնելուց. գիտեմ, որ պարտութուն պիտի կրեն քո մեծ զորության առաջ»:

Այս բանը գրեց և հասկացրեց մարզպանին, որի անունը Սերուխտ էր: Իսկ նա, երբ լսեց Վասակից այս բոլոր խրախուսանքները և ստուգելով համոզվեց, որ Հայոց սպարապետը սակավաթիւ զինուոր է դալիս նրա վրա, այլևս չմնաց ճորա կողմերում, այլ հավաքեց իր ամբողջ բազմաթիւ զորքը և շտապով անցավ Կուր անունով մեծ գետը և հանդիպեց նրան Վրաց սահմաններին մոտիկ Խաղխաղ⁵⁷ քաղաքի հանդեպ, որ Աղվանների թագավորների ձմեռոցն էր: Անցավ սփռվեց իր ամբողջ զորքով, բանակ դրեց և դաշտի ամբողջ մեծութունը բռնեց. զինված ու լիովին սպառազեն դուրս եկան կռվելու Հայոց զորքի դեմ:

Իսկ քաջ Վարդանը և նրա հետ գտնված ամբողջ զորքը, երբ տեսան հեթանոսների զնդի մեծ պատրաստությունը, նայեցին նաև իրենց սակավությանը. թեև թվով նրանցից շատ ավելի քիչ էին, բայց ամենեւին չվախեցան նրանց մեծ բազմութունից, այլ բոլորը միասին իրենց ձեռքերը դեպի երկինք բարձրացրին, աղաղակում էին և ասում.

«Դատի՛ր, Տե՛ր, նրանց, ովքեր դատում են մեզ. կովի ելիր նրանց դեմ, ովքեր ահա մարտնչում են մեր դեմ. քո զենքով ու ասպարով օգնի՛ր մեզ՝ Թափահարի՛ր և դողացրո՛ւ այս անօրենների գունդազունդ բազմութունը. ցրի՛ր և ոչնչացրո՛ւ քո թշնամիների շար միաբանությունը այս քո փրկական մեծ նշանի առջև և մեր՝ սակավաթիւներիս

ձեռքով քաջութիւն ու հաղթութիւն պարգեւի՛ր այս անհամար բազմութեան դեմ: Ո՛չ թե անօգուտ վաստակների սնոտի փառասիրութեամբ պարծենալու համար ենք աղաչում կամ թե ընշասեր ազահութեամբ անցավոր հարստութիւն կողոպտելու, այլ որպէսզի ճանաչեն ու իմանան այն բոլորը, ովքեր շեն հնազանդվում սուրբ Ավետարանի քարոզութեանը, թե դո՛ւ ես կյանքի ու մահվան տերը, և քո՛ ձեռքին է հաղթութեանն ու պարտութեանը: Իսկ մենք պատրաստ ենք մեռնելու քո սիրո համար. և եթե պետք լինի նրանց սպանել էլ, ճշմարտութեան համար վրեժխնդիր կլինենք»:

Այս ասելով՝ խումբ կազմեցին ու հարձակվեցին, և աչ թեք ճեղքելով՝ ձախ կողմը գցեցին, բոլորին սրի ճարակ արին ամբողջ դաշտի վրա և փախցրին մինչև անտառի ամուր տեղերը՝ Լոփնաս գետի⁵⁸ խոր ձորերի մոտ: Այստեղ Բաղասական⁵⁹ թագավորի թագավորազններից ոմանք ետ դարձան, Հայոց նախարարներից մեկին ձիուց վայր գցեցին, Դիմաքայան գնդից Մուշին սպանեցին և Գաղբիկին վիրավորեցին:

Այնտեղ աչքը վեր բարձրացրեց Արշավիր Արշարունին, մռնաց առյուծի պես և հարձակվեց վարազի նման, խփեց սատկեցրեց Լփնաց թագավորի եղբայր քաջ Վուրկին և նրա բազմաթիվ համահարզներին էլ նրա հետ սպանեց: Եվ այսպէս առհասարակ յուրաքանչյուրն իր ախոյանին գետին էր գլորում: Եվ սաստիկ հանդուգն հարձակման պատճառով գետը թափվածների թիվն ավելի շատ էր, քան թե ցամաքի վրա սրի անցրածներինը: Եվ ընկած դիակների բազմութեանից գետի հստակ ջրերը արյուն դարձան, և նրանցից ոչ ոք չկարողացավ փրկվել և թաք կենալ դաշտերի խիտ անտառներում: Բայց թշնամիների զորականներից մեկը իր զենքերով միասին բարձրանալով ձիու մեջքին՝ անցավ մեծ գետը, մազապուրծ եղավ պատերազմից՝ գույծ տարավ մնացած բուն բանակին, որոնք փախան գնացին մեծ շահաստանը⁶⁰:

Այն ժամանակ Հայոց զորքերը պատերազմի մեծ գործն ավարտելով՝ սկսեցին դիակների կողոպուտը, հավաքեցին բանակի մեծ ավարը և կողոպտեցին ընկած դիակները. ժողովեցին շատ արծաթ ու ոսկի, արի մարդկանց և լավ երիվարների զենքերն ու զարդերը:

Դարձյալ ոչ պակաս քաջութեամբ հարձակվեցին այն բերդերի և քաղաքների վրա, որ գրավել էին պարսիկներն Աղվանների աշխարհում, հզորապես մարտնչելով հրդեհում էին նրանց ամուր բերդերը. և մոգերի այն խմբերը, որոնց պատրաստել-բերել էին երկրում գալթակդութիւն գցելու համար, ո՛ւր էլ գտնում էին ամուր-ամուր տեղերում, սրի ճարակ դարձնելով՝ թողնում էին երկնքի թռչուններին և երկրի գաղան-

ներին կերակուր: Այն տեղերը մաքրեցին բոլոր պիղծ զոհերից, և եկեղեցիները փրկեցին-ազատեցին անտանելի նեղութիւնից:

Աղվանից նախարարներից ու բոլոր շինականներից շատերն էլ, որոնք աստծու անվան համար ցիրուցան էին եղել Կապկոհ լեռների⁶¹ ամուր տեղերում, երբ տեսան այդ գործի հաջողութիւնը, որ աստված կատարում էր Հայոց զորագնդի միջոցով, նույնպես եկան-ժողովեցին և խառնվեցին Հայոց զորքի հետ և նրանց հետ միաբան ու հավասար մասնակցեցին քաջութան գործին: Այնուհետև զնացին-արշավեցին Հոնների պահակի⁶² վրա, որ բռնութիւնով գրավել էին պարսիկները. առան, քանդեցին պահակը և կոտորեցին ներսում բնակված զորքը և Դուռը հանձնեցին Վահանին, որ Աղվանների թագավորների ցեղից էր: Եվ այս բոլոր քաջագործութիւններն անելիս՝ նրանցից ամենին ոչ ոք չվիրավորվեց, բացի մեկ երանելուց, որ նահատակվեց մեծ պատե-բազմի մեջ:

Եվ տեղնուտեղը այն մարդուն, որին հանձնել էին Դուռը, հենց նրան էլ դեսպան ուղարկեցին Հոնների երկիրը և Հոնների երկրին գործակից ուրիշ շատ բարբարոս ազգերի մօտ՝ նրանց հետ բանակցելու և դաշն կնքելու, որ հաստատ մնան այդ միաբանութիւն վրա: Իսկ նրանք երբ այս բոլորը լսեցին, շտապով եկան-հասան այնտեղ և իրենց աչքով տեսան հաղթութիւն գործը: Եվ չհապաղեցին երդումով դաշն կնքել իրենց օրենքով ու կարգով. ընդունեցին նաև քրիստոնյաների երդումը՝ հաստատ պահելու միաբանութիւնը նրանց հետ:

Երբ այս բանն ավարտեցին և իրենց համար մեծ ապահովութիւն ձեռք բերին, և դեռևս նույն վայրում տեղավորված էին հանգիստ կերպով, Հայոց աշխարհից մի գութկան հասավ, ճակատը վիրավորված ու օձիքը պատառոտված [և պատմեց] ապստամբ Վաստիկ մասին. «Հեռացել է քրիստոնեութիւն ուխտից և ավերել Հայոց աշխարհի շատ տեղերը, մանավանդ արքունի ձմեռոցները, որոնք զորքի կայաններն էին, Գառնին և Երամոնսը և Դրասխանակերտը՝ մեծ դաստակերտը, Վարդանաշատը և Օշական ամրոցը, Փառախոտը, Սարգյանքը, Ձողակերտ ավանը և Արմավիրի բերդը, Կուաշ ավանը, Արուճը, Աշնակը և ամբողջ Արագածոտնը, Արտաշատի նահանգը և նույնիսկ Արտաշատն ամբողջովին, ինչպես և նրա շուրջը գտնված բոլոր գյուղերն ու ավանները՝ առել, ավերել և կրակ է տվել և ձեր բոլորի ընտանիքները փախցրել-հեռացրել է իրենց բնակութիւնից: Զեռք է տվել նաև սուրբ եկեղեցիներին. տարել է նաև եկեղեցու սեղանի սուրբ անոթները. գերել է քահանաների ընտանիքներին, իսկ նրանց կապել ու բանտ է դրել. և ինքը ասպատակ սփռելով ու տարածելով ամեն կողմ՝ ամբողջ եր-

կիրն ավերում է: Եվ այն գունդը, որ Ատրպատականի կողմերում էր, չկարողացավ օգնության ձեռք մեկնել Միջնաշխարհին⁶³: Իսկ այնտեղ մնացած զորքը՝ փախուստ տալով այդ անօրենից՝ քաշվել է երկրի մի ծայրը և դեռևս պահում է Քրիստոսի սիրո միաբանության ուխտը ձեռ հետ: Իսկ նրանք ովքեր նրա հետ էին, ոմանք փախսան ամեն մեկն իր տեղը, բայց ավելի բազմաթիվ են նրանք, ովքեր մոլորվեցին և հետևեցին նրա ամբարշտությանը»:

[Հայոց զորքը] խիստ շտապով չվեց այնտեղից՝ մեծ ավարով և անշափ հարստությամբ նորից Հայոց աշխարհը վերադառնալու համար. և անտրտում ուրախությամբ բարձր ձայնով երգում էին և ասում. «Գոհություն մատուցեք Տիրոջը, որովհետև նա բարի է, որովհետև նրա ողորմությունը հավիտենական է. ո՛վ ջարդեց մեծամեծ ազգերին և սպանեց հզոր իշխաններին, որովհետև նա բարի է, որովհետև նրա ողորմությունը հավիտենական է*»: Եվ այս սաղմոսը մինչև վերջը երգելով՝ կատարյալ աղոթքով փառք էին տալիս սուրբ Երրորդությանը: Այնտեղ զորավարը խնամքով հոգում-կարգավորում էր զորքի զուլայությունը առաջապահներով, վերջապահներով ու կողմնապահներով և երեսուն օրվա մեջ ողջ ու առողջ հասցրեց հայրենի երկրի սահմանները:

Լուր հասավ ուրացյալ Վասակին և նրա հետ եղած իշխաններին Վարդանի զորախմբի արիության ու քաջության մասին Աղվանից աշխարհում, ինչպես նաև հոների միաբանվելու մասին: Դեռ միմյանց չէին հանդիպել, նա մի գիշերից օգուտ քաղելով՝ փախավ-ընկավ իր երկրի ամրոցները և այնպիսի տազնապի մեջ հեռացավ, որ Այրարատ գավառից վերցրած գերին ու ավարը, իրն էլ ակամա վրան ավելացրած, թողեց ու փախավ:

Եվ որովհետև ձմեռ ժամանակը վրա էր հասել, և պաշարները թշնամիների գունդն ավարել էր, [Վարդանը] չկարողացավ ամբողջ զորքը մի տեղում պահել ու մատակարարել, այլ սփռեց-տարածեց երկրի զանազան գավառները՝ ձմեռը հանգստանալու համար: Պատվեր տվեց, որ կազմ ու պատրաստ լինեն զարնան պահին: Եվ ավագ նախարարների խմբից քչերին իրեն գործակից թողնելով՝ ուժեղացավ և գրավեց Թագավորանիստ տեղերը:

Եվ գունդ-գունդ զորք էր ուղարկում Սյունյաց երկիրը, առնում ու ավերում էր շատ գավառներ. և այնպես նեղը լծեց [Վասակին] և նրա հետ եղած ամբողջ զորքին, որ սովի վտանգից անխտիր սատկած էշերի և ձիերի միա էին ուտում: Եվ շատ հարվածներ էր հասցնում ուրաց-

* Սաղմ. Ճժէ 1 հմտ. Սաղմ. Ճլե 1, 17—18:

յալին, այնպես որ սուրբ եպիսկոպոսների ժողովն ու քահանայության ամբողջ ուխտը դառն արտասուք էին թափում շարաշար տանջվածների վրա, որովհետև բոբիկ ու ոտքով էին քշում տղամարդկանց ու փափկասուն կանանց և շատ տղաների քարերին խփելով սպանեցին-գցեցին ճանապարհների վրա:

Երբ աստծու երկյուղածներն այս ամեն հաջողություններն ունեցան, բոլոր եպիսկոպոսներն ու երեցները հրաման արձակեցին ժողովրդին՝ ամբողջ Քաղոց ամիսը⁶⁴ պահելով ու աղոթելով խնդրվածք անել աստծուն, և պատերազմների հաղթության տոներ խառնել Քրիստոսի Հայտնության սուրբ տոնին, որպեսզի այս մեծ հիշատակը անխափան մնա աստվածային անանց տոնի հետ:

Եվ աստծու այս բոլոր այցելությունները, որոնք մեծապես երևացին Հայոց աշխարհի վրա, սուրբ եպիսկոպոսները գրեցին և ուղարկեցին Հույների երկիրը, մեծ քաղաքը՝ եկեղեցու սուրբ ուխտին, որպեսզի նրանք էլ աղոթք անեն և աստծուց խնդրեն՝ որ ինչպես սկսել ենք, այնպես էլ ավարտենք:

Եվ նախկին բռնված պարսիկներից մեկին [կապանքներից] ազատեցին ու բերին նախարարների առաջ. նրա հետ խոսում էին և ցույց էին տալիս այն բոլոր վնասները, որ եղան. թե՛ երկրների ավերվելը, թե՛ արքունի զորքերի ջարդվելը և թե՛ այն բաները, որ զեռ պետք է լինեին առաջիկայում: Եվ երբ այս բոլորը լրիվ հասկացրին նրան, երկու կողմերն էլ՝ թե՛ առաքինիները և թե՛ հետ կացածները՝ միաբանվեցին ու ամրաստանեցին, թե ինչպե՞ս զուր և անտեղի ստիպեց նրանց հայրենի կրոնից հրաժարվել, և ապստամբ Վասակի խաբեությունը, որը թագավորին խաբեց՝ որպես թե հայերը հանձն են առնում մոգությունը, մինչդեռ ոչ ոք նրան խոսք չէր տվել, այլ նա ինքն իրենից քծնելով խաբել էր:

Երբ այս ամենը լիովին հասկացրին, նրան պատգամավոր ուղարկեցին [թագավորի մոտ]՝ եղածն արդարացնելու և հնարքներ գտնելու, որ թերևս կարողանան իրենց եղբայրներին նեղությունից ազատել:

Բայց նրա մոտ անօրեն Վասակի գուժկաններն ավելի առաջ էին հասել, որ պատմեն արքունի զորքի զլխով անցած բոլոր աղետները, և ամբողջ մեղքը գցել էր եկեղեցու սուրբ ուխտի վրա: Որովհետև անօրենի կամքն հենց այն էր, որ եպիսկոպոսների միաբանությունն անհատի նախարարներից. բայց այն բանը զեռ չէր խմացել, որ բնության մեջ պատահում է, որ հոգին ու մարմինն առժամանակ բաժանվում են միմյանցից, բայց ով որ աստծու սիրով է ուխտ կապել, այդ բանը չի կարող լինել:

Արդ, այն մարդը գնալով ձմեռոցի տեղը⁶⁵, այս ամենը պատմեց թագավորին, շարժեց-դողացրեց նրան, և նա իր բոլոր ուժը կորցրեց-թուլացավ. մանավանդ որ արևելքի պատերազմից կորագլուխ էր վերադարձել և ոչ թե բարձրագլուխ: Երբ իրեն մոտ հասած վերջին պատգամավորից ստուգեց ու հաստատեց ամեն ինչ, իր գործերի անհաջողության ամբողջ մեղքը խորհրդակիցների վրա գցեց: Եվ այն ժամանակ մարեց նրա բոցավառ բոբրոբումը, որովհետև փակվեց շար խրատատունների բերանը, որոնք անդադար հորդորում էին նրան դժնդակ գործեր կատարել: Խոնարհվեց իր բարձր հպարտությունից և վայրենացած սիրտը մարդկային բնության փոխարկեց. նայեց ու տեսավ, որ ինքը լի է տկարությամբ. հասկացավ, որ չի կարող կատարել այն ամենը, ինչ որ կամենում է. այդ պատճառով էլ ետ կացավ այն հանգուզն հարձակումից և վերջ տվեց մոլեգնոտ գոռում-գոչումին:

Եվ նա, որ ահագին ձայնով որոտում էր և է՛լ ավելի ահեղ հրամաններով դողացնում էր հեռավորներին ու մերձավորներին, սկսեց քաղցր և աղերսական խոսքերով խոսել բոլորի հետ և ասել. «Ես ի՞նչ մի վնաս եմ տվել կամ ի՞նչ հանցանք եմ գործել որևէ ազգի կամ ժողովրդի կամ առանձին անձի դեմ: Զէ՛ որ Արյաց աշխարհում ահա բազմաթիվ կրոններ կան, և յուրաքանչյուրի պաշտամունքը հայտնի է: Ո՞վ երբևիցե նեղեց-ստիպեց [նրանց]՝ մոգություն կրոնին զարձնելու համար. մանավանդ քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ. ինչպես որ հաստատ ու հավատարիմ են մնացել իրենց հավատին, այնպես էլ մեր աչքում բոլոր կրոններից բարձր նրանք են երևացել: Եվ ոչ որ չի կարող որևէ բիծ դնել նրանց ընտիր կրոնին, այլ զուգահավասար եմ համարում մեր մազդեզանց հավատին, ինչպես որ նրանք հարգված էլ էին մեր նախնիների օրով, որը և ես ինքս էլ հիշում եմ իմ հոր ժամանակից, որը նստած էր այս մեծ գահի վրա: «Երբ նա սկսեց հետազոտել և քննել բոլոր կրոնները և հաստատ կերպով վերահասու եղավ, ամենից վեհը գտավ բոլորի մեջ քրիստոնեական կրոնը. այս պատճառով էլ մեծարանքներով շրջում էին արքունի պալատում և նրանից առատաձեռն պարգևներ ստանալով ուրախանում էին և ազատ-համարձակ շրջում ամբողջ երկրում: Նույնիսկ քրիստոնյաների գլխավորներին, որոնց եպիսկոպոս են կոչում, ընծաների և պարգևների էր արժանացնում: Եվ ինչպես հավատարիմ ոստիկանների՝ նրանց էր հանձնում հեռավոր մարզերը և երբեք չէր սխալվում արքունի մեծամեծ գործերը [նրանց հանձնելով]:

«Իսկ դուք այս բաններից ոչ մեկը երբեք չհիշեցիք, այլ ամեն օր

ականջներս ձանձրացրիք՝ ամեն տեսակ շարություն խոսելով նրանց մասին: Տեսեք, որ ինձ գործել տվիք այն, ինչ որ չէի ուզում, և մեծամեծ վնասներ եղան երկու անհաշտ թշնամիների միջև եղած սահմաններում: Եվ մինչդեռ մենք դեռ հեռավոր ճանապարհին ենք և այս պատերազմի ոչ մի գործը զուրկ չենք հանել, դուք այստեղ իմ տան մեջ պատերազմ հարուցիք իմ դեմ, որի վերջն ավելի վատթար է լինելու, քան արտաքին թշնամիների դեմ մղած պատերազմինը»:

Այս ամենը և սրանից է՛լ ավելին էր խոսում բոլոր մեծամեծների հետ և մեղքն ու հանցանքը գցում էր մոգպետի ու մոգերի վրա: Եվ բոլոր վզուրկներն ու պատվավոր նախարարները, որոնք նստած էին ատյանում և ականջ էին դնում նրա հեղհեղուկ խոսքերին, ամաշխուժ գլուխները կորացնում էին և գետնին էին նայում, և չէին կարողանում գլուխները վեր բարձրացնել:

Բայց նրանցից մի քանիսը թագավորին հաճոյանալու համար այսպես ասացին. «Այո՛, քա՛ջ արքա, այդ այդպես է, ինչպես ասացիր, և այժմ կարող ես ամեն ինչ ճշմարտապես նվաճել. չկա այնպիսի մեկը, որ կարողանա քո կամքից դուրս գալ. որովհետև աստվածները քեզ այնպիսի [իշխանություն] են տվել. որ ինչ կամենում ես, կարող ես անել: Մի՛ սրտնեղիր ու տագնապիր ինքդ քո մեջ և մի՛ կոտորի մեր բոլորիս սիրտը. գուցե գործերին վերջ տալու համար մի հեշտ հնարք գտնվի: Սիրտդ լայն պահիր և համբերությամբ թույլ տուր այդ մարդկանց նորից քրիստոնեական կրոնը պաշտելու, և դրանց միջոցով ապստամբներին հավանության կրերես»:

Այս խոսքը հաճելի եղավ թագավորին. և անմիջապես իր առջև կանչեց իր գործի մեջ գտնված ամեն ազգի պատկանող քրիստոնյաներին, որոնց բռնությամբ արգելել էր, որ ոչ ոք չհամարձակվի իր ներկայությամբ աստծուն պաշտել: Որովհետև ովքեր ընդգիմացան, չարչարեց և արգելեց նրանց հայտնի պաշտամունք կատարել, ոմանց էլ ակամա երկրպագել տվեց արեգակին և բոլոր դորականներին տրամության ու սգի մեջ դրեց:

Իսկ այն օրը նորից հրամայեց, որ համարձակորեն առաջվա պես հաստատ մնան քրիստոնեական կրոնի մեջ: Իսկ ովքեր հանցավոր էին, չէին կամենում անմիջապես, առանց մեծ ապաշխարության, գալ ու խառնվել քրիստոնեության շարքին, թագավորը հրամայում էր այդպիսիներին բռնությամբ վերցնել և տանել իրենց եկեղեցին: Եվ երեցներին էլ իրավունք տվեց, որ ինչպես գիտեն, իրենց կարգի համեմատ վարվեն: Ում ոռճիկը կտրել էր, կրկին սահմանեց ամեն մեկին, և ում բարձն ու աստիճանը խլել էր, հրամայեց վերադարձնել և նրանց չէր

արգելում ամեն օր արքունիք մտնել, և ամեն բան, ինչ և ինչպես առաջ կարգված էր, կրկին այնպես կարգավորեց: Խոնարհվում և սիրով խոսում էր նրանց հետ նախկին սովորության համաձայն:

Եվ երբ այս ամենն արեց ու կարգադրեց, նրանց ներկայությամբ թողության հրովարտակներ ուղարկեց իր իշխանության ու տերության բոլոր կողմերը քրիստոնյաների վերաբերմամբ:

«Եթե մեկը կապանքի մեջ է, թող արքունի հրամանով արձակվի. և եթե մեկի գույքը հափշտակված է, թող վերադարձվի: Այդպես էլ հողերը—թե՛ հայրական, թե՛ պարզև ստացած և թե՛ փողով գնված—եթե որեէ մեկը խլել է, հրամայեցինք, որ վերադարձվեն»:

Եվ երբ նրանց տեղեկացնում էր այս ամենը, նրանցից խնդրում էր հավատարիմ վկայություն ուղարկել Հայոց երկիրը, և երզումով ուխտում էր նրանց առաջ՝ իր բոլոր մեծամեծների հաստատությամբ, թե «Ամենեկին մտքովս չեմ անցկացնի վրեժխնդր լինել: Ինչպես առաջները ճշմարտությամբ պահում էիք ձեր կրոնը, այսուհետև ավելի՛ պահեցեք. միայն թե ծառայությունից դուրս մի՛ դաք»:

Այս ամենը գրում և ցույց էր տալիս թե՛ Հայոց երկրին և թե՛ ուրիշ շատ աշխարհների, որոնք քրիստոնեական կրոնին էին հետևում: Իսկ ինքը ծածուկ խորամանկությամբ շտապով զեսպաններ ուղարկեց Մարկիանոս կայսեր մոտ: Եվ երբ ստուգեց-իմացավ, որ Հռոմները հրաժարվել են քրիստոնյաներին օգնական զորքով և որեէ այլ բանով օժանդակելուց, նորից դարձավ իր նախկին մուար կարծիքին: Գործերի հաջողությունը վերագրում էր իր պաշտոնյաներին և մտքովն անց էր կացնում, թե առաջվա մտածածի համեմատ կկատարեն ամեն ինչ:

Իսկ հայերը թեպետև ստացան թագավորի խաբերայական սիրալիր գրությունը, որը երեսանց կյանքի ավետիս էր բերում, իսկ ներսից լի էր մահի դառնությամբ, զարմացած էին նրա թերակատար մտածմունքների վրա և ասում էին միմյանց. «Որքան լիրբ է նա իր խորամանկ խաբերայությամբ, որ երկու-երեք անգամ փորձ անելով՝ կըշտամբվեց և շի ամաչում: Եվ տեղյակ լինելով մեր անբակտելի միաբանությունը՝ զեռևս լրբանում ու լկտիանում է. հետևներիցս ընկած՝ կամենում է վհատեցնել մեզ»:

«Բայց հավատա՞նք նրա հեղհեղուկ հրամանին. նրա ո՞ր բարեգործությունը տեսանք Պարսից աշխարհում գտնված բոլոր եկեղեցիների վերաբերմամբ: Որովհետև ով որ ինքն իրեն համար շար է, ուրիշի համար չի կարող բարի լինել. և ով որ ինքը խավարի մեջ է շրջում, նա ուրիշին չի կարող ճշմարտության լույսով առաջնորդել: Ինչպես որ անիրավությունից արդարություն չի լինի, այնպես էլ ստությունից ճշմար-

տություն չի լինի, նմանապես և խռովասեր մտքից՝ խաղաղության ակնկալություն:

«Բայց մենք, որ փրկված ենք աստծու զորությամբ և հաստատված Քրիստոսի տված հույսի հավատով, որ եկավ և մեր բնությունն ունեցող մարմին առավ սուրբ կույսից և անբաժանելի աստվածությամբ միացած՝ իր մարմնով կրեց մեր մեղքերի շարշարանքը, և նույն մարմնով խաչվեց ու թաղվեց և հարություն առնելով շատերին երևաց, և աշակերտների ներկայությամբ բարձրացավ իր հոր մոտ, և նստեց զորության աջ կողմը, հենց սրան ենք մենք ճշմարիտ աստված դավանում և նրան ենք սպասում, որ Հոր փառքով ու զորությամբ դալու է հարություն տալու բոլոր ննջեցյալներին, և նորոգելու արարածների հնությունը, հավիտենական դատաստան անելու արդարների և մեղավորների միջև:

«Չենք խարվի երեխաների նման և չենք մոլորվի անտեղյակ մարդկանց նման և չենք խարվի ինչպես տղետներ, այլ պատրաստ ենք ամեն տեսակ փորձությունների: Եվ աղաչում ենք աստծուն և անղաղար խնդրում նրա անշափ ողորմությունից, որ ինչով սկսել ենք, նրանով էլ ավարտենք՝ քաջությամբ և ո՛չ թե վախկոտությամբ: Որովհետև հիմա Արևելքն ու Արևմուտքն իմացան ձեր աստվածամարտ լինելը և մեզ զուր տեղն սպանելը, շնայած մեր բոլոր ծառայություններին: Մեզ վկա են երկիրքը երկնավորներով և երկիրը երկրավորներով, որ մինչև իսկ մեր մտքերում էլ ամենևին չենք մեղանշել, և փոխանակ մեզ պարզենե՞ր տալու և բարիք անելու՝ կամենում եք մեր ճշմարիտ կյանքը խլել մեզնից. այդ անհնար բան է և այլևս չի լինելու:

«Իսկ այժմ հավատա՞նք նրա անարժան բերանին, որ շարաշար ստիպում էր ուրացություն [հանձն առնել] . այսօր առանց որևէ բարիք անելու նա կարո՞ղ է ավետիքի քարոզիչ լինել: Եվ նա, որ հայհոյում էր Քրիստոսին և հավատացողներին ստիպում էր ուրանալ նրան, այսօր չենք կարող նրա ակամա խոստովանությանն անմիջապես վստահել: Նա, որ երգվում էր իր սուտ ու սնոտի հավատով՝ եկեղեցու պաշտոնյաներին ամեն տեսակ շարշարանքների ենթարկելու, այժմ եկել է գողեգող շնորհակալություն է հայտնում և դրանով կամենում է իր ամբողջ շարությունը մեզ վրա թափել: Ո՛չ դրան ենք հավատում և ո՛չ էլ այդ սուտ հրամանն ենք ընդունում»:

Իսկ նա երբ հասկացավ, թե չի կարող քանգել միաբանվածների հաստատակամությունը, այն ժամանակ իր մոտից արձակեց դառնությամբ լցված ծերին⁶⁶, որի մեջ սատանան բույն էր դրել իր զորու-

թյամբ, և նա շատ արյունհեղությունն էր գործել. նրա ցանկալի կերակուրը մանկությունից սրբերի անարատ մարմինն էր, և նրա ազահության ըմպելիքը՝ անմեղների արյունը: Նրա շարության վրա ավելացրեց նաև իր մահաբեր հրամանը — բոլոր երկրներից կազմված գնդեր էր դնում նրա հետ, ինչպես և փղերի բազմաթիվ երամականներ էր ուղարկում նրա հետ:

Երբ [սա] հասավ Հայաստանի սահմանների մոտ, մտավ Փայտակարան⁶⁷ քաղաքը և ամբողջ զորքը սփռեց-տարածեց քաղաքի շուրջը՝ իբրև զգուշություն, իր շարահնար մտադրությունների համար պատրաստություն տեսնելու նպատակով: [Այս] հին շարաթույն վիշապը ամուր որջի մեջ մտած և մեծ կեղծավորությամբ իրեն անվախ ձևացնելով՝ հեռավորներին սաստում էր ահարկու ձայնով, իսկ մերձավորների վրա օձի նման ֆշշացնում էր սողալով: Սա ամբողջ Պարսից պետության իշխանն ու հրամանատարն էր, որի անունն էր Միհրեհրսեհ, և ամենևին ոչ մեկը չկար, որ համարձակվեր նրա խոսքից դուրս գալ: Եվ ո՛չ միայն մեծամեծներն ու փոքրերը, այլև թագավորն ինքը լսում էր նրա խոսքին, որը և հենց ձեռնարկել էր այն ձախողակ գործերը:

ՍՅՈՒՆՅԱՅ ԻՇԽԱՆԻ ԵՎ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ԵՐԿՊԱՌԱՎՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մինչև այստեղ շատ էլ չէի վախենում պատմել մեր ազգի այն հարվածները, որ ճշմարտության արտաքին թշնամիները շարաշար կերպով հարուցին մեզ վրա. որոնցից քները մեզ ջարդեցին, և շատերը ջարդ կրեցին մեզանից, որովհետև դեռևս միաբան և ընկերակիցներ էինք: Թեպետև ոմանք ծածուկ նենգավոր երկմտության մեջ էին, սակայն արտաքինների աչքում միաբանությունն ահավոր էր երևում, ինչպես որ երկու-երեք տեղ չկարողացան էլ դեմ կանգնել [մեզ]:

Արդ՝ այստեղից արդեն, երբ ներս է ապրդում երկպառակությունը, միաբանությունը քանդվելու հետ հեռանում է նաև երկնավոր առաքինությունը, և անձնասիրությունն ավելանալով՝ խիստ շատանում է լացն ու ողբը: Որովհետև կտրվեցին-ընկան այն անդամները, որոնք առաջնեքում այս սուրբ մարմինն էին պատկանում, ուստի մարդու լացը գալիս է իր առջև այդ դիակը տեսնելիս. է՛լ ավելի դառնությամբ է լցվում [սիրտը] այն մարդու պատճառով, որ հոգով ու մարմնով առհասարակ դիակ է դառնում: Եվ եթե մի անձի վերաբերմամբ այսպես է, որքա՞ն ավելի կլինի մի ամբողջ ազգի վերաբերմամբ:

Բայց այստեղ մեր ողբը ո՛չ միայն մի ազգի համար է, այլ [շատ] ազգերի ու երկրների. որ և շարունակելով կպատմեմ կարգով, թեպետև ոչ ուրախ սրտով: Ահա ակամա գրում եմ այն շատերի մասին որոնք զրկվեցին իրենց ճշմարիտ կյանքից և ուրիշ շատերի էլ կորստյան պատճառ եղան, ոմանց միայն այս երևացող բաների, իսկ մյուսների՝ թե՛ երևացող և թե՛ աներևույթ: Եվ ամենից վատն այն է, որ նրանց բաց արած կորստյան դուռը միայն Աստված կարող է փակել, իսկ մարդու [կարողության] սահմանից անցել է և այլևս հնար չկա:

Այս անօրեն Միհրնեսեհը, քանի որ առաջուց ստույգ գիտեր վասակի ամբարշտությունը, այն ժամանակ էլ մարդ ուղարկեց և նրան իր մոտ կանչեց: Նա էլ, քանի որ առաջուց անջատվել ու բաժանվել էր հայերի միաբանությունից, եկավ-ներկայացավ նրան. և ապացուցում էր իր հավատարմությունը և հայերի անիրավ ապստամբությունը: Դեռ

այնպիսի բաներ էլ ավելացրեց ու պատմեց, որ հայերը բնավ չէին արել, և կամենում էր ընտանեբար հաճոյանալ անօրենին:

Իսկ նա թեպետև ներքուստ սաստիկ պախարակում էր նրան, բայց արտաքուստ պատիվ տվեց և երկրավոր մեծամեծ պարգևներ առաջարկեց նրան: Եվ խոստացավ նրան ավելի մեծ իշխանություն, քան թե ուներ, և նրա ուշքը դարձրեց այնպիսի սնոտի բաների վրա, որ իր իշխանությունից վեր էր, իբր թե նրան վայել է թագավորական վիճակի հասնել. միայն թե այս գործի հնարը գտնի, թե ինչպես պետք է քանդել Հայոց ուխտի միաբանությունը, և թագավորի կամքը կատարվի այն երկրում:

Եվ երբ ամեն բանի հանձնառու եղավ՝ նրա կամքի համաձայն վարվել, դառնացած ծերն էլ հասկացավ, որ նա թմրել ու ցնորվել և անջատվել է միաբանվածների հաստատությունից. իր տրտմած սրբաբան շատ մխիթարվեց և մտքով անցկացրեց, որ կկարողանա բոլորին էլ այս ձևով որսալ դեպի անգլուտ կորուստը: Եվ իր հնարագիտությանն էր վերագրում խելացի գործունեությունը, և տեղյակ չէր այն բանին, որ նա իր կամքով է իր անձը ջոկել ու անջատել սուրբ եկեղեցուց, հեռացել ու օտարացել Քրիստոսի սիրուց:

Որովհետև նա մոռացության էր տվել աստծու որդու զալուստը և չհիշեց սուրբ Ավետարանի քարոզությունը, ո՛չ սպառնալիքներից վախեցավ և ո՛չ էլ ավետիսով մխիթարվեց: Ուրացավ այն ավազանը, որ հղացավ նրան⁶⁸ և չհիշեց ընկալուչ սուրբ հոգին⁶⁹, որ ծնեց նրան: Անարգեց այն պատվական մարմինը, որով սրբվեց, և ոտնահարեց այն կենդանի արյունը, որով մեղքերի քաղության ստացավ: Ջնջեց որդեգրության գիրը և իր ձեռքով խորտակեց մատանու հաստատուն կնիքը⁷⁰, դուրս եկավ երանելիների թվից և շատերին ապստամբեցրեց իր հետ:

Կամակորուքյամբ ձեռնարկեց և դիվապաշտության որդեգիր մտավ, չարի անոթ դարձավ, և սատանան նրան լցրեց ամեն տեսակ խորամանկությամբ: Իր ձեռքն առավ ինչպես վահան և հագավ նրան ինչպես զրահ, և դարձավ նրա կամքի կատարյալ զինվորը: Հնարներով կռիվ մղեց իմաստունների դեմ և մեծ խորագիտությամբ՝ գիտունների դեմ, հայտնի կերպով՝ անմեղների դեմ և ծածկաբար՝ խորագետների դեմ. ձեռնարկեց և շատերին դուրս հանեց Քրիստոսի գնդից և խառնեց դեների գնդերին: Շատ ուրիշ տեղեր էլ գողաբար սողոսկեց և օձի նման ներս մտավ ամրացածների մեջ. և ցանկապատի մեջ ճեղքվածք առաջացնելով՝ հայտնապես հափշտակեց-առավ ու դուրս հանեց բազմա-

թիվ ազատների և է՛լ ավելի բազմաթիվ շինականների, ինչպես և ուրիշ ոմանց, որոնք միայն անունով էին քահանա:

Նրա գործակիցների անունները սրանք են.

Ռշտունյաց ԱՐՏԱԿ անունով իշխանը.

Խորխոռունյաց ԳԱԴԻՇՈՒ անունով իշխանը.

Վահեունյաց ԳՅՈՒՏ անունով իշխանը.

Բազրատունյաց ՏԻՐՈՅ անունով իշխանը.

Ապահունյաց ՄԱՆԵՃ անունով իշխանը.

Գաբեղենից ԱՐՏԵՆ անունով իշխանը.

Ակեայի ԸՆԶՈՒՂ անունով իշխանը.

Ուրծի ՆԵՐՍԵՆ անունով իշխանը.

Պալունյաց մյուս մասի ՎԱՐԱԶՇԱՊՈՒՆ անունով իշխանը.

Ամատունյաց մի սեպուհ ՄԱՆԵՆ անունով:

Եվ ուրիշ շատ ազատ մարդիկ արքունի տնից, որոնց ոստանիկ են անվանում:

Եվ իր ամբողջ երկիրը լիովին ապստամբեցրեց և ուրանալ տվեց ո՛չ միայն բազմաթիվ աշխարհականների, այլև շատերին եկեղեցու սուրբ ուխտից, մանավանդ սուտ երեցյների միջոցով, որոնց ձեռքով գործում էր այն շարիքները. այն է՝ մի երեց Զանգակ անունով, մի երեց Պետրոս անունով, մի սարկավագ Սահակ անունով, մի սարկավագ Մուշի անունով. սրանց ուղարկում էր ամեն զմարդկանց մոտ, խաբում էր ու մոլորեցնում. երզում էին սուրբ Ավետարանով և ասում. թե «Թագավորի կողմից ամենքին պետք է շնորհվի քրիստոնեությունը»: Եվ այսպես խորամանկ խաբեությանը շատերին անջատում էին սուրբ միաբանությունից, տանում ու խառնում էին ուրացողների խմբերին:

Նա ժողովեց բոլոր գայթակղվածներին և մի մեծ զորագունդ կազմեց. նրանցից շատերի անունները մեկ առ մեկ գրեց և ցույց տվեց մեծ հազարապետին, ինչպես և իր արիությունն ու քաջությունը, մեծապես պարծենալով, թե ինչպես աշակերտեցրեց մուլար խաբեությանը. և այնպես ցույց տվեց, թե Հայոց զորքը բաժան-բաժան է եղել և պառակտված է:

Եվ երբ այս բոլոր շարիքները հաջողվեցին նրան, քանզեց նաև վրաց աշխարհի միաբանությունը հայերից, Աղվանիցն էլ շթողեց առաջ շարժվել. նույն ձևով ետ պահեց նաև Աղձնյաց երկիրը: Բուղթ գրեց նաև Հունաց երկիրը Վասակ անունով մի մարդու այն Մամիկոնյաններից, որոնք հույների ծառայության մեջ են գտնվում, ցույց տալով [ամեն ինչ] հեղաշրջված և սուտ ու սխալ: Այս թշվառության ժամանակ այն մարդը Սաորին Հայրի սպարապետ էր և Հոռոմների զոր-

քերին հավատարիմ մի անձ Պարսից սահմանի վրա, և իր գործերով Աստծու օրենքներին հակառակ գործող մարդ էր: Այս Վասակն իրեն գործակից գտավ այն Վասակին այն մեծամեծ շարիքների մեջ, որի համար երկուսը միաբանվեցին:

Նա գրում և շարունակ ապացուցում էր, իբր թե ամբողջ Հայաստանը միաբանվել է իր հետ: Այս միևնույն գիրը ներքին Վասակը⁷¹ մեծ զգուշությամբ ուղարկում էր կայսեր թագավորանիստ քաղաքը, մինչև որ սուրբ եպիսկոպոսների միտքն էլ սառեցրեց նրանցից և հույների ամբողջ զորքի մեջ էլ կասկած գցեց ուխտի վերաբերմամբ:

Մանավանդ որ այն սուտ քահանաների ձեռքով խաբում ու մոլորեցնում էր ինչպես ճշմարիտ մարդկանցով. Ավետարան էր ուղարկում խաչի հետ միասին և իր ամբողջ սատանայական ստույգունը ծածկում էր նրանցով: Իրեն և բոլոր ուրացողներին աստվածապաշտների կարգն էր դասում. իրեն ավելի հաստատուն էր ցույց տալիս, քան ամբողջ Հայոց զորքը. երգվում էր ու հաստատում և ցույց էր տալիս արքունիքից ստացած թողության բոլոր հրամանները:

Հույների երկրի կամքն էլ հենց այս էր — հաճությամբ լսել այս ամենը. բայց նրա [Վասակի] շնորհիվ է՛լ ավելի փոխվելով՝ նույն մտքի մեջ զլորվեցին:

Այսպես էր վարվում նաև աշխարհի բոլոր ամուր կողմերում, Տմորիքում և Կորդվաց աշխարհում, Արցախում և Աղվանքում, Վրաստանում և Խաղտյաց աշխարհում⁷². մարդիկ էր ուղարկում, պնդացնում էր, որ ո՛չ ոք նրանց հյուրընկալության արժանի չհամարի:

Եվ նրա մեծ շարության համաձայն էլ առավելապես ժամանակը հաջողեցրեց նրա գործերը, որովհետև Հայոց զորքին դրսից ոչ մի օգնող չեղավ, բացի այն հոներից, որոնց հետ խոսք էին կապել: Սակայն նրանց դեմ էլ հավաքեց Արյաց բազմաթիվ հեծելազորը, արգելեց և փակեց նրանց ելքի ճանապարհը. որովհետև նա ամենևին հանգիստ չէր տալիս Պարսից թագավորին, այլ ուղարկում-կանչում էր բազմաթիվ զորքեր ճորա պահակը, հավաքում էր այնտեղ Վրաց աշխարհի ամբողջ զորքը, ինչպես և Լփնաց և Ճղրաց զորքերը. Վատը, Գավը և Դղվա-րը, Խրսանը և Հեճմատակը, Փասխը, Փոսխն ու Փյուքվանը և Թավասպարանի⁷³ ամբողջ զորքը, լեռնայինն ու դաշտայինը և լեռների բոլոր բերդերինը: Ոմանց գույքով, մեծ պարգևներով և արքունի գանձարանից առատ-առատ պարգևներ բաշխելով, ոմանց էլ թագավորի հրամանով սպառնալով՝ տազնապի մեջ էր գցում:

Երբ այս ամենն արեց ու ավարտեց թագավորի հրամանի համաձայն, ամեն օր գրում ու ցույց էր տալիս Պարսից մեծ հաղարապետին,

որ ծածկվել-թաք էր կացել Փայտակարան քաղաքում: Այնուհետև նա [Միհրնեբոսին] էլ համարձակվեց իրեն ցույց տալ շատ ազգերի, ոմանց ահ էր տալիս և ոմանց էլ սիրով պարզենք էր բաշխում: Իր մոտ կանչեց Վասակին և նրա հետ եղած բոլոր իշխաններին, շատ պարզենք շնորհեց նրանց արքունի գանձարանից, նույնպես և այն զորքերին, որ նրան համամիտ էին: [Վասակը] նրա առջև տարավ նաև ուրացող երեցներին. ապացուցում էր, հաստատում և հայտարարում, թե սրանց միջոցով պիտի որսամ նրանց ու բաժանեմ միաբան ուխտից: Իսկ հազարապետը երբ այդ լսեց, շատ շնորհակալ եղավ երկուսից էլ և հուսադրեց նրանց. «Եթե հաղթությունը մեր կողմը լինի, մյուս քահանաների ունեցած-շունեցածը դրանց եմ շնորհելու և դրանց մեծ ծառայության մասին հայտնելու եմ թագավորին»:

Եվ այսպես [Վասակը] խռովեց ու շփոթեց Հայոց աշխարհը, մինչև իսկ բազմաթիվ հարազատ եղբայրների բաժանեց միմյանցից. հորն ու որդուն միաբան չթողեց և խաղաղության մեջ խռովություն գցեց:

Նույնիսկ հենց իր երկրում նա երկու եղբորորդի ուներ առաքինության սուրբ ուխտի մեջ. նրանց մասին գրեց և հայտնեց արքունիքին և իրավունք ստացավ նրանց ստացվածքի վրա, նրանց հեռացրեց-քչեց երկրից, որպեսզի այլևս այնտեղ չվերադառան: Հալածեց ու փախցրեց աշխարհի բոլոր միայնակյացներին, որոնք նախատում էին նրա անդարձ ամբարշտությունը: Ամեն շարիք արեց-պրծավ ճշմարտության դեմ. և ինչ էլ որ չէին իմանում անօրեն հեթանոսները, հասկացնում էր նրանց, նաև քրիստոնեության ուխտի վերաբերյալ, թե ի՞նչ հնարքներով կարող է այն վերացնել Հայոց աշխարհից:

Երբ այս բոլոր շարագործությունները Միհրնեբոսին տեսավ նրա մեջ, իր անձից ավելի հույսը նրա վրա դրեց: Հարցնում և ստուգում էր, թե ընդամենը քանի՞ մարդ կա Հայոց աշխարհում Վարդանի գնդի մեջ: Երբ նրանից լսեց, թե վաթսուն հազարից ավելի են, նաև տեղեկություններ պահանջեց յուրաքանչյուրի քաջության մասին, կամ թե՛ նրանցից քանի՞ հոգի են սպառազեն, և կամ քանի՞ հոգի են առանց զենքի լուկ աղեղնավորներ. նույնպես և վահանավոր հետևակների մասին:

Եվ երբ լսեց բազմության թիվն ու համարը, է՛լ ավելի շտապեց իմանալ, թե քանի՞մն են քաջ զինվորների պարագլուխները, որպեսզի նրանցից յուրաքանչյուրի դեմ երեքը պատրաստի, բացի բոլոր մնացած բաներից: Մինչև անգամ նրանցից ամեն մեկի գրոշների⁷⁴ մասին էլ էր տեղեկություն հարցնում, և թե զորքը քանի՞ գնդի են բաժանելու և նրանցից ովքեր պետք է հրամանատար լինեն, և ո՞ր զորագլուխը ո՞ր կողմից պետք է պատերազմի մեջ մտնի, և ի՞նչ են յուրաքանչյուր

համահարգների անունները, և քանի՜ փողհար պետք է ձայն արձակեն զնդի մեջ: Արդյոք [ցցապատենշներով ու խրամով շրջապատված] բանակ պիտի զնեն, թե՞ արձակ դաշտում տեղավորվեն. ճակատ առ ճակատ պիտի գործեն, թե՞ համագունդ մի տեղի վրա պիտի զրոհ տան: Նրանցից ո՛րը պետք է տատանման մեջ մնա և կամ նրանցից ո՛րը ջանք թափի՝ իր անձը մահվան ենթարկելով:

Եվ երբ այս ամենի մասին տեղեկացավ նրանից, կանչեց բոլոր զորագլուխներին, նրա ներկայությամբ բոլորին հրաման տվեց, որ բոլորը կատարեն նրա հրահանգները: Եվ ամբողջ զորքը զորագլուխների հետ միասին հանձնեց ավագներից մեկին, որի անունը Մուշկան Նյուսալավուրտ էր:

Իսկ ինքն այնտեղից ելավ-գնաց Արևելյան երկիրը. և ներկայանալով մեծ թագավորին՝ պատմեց նրան գործի բոլոր հանգամանքները, իր հնարագետ իմաստությունը և վասակի խաբերա ճար ու հնարները. թե ինչպես նա իր նախկին ամբարշտությունը կամեցավ ծածկել նրանով, որ քանդեց-երկպառակեց Հայոց զորքը:

Երբ թագավորն այս ամենը լսեց մեծ հազարապետի բերանից, դառնացավ ինքն իր մեջ և անսուտ երդմամբ ասաց. «Եթե այն անօրենը ողջ ազատվի մեծ պատերազմից, մեծ անարգանքով նրան պետք է խմացնեմ մահվան դառն բաժակը»:

ՀԱՅԵՐԻ ԿՐԿԻՆ ԱՆԳԱՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՎ ՊԱՐՍԻՅ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ ԴԻՄԱԴՐԵԼԸ

Աստծու սերն ավելի մեծ է, քան ամեն երկրավոր մեծություն. և այնպես աներկյուղ է դարձնում մարդկանց, ինչպես հրեշտակների անմարմին զորքերը, ինչպես որ աշխարհի հենց սկզբից կարելի է տեսնել շատերին շատ անգամ և շատ տեղերում: Այն մարդիկ, որոնք աստծու սիրով ինչպես զենքով սպառազինված էին, ամենևին չխնայեցին և անարի վատասիրտների նման չվախեցան ո՛չ մահից, ո՛չ գույքի հափշտակությունից, ո՛չ սիրելիների խողխողումից և ո՛չ էլ ընտանիքների գերությունից, հայրենի երկրից դուրս գալուց և օտար երկրում ստրկության մեջ ընկնելուց. նրանք բանի տեղ չգրին այս բոլոր շարժարանքները, միայն թե միաբան մնան աստծու հետ, որպեսզի միմիայն նրանից շփոթվեն, և նրան իրենց մտքում գերազասեցին բոլոր տեսանելի մեծություններից: Եվ ուրացությունը մեռելություն էին համարում, իսկ աստծու համար մեռնելը՝ անանց կենդանություն. երկրիս վրա ծառայելը՝ իրենց կյանքի ազատություն, և իրենց անձերն օտարության մատնելը՝ աստծու հետ զոհվել:

Ինչպես որ այս ժամանակ մեր աչքերով տեսանք, որովհետև Հայոց աշխարհն էլ նույն նահատակությամբ նահատակվեց:

Որովհետև մեր մեծ վարդանը տեսավ իր աշխարհի երկպառակությունը, ամենևին չվախեցավ թերահավատությամբ: Թեպետև ստուգեց-իմացավ դեռևս իրեն միաբանվածներից շատերի երկմտությունն էլ, այնուամենայնիվ ինքն իրեն սիրտ տվեց և իր զորքերին էլ քաջալերեց, քանի որ հենց ինքը զեռ գրաված էր պահում թագավորանիստ տեղերն այն նախարարների հետ միասին, որոնք շանջատվեցին սուրբ ուխտից: Հրաման տվեց ամբողջ զորքին հավաքվել Արտաշատ քաղաքում. այն ետ կացածների փոխարեն, որոնք գնացին Սյունյաց իշխանի հետևից, կարգեց նրանց եղբայրներին կամ որդիներին կամ եղբորորդիներին և ամեն մեկին տվեց նրանց զորքերը, որովհետև ամբողջ երկիրը զեռ նրա իշխանության տակ էր:

Եվ նրանք բոլորը շտապով եկան-հասան պատերազմի վայրը, յու-

բաքանչյուրն իր զորքով ու ամբողջ պատրաստությամբ, նրանք և ուր-
քեր ի բնե հաստատ էին մնացել իրենց տեղում:

Ներշնչումն Արծրունին,
և Խորեն Խորխոռունին,
և ինքն սպարապետը,
և Արտակ Պալունին,
և Վահան Ամատունին,
և Վահեունյաց Գյուտը,
և Թաքով Դիմաֆայանը,
և Արշավիր Արշարունին,
և Շմավոն Անձավացին,
և Տանատ Գնբունին,
և Ատոմ Գնունին,
և Խոսրով Գարեղյանը,
և Կարեն Սահառունին,
և Հմայակ Դիմաֆայանը,
և էլի մի ուրիշ Դիմաֆայան՝ Գազրիկը,
և Ներսեն Փաշքերունին,
և Փարսման Մանգակունին,
և Արսեն Բնձայացին,
և Այրուկ Սղկունին,
և Վրեն Տաշրացին,
և Ապրսամ Արծրունին,
և արհունի Շահխոռապետը,
և Խուրս Մովանձայանցը,

և Քողյանները, և Ակեացիները, և Ցրպատունիները, և Ռշտունի-
ների զորքը, և արհունի բոլոր զորձակալներն ամեն մեկն իր զորքերի
հետ միասին:

Սրանք բոլորը համախմբված հասան պատերազմի զործի համար
Արտաղու դաշտը⁷⁵, և նրանց ընդհանուր թիվը եղավ վաթսունեվեց հա-
զար մարդ ձիավոր և հետևակ:

Նրանց հետ եկան սուրբ Հովսեփը, սուրբ Ղևոնդ երեցը և բազ-
մաթիվ այլ քահանաներ և էլ ավելի բազմաթիվ [հոգևոր] պաշտոն-
յաներ: Որովհետև նրանք էլ ամենևին չվախեցան պատերազմի դալ
նրանց հետ, քանի որ ո՛չ թե մարմնական էին համարում այն կոռվը,
այլ հոգևոր առաքինության կոռվ: Ծանկանում էին իրենք էլ քաջ զին-
վորներին մահակից լինել:

Սպարապետը նախարարների միաբանությամբ սկսեց խոսել զորքի հետ և ասաց.

«Շատ պատերազմներ եմ մղել ես, և դուք էլ ինձ հետ. տեղ կար, որ քաջաբար հաղթեցինք թշնամիներին, տեղ էլ կար, որ նրանք հաղթեցին մեզ. բայց ավելի շատ այն է, որ հաղթող ենք դուրս եկել և ոչ թե հաղթված: Բայց այդ բոլորը մարմնավոր պարծանք էր, որովհետև անցավոր թագավորի հրամանով էինք մարտնչում: Ով փախչում էր, վատանում էր երևում աշխարհում և նրանից անողորմ մահ էր ստանում. իսկ ով քաջությամբ առաջ էր ընկնում, քաջի անուն էր ժառանգում և մեծամեծ պարգևներ էր ստանում անցավոր ու մահկանացու թագավորից: Եվ մեզնից ամեն մեկս էլ ահավասիկ շատ վերքեր ու սպիներ ունենք մեր մարմինների վրա, և ուրիշ շատ քաջություններ էլ են եղել, որոնց համար և մեծամեծ պարգևներ են ստացվել: Անարգ և անօգուտ եմ համարում այդ քաջությունները և ոչինչ բաներ՝ այդ բազմաթիվ պարգևները, որովհետև բոլորն էլ ոչնչանալու են:

«Իսկ արդ՝ եթե մահկանացու հրամանատուի համար այնպիսի քաջ գործեր էինք կատարում, ինչքան ավելի՝ ես [պետք է կատարենք] մեր անմահ թագավորի համար, որ տերն է կենդանիների և մեռելների և բոլոր մարդկանց դատելու է իրենց գործերի համեմատ: Զէ՞ որ եթե խիստ շատ ապրելով ժերանանք, միևնույն է՝ այս մարմնից պետք է բաժանվենք, որպեսզի մտնենք կենդանի Աստծու մոտ, որից այլևս չպետք է բաժանվենք:

«Արդ, աղաչում եմ ձեզ, ո՛վ իմ քաջ նիզակակիցներ. մանավանդ որ ձեզանից շատերը քաջությամբ ինձնից ավելի լավ եք և հայրենական գահի պատվով՝ ավելի բարձր. բայց երբ ձեր հոժար կամքով ինձ կարգեցիք ձեզ առաջնորդ և զորագլուխ, թող իմ խոսքերը ախորժալուր և բազմալի թվան մեծերիդ ու փոքրերիդ ականջներին: Զերկնչենք ու չվախենանք հեթանոսների բազմությունից և ո՛չ էլ մահկանացու մարդու ահռելի սրի դեմ թիկունքներս դարձնենք. որպեսզի եթե Տերը հաղթությունը մեր ձեռքը տա, ոչնչացնենք նրանց զորությունը, որպեսզի բարձրանա ճշմարտության կողմը, իսկ եթե հասել է ժամանակը մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, ընդունենք ուրախ սրտով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնենք:

«Մանավանդ ես չեմ մոռացել և հիշում եմ, թե ինչպես ես և ձեզանից ոմանք այն ժամանակ անօրեն իշխանին խաբեցինք-մոլորեցրինք, ինչպես մի անպիտան մանուկ տղայի, երբ երեսանց նրա ամբարիշտ կամքը իբր կատարեցինք, բայց Տերն ինքը վկա է մեզ, թե

ծածուկ մտադրութիւններով ինչպե՛ս անբաժան ենք մնացել նրանից։ Այս դուք ինքներդ էլ գիտեք, որ հնարներ էինք փնտրում ազատելու մեր սիրելիներին, որոնք մեծ նեղութիւն մեջ էին, որպեսզի նրանց հետ միասին մարտի մեջ մտնելով՝ կռիւնք անօրէն իշխանի դեմ հայրենի աստվածատուր օրէնքների համար։ Եվ երբ նրանց շկարողացանք որևէ կերպ օգնել, թող անհնար լինի, որ մարմնավոր սիրո համար աստծուն մարդկանց հետ փոխանակենք։

«Իսկ արդ՞ երկու և երեք կռիւների մեջ ինքը Տերը մեծ զորութեամբ օգնեց մեզ, այնպես որ քաջութեան անուն ժառանգեցինք և արքունի զորքը շարաշար ջարդեցինք, մոզերին էլ անողորմ կերպով կոտորեցինք և կռապաշտութեան պղծութիւնը մի քանի տեղերից սրբեցինք, թագավորի անօրէն հրամանը ջնջեցինք-ոչնչացրինք, ծովի խռովութիւնն իջեցրինք, լեռնացած ալիքները դաշտացան, բարձրագեղ փրփուրն սպառվեց, զազանացած զայրույթը դադարեց։ Նա, որ ամպերի վրայից էր որոտում, ընկճված՝ իր սովորական բնութիւնից էլ ցած իջավ՝ մեզ հետ խոսելով։ Նա, որ խոսքով ու հրամանով էր ուղում կատարել իր շարութիւնը սուրբ եկեղեցու վերաբերմամբ, այժմ աղեղով ու նիզակով ու սրով է կռւում։ Նա, որ կարծում էր, թե մենք քրիստոնեւորութիւնն իբրև զգեստ ունենք հագած, այժմ չի կարողանում մեզ փոխել, ինչպես մարմնի գույնը [չի կարելի փոխել], գուցե այլևս շկարողանա էլ մինչև վերջը։ Որովհետև սրա հիմքերը հաստատ կերպով դրված են անշարժ վեմի վրա, ո՛չ թե երկրի վրա, այլ վերևում՝ երկնքում, ուր ո՛չ անձրևներ են գալիս, ո՛չ քամիներ են փչում և ո՛չ էլ հեղեղներ հարուցանում։ Եվ մենք էլ, թեպետև մարմնով երկրի վրա ենք, բայց հավատով երկնքում ենք հաստատված, որտեղ ոչ ոք չի կարող հասնել Քրիստոսի անձնագործ շինվածքին։

«Հաստատ մնացեք մեր անդրդվելի զորագլխի վրա, որ երբեք չի մոռանա ձեր քաջագործութիւնները։ Ո՛վ քաջեր, մեզ համար մեծ շնորհ է այս, որ աստված կատարեց մեր բնութեան միջոցով, որի մեջ և մեծապես երևում է աստծու զորութիւնը։ Որովհետև եթե ուրիշներին կոտորելով աստվածային օրէնքի համար՝ մեզ պարծանք ժառանգեցինք և մեր ազգատոհմի քաջ անունը եկեղեցուն թողինք, և վարձի ակնկալութիւնը Տիրոջից է, որ պահված է մեզնից ամեն մեկի համար իր սրտի հոժարութեան և կատարած գործերի համեմատ, ինչքա՛ն ավելի ևս, եթե մենք մեռնենք մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի մեծ վկայութեան համար, որ նույնիսկ երկնավոր հրեշտակներն են ցանկանում եթե հնար լիներ։ Եվ որովհետև այս պարգևները ո՛չ թե բոլորին է պատշաճ, այլ ում համար պատրաստում է բարեբար Տերը, մեզ էլ այս պատա-

հեց ո՛չ թե մեր արդար գործերի համար, այլ աննախանձ պարզևատուի կողմից. ինչպես որ ասում էլ է սուրբ կտակարանում. «Ուր ավելի եղավ մեղքը, այնտեղ էլ ավելացան աստծու շնորհները»^{*} ։

«Եվ խիստ հարմար է դալիս մեզ այս պատգամը. ինչպես որ մեծ շափով ամբարիշտ երևացինք մարդկանց, կրկնապատիկ շափով արդարացած կերևանք մարդկանց ու հրեշտակներին և ամենքի հորը։ Որովհետև չէ՞ որ այն օրը, երբ մարդիկ լսեցին մեր ամբարիշտ գործը, շատ արտասուք թափվեց սուրբ եկեղեցում, և է՛լ ավելի շատ՝ մեր սիրելիների մեջ։ Մինչև անգամ մեր ընկերները զայրացած՝ սրով էին սպառնում մեզ և կամենում էին դառն մահով պատժել մեզ, և մեր ծառաները խրտնում-փախչում էին մեղանից։ Հեռավոր մարդիկ էլ, որոնք լսել էին մեր քրիստոնեության անունը, տեղյակ չլինելով մեր մտադրություններին, ողբ ասելով՝ անգաղար սուգ էին անում մեզ վրա և անգիտությամբ շատ անարգական բաներ էին խոսում մեր մասին։ Եվ ինչ որ ամենից մեծն է՝ կասեմ. ո՛չ միայն մարդիկ երկրի վրա, այլև հրեշտակները երկնքում իրենց երեսները շուռ տվին մեղանից, որպեսզի տխուր դեմքերով ընային մեզ։

«Եվ ահա եկել-հասել է ժամանակը, որ ամեն մի կեղտ կոշված բան հեռացնենք մեղանից։ Այն ժամանակ իբրև մի վշտալից սգավոր՝ հոգով ու մարմնով տրտմած էինք, այսօր երկուսով էլ զվարթացած ու զգաստացած՝ առհասարակ խելամիտ ենք դարձել. որովհետև բարերար տիրոջն էլ տեսնում ենք մեզ հետ իբրև առաջնորդ. մեր զորավարը մարդ չէ, այլ բոլոր մարտիրոսների զորագլուխը։ Վախը թերահավատության նշան է. թերահավատությունը մենք վաղուց ենք մերժել մեղանից. նրա հետ թող վախն էլ փախչի մեր մտքերից ու խորհուրդներից»։

Առաքելի զորավարն այս ամենը խոսեց ամբողջ բազմության առաջ. դարձյալ և նրանցից սրան-նրան ծածուկ քաջալերում էր ու սիրտ տալիս և բոլոր պակասություններն ու թերությունները լրացնում։ Զորականներից ո՛րը ոչինչ չուներ, հոգում էր իր սեփականությունից և ընկերներից. ով գնեք չուներ, գնեք էր հայթայթում նրան, ում զգեստ էր պետք, զգեստ էր հագցնում, և ում ձի էր պետք, ձի էր տալիս։ Եվ առատ պարենով ուրախացնում էր բոլորին, և ինքն իրեն զվարթ էր ցույց տալիս ամենքին։ Եվ պատերազմական կարգի համաձայն՝ քաջ տղամարդկանց հիշատակության արժանի գործերը շարունակ կրկնում էր նրանց առաջ, որովհետև հենց ինքն էլ մանկությունից տեղյակ էր սուրբ կտակարաններին։ Եվ ձեռքն առնելով Մակարայեցոց քաջ նկարագիրը՝

^{*} Հոովմ. Ե 20։

կարգում էր, որ բոլորը լսեն, և հորդառատ խոսքերով նրանց հասկացնում էր գործերի հանգամանքները, թե ինչպես մարտնչելով կռվեցին աստվածատուր օրենքների համար Անտիոքացիների թագավորի դեմ: Թեպետև նրանք նույն պատերազմի մեջ իրենց մահը գտան, բայց նրանց քաջ անունն անմոռաց մնաց մինչև այսօր ո՛չ միայն երկրի վրա, այլև երկնքում: Հիշեցնում էր զորականներին նաև այն, թե ինչպես Մատաթիայի ազգատոհմը քակտվեց-անջատվեց նրա միաբանությունից, հնազանդվեցին թագավորի հրամանին, մեհյաններ շինեցին, պիղծ գոհեր մատուցեցին, աստծուց շեղվեցին և մահվան պատիժ ստացան սուրբ միաբանվածների ձեռքով: Իսկ Մատաթիան և նրա հետ եղածները ամենեկին շվհատվեցին և շթուլացան, այլ է՛լ ավելի զորացան և երկար ժամանակ ձեռնամուխ եղան պատերազմի գործին: Այս պատմում էր և տեղնուտեղը դաշտում տեղավորում զորքը և բոլոր կողմերից հետզհետե կարգավորում այրուծին:

Մի քանի օրից հետո Պարսից զորազուխը առաջ խաղաց ամրոզ հեթանոս բազմության հետ. եկավ-հասավ Հայոց երկիրը՝ Հեր և Զարեվանդ գավառը: Այնտեղ՝ գավառում կանգ առնելով, բանակ դրեց, փոս փորեց, պատնեշ շինեց, ցցապատերով փակեց և ամեն պատրաստությամբ ամրացրեց ինչպես քաղաք: Նրա զորքերից մեծաթիվ գունդ բաժանվեց, ասպատակելով արշավեց և կամենում էր բազմաթիվ գավառներ կողոպտել:

Երբ այդ բանը լսեց Հայոց զորքը, բոլոր զորականների միջից ընտրեցին Ամատունյաց ցեղից մի սեպուհի Առանձար անունով, որ իմաստությամբ ու քաջությամբ լցված մի մարդ էր: Սա երկու հազարով դուրս եկավ նրա դեմ, ջարդեց-սատկեցրեց նրա գնդից շատերին, իսկ մնացածներին փախցրեց-հասցրեց նրանց բանակը: Իսկ ինքը ողջ և առողջ վերադարձավ, և այն օրը մեծ ուրախության տոն եղավ Հայոց զորքի համար:

Ուրացյալ Վասակը մի անգամ էլ սկսեց իր առաջին կեղծավորության համեմատ հնարներ գործ դնել. վերևում հիշված սուտ երեցների հետ շրջում էր, նրանց միջոցով արքայի կողմից պատգամներ էր հայտնում և երգմամբ հավատացնում էր, որ կարող են նորից քրիստոնեությունը պաշտել:

Եվ այս բանը շատ օրեր կատարելով՝ շկարողացավ միաբանությունը քանդել, մանավանդ եկեղեցու սուրբ ուխտը, որ զորքից հեռացած չէր:

Ինչպես երանելի Ղևոնդ երեցը հրաման առնելով իր սուրբ ընկերներից՝ մեծ Հովսեփից և բոլոր մեծամեծներից, քահանաներից և զորա-

գլուխներին, բաց արեց իր բերանը և բարձր ձայնով ասաց [զորքի] պատգամավորներին առաջ:

«Բոլորդ հիշեցե՛ք մեր առաջին հայրերին, որոնք նախքան Աստծու որդու ծնունդը [ապրել են] զանազան ժամանակներում:

«Որովհետև երբ շարը մեզ հեռացրեց ու դուրս գցեց աստվածային տեղից⁷⁶, անողորմ դատաստանի տակ ընկանք այն հանցանքի ու մեղքի համար, որ մեր ազատ կամքով գործեցինք անարժանաբար և զրգրեցինք արարչական զորության զայրույթն ու բարկությունը մեզ վրա, և ողորմած դատավորին զրդեցինք անաշու կերպով վրեժ առնելու արարածներիցս, մինչև այն աստիճան, որ նա հրաման տվեց երկնային ծովին՝ թափվել ցամաքի վրա, և երկրիս հաստատուն հատակները ծակծկվելով՝ հակառակ կողմից նույնը գործեցին: Վերևիներն ու ներքևիներն մեզ համար տանջանքի գործիք դարձան, որ առանց բարեխոսի մեր հանցանքի վրեժն առնեն:

«Զէ՛» որ միայն արդար նույր կատարյալ գտնվեց մարդկային ազգի մեջ, որ իշեցրեց տերունական ցասումի սրտմտությունն ու բարկությունը և սկիզբ դարձավ մարդկային ազգի աճելուն ու բազմանալուն: Նույնպես և Աբրահամը առաքինի գտնվեց փորձության ժամանակ և աստծուց ստացած պարգևները իր իսկ ձեռքով նորից նրան էր մատուցում. այդ պատճառով էլ աստված նրան որպես օրինակ ընդունեց, որովհետև նրա մեջ տալովորված էր տեսնում աստծու որդու աներևույթ զալուատը, անըմբռնելի ըմբռնումը և անմահի զենումը, որ իր մահով խափանեց մահի իշխանությունը: Եթե ուրեմն մահը մեռնում է մահով, չվախենանք Քրիստոսին մահակից լինել, որովհետև ում հեռու է մեռնեք մենք, նրա հետ էլ կկենդանանանք:

«Հիշեցե՛ք, առաքինիներ, մեծ Մովսեսին, որ դեռ այրական հասակին չհասած՝ սուրբ նահատակության խորհուրդը տղայության հասակում երևաց նրան. և եգիպտացիների թագավորի տունը նրան ծառայություն էր մատուցանում և ակամա դաշակությամբ սնուցանում նրան. և ժողովրդին նեղությունից փրկելու ժամանակ երկնքի ու երկրի միջնորդ եղավ, միևնույն ժամանակ նաև եգիպտացիների աստված անվանվեց: Որովհետև ուր սուրբ խորհուրդը զորացավ, իր անձով վրեժ լուծեց եգիպտացիներից, իսկ ուր աստվածային հայտնությունն եղավ նրա վրա, գավազանի միջոցով էր մեծամեծ հրաշքները գործում: Եվ իր ունեցած սուրբ նախանձախնդրության պատճառով սպանեց եգիպտացուն և ավազի տակ թաղեց. դրա համար էլ նրան մեծ անուն տվեց և ժողովրդին առաջնորդ կարգեց: Եվ զլսավորն այն է, որ արյուն թափելով արդարացյալ և բոլոր մարգարեներից ավելի մեծ կոչվեց, ո՛չ

միայն արտաքին թշնամիներին կոտորելով, այլև [իր] ազգակիցներին, որոնք անապատում աստծուն փոխանակեցին հորթի հետ:

«Եվ եթե նա հեռվից այդպիսի վրեժ էր լուծում աստծու որդու դալըստյան համար, մենք որ ականատես եղանք ու մեծապես վայելեցինք նրա շնորհների երկնավոր պարգևները, է՛լ ավելի պարտավոր ենք վրեժխնդիր լինել մոտակա ժամանակի այս ճշմարտության համար: Նա մահվամբ իր անձը զոհեց մեր մեղքերի համար և մեզ արդարացրեց չափազանց ծանր դատապարտությունից. մենք էլ ուրեմն մահվամբ մեր անձը զոհենք նրա անմահ զորության համար, որպեսզի վրեժխնդիրներից ավելի պակաս չզտնվենք:

«Հիշեցե՛ք մեծ քահանա Փենեհեղին, որ սպանությամբ վերացրեց պղծությունը պատերազմի ժամանակ և քահանայությունը ցեղից ցեղ երգումով հաստատեց: Մի՛ մոռանաք նաև սուրբ մարգարե Ողիասին, որ չէր կարողանում դիմանալ Աքարի կռապաշտությանը նայելիս, և արդար նախանձախնդրությամբ ութ հարյուր հոգուն իր ձեռքով սպանեց, և երկու հիսնյակին էլ անշեշ հրի կերակուր դարձրեց, և աստվածային վրեժը լուծելով՝ շշուափով և ահեղ կառքով երկրից երկինք վերացավ: Դուք հասել եք է՛լ ավելի մեծ բախտի, որովհետև ձեզ համար այլևս կառք չի ուղարկվի, որ վերանաք, այլ կառքերի և երիվարների տերն ինքը հզոր զորությամբ և սուրբ հրեշտակներով ընդառաջ գալով՝ ձեզ յուրաքանչյուրիդ թևեր կրուսցնի, որպեսզի նրա ուղեկիցներն ու քաղաքակիցները լինեք:

«Էլ ի՞նչ կրկնեմ ձեր քաջ կտրիճության առաջ, քանի որ ինձնից ավելի տեղյակ և հմուտ եք սուրբ կտակարաններին: Դավիթը մանկության ժամանակ քարով կործանեց մսեղեն մեծ բլուրը⁷⁷ և ամենևին չվախեցավ հսկայի ահագին սրից. ցրեց այլազգիների զնդերը, և զորքը փրկեց մահվանից ու ժողովրդին՝ գերությունից. և եղավ Իսրայելի թագավորների անդրանիկն ու աստծու որդու հայր կոչվեց: Նա [այդպես] կոչվեց ժամանակի պետքի համար, իսկ դուք, սուրբ հոգուց ճշմարտապես ծնվածներդ, աստծու որդիներ եք և Քրիստոսի ժառանգակիցներ: Թո՛ղ ոչ ոք ձեր բաժինը ձեզնից չկտրի, և ձեզ օտար ու խորթ դարձնելով բաժնից զրկի:

«Հիշեցե՛ք Իսրայելի բոլոր նախկին զորավարներին՝ Հեսուին, Գեղեոնին, Փիթայային և բոլոր մյուսներին, որոնք ճշմարիտ հավատ ունեին. նրանք ջարդեցին-կոտորեցին հեթանոսների զորքը և երկիրը պիղծ կռապաշտությունից մաքրեցին: Եվ իրենց հաստատուն և արդար գործունեության համար, որ ամենևին չերկմտեցին իրենց մտքերի մեջ, արեգակն ու լուսինն՝ ականջներ չունենալով՝ լսեցին ու կատարեցին

նրանց պատվերը. ծովն ու դետերը ճանապարհ բաց արին նրանց առաջ հակառակ իրենց սովորությունն: Եվ [Երիբով] քաղաքի բարձր պարիսպները լոկ ձայնից ընկան-կործանվեցին՝ արդարության օրենքների վրեժ-խնդրության համար: Եվ բոլոր մյուսները, որոնք յուրաքանչյուրն իր դարում հավատի համեմատ քաջություններ կատարեցին, զուարանվեցին մարդկանց կողմից, և աստված էլ նրանց արգարացրեց:

«Զէ՛ որ նույն Տերն է սկզբից մինչև այսօր և հետո էլ, հավիտյանս հավիտենից և բոլոր հավիտյաններից էլ այն կողմը: Զի նորոգվում, որովհետև չի հնանում. չի մանկանում, որովհետև չի ծերանում. աստ-ծու անհեղձեղուկ բնությունը չի փոխվում, ինչպես որ ինքն էլ ասում էր սուրբ մարգարեների բերանով. «Ես եմ, ես եմ, ես նույնն եմ սկզբից մինչև հավիտյան. իմ փառքը ուրիշին չեմ տա և ոչ էլ իմ քաջությունները՝ կուտքերին»»:

«Այս գիտենալով, եղբայրներ՛ր, շթուանանք ու շվհատվենք, այլ պինդ սրտով ու հաստատուն հավատով հոժարակամ հարձակվենք այն թշնամիների վրա, որ վեր են կացել-զալիս են մեզ վրա: Մեր հույսը կրկնակի է երևում մեզ. եթե մեռնենք՝ կապրենք և եթե մեռցնենք՝ միևնույն կյանքն է կանգնած մեր առաջ: Հիշենք առաքյալի խոսքը, որ ասում է, թե՛ «Այն ուրախության փոխարեն, որ սպասում էր նրան, նա հանձն առավ համբերել մահվան, այն էլ՝ խաչի մահվան. այդ պատճառով էլ աստված նրան ավելի ևս բարձրացրեց և այնպիսի մի անուն տվեց նրան, որ բոլոր անուններից վեր է. որովհետև Հիսուս Քրիստոսի անվանը ծուներ պիտի դնեն բոլոր երկնավորներն ու երկրավորները և սանդարամետականները»»:

«Որովհետև ով ճշմարտությամբ միացած է Քրիստոսի սիրո հետ, հոգու աչքով տեսնում է իմանալի արեգակի⁷⁸ ճառագայթների անտեսանելի հստակ լույսը, որ ամեն ժամ և ամեն օր շատ ավելի պայծառ ծագելով երևում է բոլորին. և սրբատեսիլ ու մաքուր հայացքներն անպղտոր հստակությամբ դեպի ինքն է ձգում և թափանցեցնելով երկնքի միջով՝ մոտեցնում է անմիթձենալի պատկերներին և զորավոր մտքով որոշում է երկրպագել միասնական զորության երեք մասերին: Եվ արդ, ով աստվածային աստիճաններով ելած լինի և բարձրությամբ [աստվածային] արթունքին հասած ու նրա ամբողջ մեծությունը լիովին տեսած, միայն նա կժառանգի անանցանելի ուրախությունն ու անտրտում մխիթարությունը:

* Եսայի խր 8 և խր 11—12:

** Փիլիպ. ք 7—10:

«Ո՛ր, իմ պատվական տերե՛ր, այսչափ վեր բարձրանալուց հետո՛ նորից այստեղ երկիր շրնկնենք ու թավալվենք, այլ այդ նույն բարձրության վրա հաստատ կանգնած մնանք: Եթե նայելու լինենք դեպի ցած՝ երկիր, այն կտեսնենք լի ամեն ապականությունք և անսուրբ պղծություններով: Որովհետև ի՞նչ աղետալի բաներ ասես, որ շեն գործվում այս ախտաբեր երկրայինների մեջ. աղքատների թշվառություններ և նրանց անթիվ շարշարանքներ. հարկահանների կողմից ծանր նեղություններ, բռնավոր ընկերների կողմից զրկանք և խռտանգում, քաղց ու ծարավ մեր բնության կարոտության համեմատ: Զմեովա սառնամանիք և ամառվա խորշակ, տարածամ հիվանդություններ ու մահարեք ցավեր շարունակ տանջում են մարդկանց. անդադար վրա են հասնում երկյուղ արտաթիններից և արհավիրք ներթիններից. ժամանակից առաջ մահ են ցանկանում, բայց չեն գտնում. և շատերը կան, որ հետամուտ են լինում ու փնտրում են, և երբ գտնում են՝ ուրախանում են: Իսկ ովքեր մեզ թվում է, թե հաջողված են հարստության մեջ և փափկակյաց ուրախությամբ են անցկացնում այս անցավոր կյանքը, մեծամտում հպարտանում են այն աշխարհի դատարկ գործերով, հենց նրանք են, որ կուրացած՝ ճշմարիտ կյանքը չեն տեսնում: Իսկ արդ, ի՞նչ շարիքներ կան, որ շեն գործվում նրանց մեջ. հարստության հետ խառնված է աղքատների գույքի հափշտակությունը, սուրբ ամուսնության հետ վատթար պղծությունը: Ըշմարիտ կյանքից շեղված՝ ինչ որ վայելում են ընտրությամբ, նրանց էլ երկրպագություն են մատուցանում իբրև աստծու:

«Զէ՛ որ այս ամբողջ աշխարհը ամենքի արարչի ստեղծածն է, և ինչ որ նրանք պաշտում են ու պատվում, միևնույն նյութի մասին է, ապա ուրեմն մասերը մասերին են ծառայություն մատուցանում: Որովհետև եթե այս աշխարհի մի մասն ապականացու է, պետք է որ բոլոր մասերն էլ նրա հետ փշանան: Նաև այն մասերի մեջ էլ պետք է ընտրություն լինի. արդ, թե ո՞րն է լավը, այդ հայտնի է բոլորին, և ով որ կարող է հասկանալ, նա՛ է մասերի մեջ ընտիրը: Իսկ եթե այդ աղպես է, ապա ուրեմն հեթանոսների պաշտած ու երկրպագած բոլոր բաներից՝ երկրպագուններն ավելի գերազանց են, քան անբան տարերքը, որոնց նրանք շարաշար կերպով ծառայում են. և չեն պաշտում է աստծուն, որ մարդու կերպարանք առավ, այլ երկրպագում են արարածներին. նրանց մեղքերին քավություն չկա արդար ատյանում:

«Եվ եթե դեն գցենք մոլորվածների խավարային խորհուրդները, նրանց համարենք բոլոր մարդկանցից ավելի խղճալի և ողորմելի. մանավանդ որ իրենց կամքով են կուրացած և ոչ հարկից ստիպված և եր-

քեր շին գտնի ճշմարիտ ճանապարհը: Իսկ մենք, որ բացահայտ աչքով տեսել ենք երկնավոր լույսը, թող չպատահի մեզ արտաքին խավարը: Որովհետև ուրքեր խավարի մեջ էին, նրանց մոտ եկավ ճշմարիտ լույսը. նրանք կուրացած՝ զրկվեցին կյանքից: Իսկ դուք, որ հավատով ընդունեցիք, որդիներ եք և ոչ թե օտար ու խորթ մարդիկ, սիրելիներ եք և ոչ թե թշնամիներ, վերին իմանալի քաղաքի մասնակիցներ և ժառանգորդներ:

«Դուք բոլորդ գիտեք, որ առաջվա ժամանակները, երբ դուք պատերազմ էիք գնում, թեպետև սովորություն ունեիք քա՛նաններին միշտ բանակում պահել, բայց ճակատամարտի ժամանակ ձեզ հանձնելով նրանց ազոթքին, որն է ամուր տեղ էիք թողնում նրանց. իսկ այսօր եպիսկոպոսները և երեցներն ու սարկավագները, սաղմոսերգուներն ու զբակարդացները, ամեն մեկը սահմանված կանոնով իրրև սպասադինված և պատերազմի պատրաստված՝ կամենում են ձեզ հետ միասին հարձակվել ու ջարդել ճշմարտության թշնամիներին։ Եվ եթե նույնիսկ մեռնեն էլ նրանց ձեռքով, այդ բանից էլ չեն վախենալու, որովհետև ավելի սիրով մեռնել են ուզում, քան մեռցնել։

Այսպանը խոսեց այն գիշերը սուրբ Ղևոնդ երեքը և փառատրելով
 լիբրջացրեց «ամեն» ասելով: Եվ սեղան կանգնեցնելով՝ ամենասուրբ խոր-

հուրդը կատարեցին. պատրաստեցին նաև ավազան, և եթե զորքի բազմության մեջ չմկրտված մարդ կար, ամբողջ գիշերը մկրտեցին. և առավոտյան սուրբ հաղորդություն ընդունեցին և այնպես լուսազեղեցին դարձան, ինչպես տերունական մեծ սուրբ զատկին:

Եվ զորքի ամբողջ բազմությունը մեծ զվարճությամբ և սաստիկ ուրախությամբ աղաղակեց. և ասում են. «Թող մեր մահը արդարների մահվան հետ հավասարվի և մեր արյունը թափվելը՝ սուրբ մարտիրոսների արյան հետ. թող աստծուն հաճելի լինի մեր կամավոր զոհարարությունը և իր եկեղեցին թող հեթանոսների ձեռքը չմատնի»:

Սրանից հետո, երբ Պարսից բանակի զորավարը տեսավ, որ մեջտեղն էլ պատգամավոր չմնաց նրանց խարելու համար, և իր հույսն ու ակնկալությունը կտրվեց նրանց բաժան-բաժան անելու անբալկտելի միաբանությունից, այն ժամանակ իր առջև կանչեց անօրեն վասակին և նրա հետ եղած Հայոց աշխարհի բոլոր ուրացած իշխաններին. հարցնւփորձ արեց նրանց և նրանցից սովորում էր հաղթության հնարագիտությունը: Եվ երբ տեղեկացավ ամեն մեկի քաջություններին, կանչեց նաև իր ձեռքի տակ եղած զորագլուխներից շատերին և հրամայեց իր առաջ բերել փղերի երամակները. գունդ-գունդ բաժանեց այդ զազաններին և ամեն մի փղի մոտ երեք հազար սպառազեն մարդ դրեց, բացի մնացած ամբողջ զորքից:

Արքունի հրամանով խոստում էր նաև մեծամեծների հետ և ասում. «Ամեն մեկդ հիշեցեք մեծ թագավորի պատվերը և նպատակ դրեք քաջության անուն հանել. մահը գերադասեցեք, քան թե վախկոտ կյանքը: Մի՛ մոռանաք այն յուզը⁷⁹, պսակը, ուռերն ու առատաձեռն պարզկները, որ շնորհվում են ձեզ արքունիքից: Ամեն մեկդ գավառների տեր եք և շատ իշխանություն ունեք. գուք ինքներդ գիտեք Հայոց աշխարհի քաջությունը, և ամեն մեկի անվհերքությունը. գուցե պարտություն կրելով՝ կենդանի-կենդանի զրկվեք այն մեծ կյանքից, որ ունենալու եք: Հիշեցե՛ք ձեր կանանց և որդիներին, հիշեցե՛ք ձեր սիրելի բարեկամներին. գուցե ոտնահար լինիք արտաքին թշնամիներից և ներքին սիրելիների հետ միասին ողբար»:

Հիշեցնում էր նրանց նաև բազմաթիվ փախած ընկերակիցներին, որոնք թեև պատերազմից փրկվեցին, բայց սրով ստացան իրենց մահվան պատիժը. նրանց տղաներն ու աղջիկները և ամբողջ ընտանիքը տուն ու տեղից զրկվեցին, և հայրենական բոլոր գավառները խլվեցին նրանցից:

Ասում էր այս բանը և սրանից էլ ավելի էր սաստկացնում արքունական հրամանը: Կարգավորեց ամբողջ զորքը և ճակատը տարածեց-

երկարացրեց մեծ դաշտի երկարութեամբ: Եվ ամեն մի գաղանի աջ ու ձախ կողմը երեքական հազար սպառազեն պատրաստեց և ամենաբն-տիկ քաջ զինվորականներին իր շուրջը ժողովեց. և այսպես Մատթան գունդն⁵⁰ ամբարցրեց ինչպես մի հզոր աշտարակ և կամ մի անմատչելի բերդ: Նշաններ բաշխեց, դրոշներ արձակեց և հրամայեց, որ մեծ փողի ձայնին պատրաստ լինեն: Իսկ Ապարհացի գունդը և Կատշաց, Հոնաց և Գեղաց գնդերը և էլի ուրիշ բազմաթիվ ընտիր-ընտիր զորականների մի տեղ ժողովեց և պատվեր տվեց իր զորքերի աջ կողմում⁵¹ պատ-րաստ լինել ընդդեմ Հայոց զորավարի:

Իսկ քաջ Վարդանը առաջ գալով՝ հարցուփորձ արեց մեծամեծնե-րին և բոլորի տված խորհրդի համաձայն զորագլուխներ նշանակեց:

Առաջին զորամասը հանձնեց Արծրունյաց իշխանին և նրան նի-զակակից կարգեց Մոկաց մեծ իշխանին. և ուրիշ բազմաթիվ նախա-րարների այս երկուսին նիզակակից նշանակեց, և զորամասի ամբողջ բազմությունը այս ու այն կողմից օգնական տվեց նրանց:

Երկրորդ զորամասը հանձնեց Խորեն Խորխոռունուն, և նրան նի-զակակից կարգեց Ընծայինին և Ներսէս Քաջբերունուն:

Երրորդ զորամասը հանձնեց Թաթուլ Վանանդացուն և նրան նիզա-կակից կարգեց Տաճատ Գնթունուն, և շատ քաջ մարդիկ էլ այս ու այն կողմից օգնական տվեց նրանց:

Ինքը վերջրեց շորրորդ զորամասը և իրեն նիզակակից՝ քաջ Արշավ-րին և իր հարազատ եղբայր Համազասպանին:

Այսպես կարգավորեց. և ճակատ կազմեց՝ սփռելով դաշտի ամբողջ երեսին, Արյաց զորքի դեմուղեմը, Տղմուտ գետի ափին:

Եվ երբ այս այսպես պատրաստվեց, երկու կողմերն էլ սրտմտու-թեամբ և մեծ բարկութեամբ զայրացան և զազանացած զորութեամբ միմյանց վրա հարձակվեցին. երկու կողմերի աղմուկն ու աղաղակը ճայթում էր ինչպես իրար խառնված ամպերի միջից, և ձայների զրդրյունը շարժում էր լեռների քարանձավները: Բազմաթիվ սաղա-վարտներն ու զրահապատված զորականների զենքերը փայլում էին ինչպես արևի ճառագայթների շողեր: Նաև բազմաթիվ սուսերների շո-ղալուց և բազմախուռն նիզակների ճոճվելուց կարծես ահագին կրակ էր թափվում երկնքից: Որովհետև ո՞վ կարող է պատմել ահավոր ձայ-ների մեծ իրարանցումը, և թե ինչպե՞ս վահանավորների թնդունն ու աղեղների լարերի ճայթյունը առհասարակ խլացնում էին բոլորի ափանջները:

Այնտեղ պետք էր տեսնել, թե ի՞նչ մեծ տաղնապ և անշափ իրա-րանցման սրտնեղութիւն կար երկու կողմերում էլ, երբ հանդուգն հար-

ձակումով իրար էին բախվում. որովհետև թանձրամիտները հիմարա-
նում էին, և վախկոտները վճատվում. քաջերը խիզախում էին, և ան-
վեհեր կտրիճներն աղաղակում: Եվ ամբողջ բազմությունը իրար գլխի
խմբվելով՝ գետն ամեն կողմից փակեցին, և գետի ղծվարությունից
վախեցած Պարսից զորքն սկսեց իր տեղում վխտալ: Իսկ Հայոց զորքն
անցավ գետը, և ձի նստած մեծ զորությունամբ հարձակվեց: Ուժգին թա-
փով իրար զարկվելով՝ երկու կողմից էլ բազմաթիվ վիրավորներ գե-
տին ընկած թաքսում էին:

Ապա աչքերը վեր բարձրացրեց Մուշկան Նյուսալավուրտը և տեսավ,
որ Պարսից զորքի ընտիր-ընտիր քաջ զորականները Հայոց զորքի ձախ
կողմն ընկճեցին. նա մեծ ուժով հարձակվեց այն տեղը և Պարսից զոր-
քի աջ թևը ջարդելով՝ քշեց գազանների կողմը և շուրջը պատելով կո-
տորեց մինչև նույն տեղը: Եվ այնպիսի տագնապ ու իրարանցում գցեց
նրանց մեջ, որ մինչև անգամ Մատյան գնդի հաստատուն կազմա-
կերպությունը քայքայվեց-ցրիվ եկավ, և նա գեռևս պարտություն չկը-
րած՝ փախուստ տվեց:

Ապա աչքերը վեր բարձրացրեց Մուշկան Նյուսալավուրտը և տեսավ,
որ Հայոց զորքից ոմանք բաժանվել և ետ են ընկել լեռների հովիտնե-
րում: Ուստի և աղաղակ բարձրացրեց, քաջալերեց իր շուրջը գտնված
Արշաց զորքին, որոնք կանգնած էին Վարդանի գնդի հանդեպ: Այնտեղ
երկու կողմերն էլ իրենց պարտված էին զգում, և ընկած դիակների թի-
վըն այնքան մեծ էր, որ նմանվում էր խորդուբորդ քարակույտերի:

Երբ այս բանը տեսավ Մուշկան Նյուսալավուրտը, որ սպասում էր
գազաններին, որոնց վրա, ինչպես բարձր դիտանոցում, ասես միջնա-
բերդում, նստած էր Արտաշիբը, գալարափողերի բարձր ձայնով շտա-
պեցրեց իր գնդերին և առաջապահ զորքերով շրջապատեց նրան:

Իսկ կորովի Վարդանն իր քաջ նիզակակիցներով մեծ կոտորած
արեց այնտեղ, ուր և հենց ինքն էլ արժանի եղավ ստանալու կատարյալ
նահատակության պսակը:

Եվ պատերազմի գործը երկարելով՝ օրը տարածամեց և երեկոյան
դեմ դադարեց. շատերն իրենց մահվան օրհասը գտան. մանավանդ
որ ընկածների դիակներն այնպես խիտ էին ու իրար մոտ թափված,
ինչպես անտառի կտրատված փայտերը:

Այնտեղ պետք էր տեսնել նիզակների կոտրատումն ու աղեղների
խորտակումը. ուստի և չէին կարողանում ստույգ որոշել երանելիների
սուրբ մարմինները. և սաստիկ խուճապ ու իրարանցում էր երկու կող-
մերի ընկածների համար: Իսկ ովքեր [կենդանի] էին մնացել, ցիրու-
ցան եղան ամուր ձորերի լեռնադաշտերում. և երբ պատահում էին

միմյանց, դարձյալ սպանում էին մեկմեկու: Եվ այսպես դաժան գործը շարունակվեց մինչև արևի մայր մտնելը:

Եվ որովհետև ժամանակը գարնանային էր, ծաղկալից դաշտերը լցվեցին հորգահոս արյունով: Մանավանդ երբ մեկը տեսնում էր ընկած բազմաթիվ դիակների կույտները՝ սիրտը կտրատվում էր և աղիքները գալարվում, լսելով խոցվածների մրմուռը, և ջարդվածների մռնչյունը, վիրավորների թավալչոթ սողալն ու շարժվելը, վախկոտների փախուստը, վհատվածների թաք կենալը, անարի մարդկանց սրտաբեկությունը, թուլասիրտների ճիչերը, սիրելիների ողբը, մերձավորների սուգը, բարեկամների վայնասունը: Որովհետև ո՛չ թե մի կողմը հաղթեց, և մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս գալով՝ երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին:

Բայց որովհետև Հայոց զորավարն ընկել էր մեծ պատերազմում, այնուհետև էլ ոչ ոք գլխավոր չկար մեջտեղում, որին հենված ժողով՝ վերին մնացած զորքերը: Թեպետև ողջ մնացածներն ավելի շատ էին, քան թե մեռնողները, սակայն նրանք ցանուցիր եղան և քաշվեցին երկրի դանազան ամուր տեղերը և ուժով տիրեցին շատ զավառների ու բերդերի, որոնք ոչ ոք մինչև իսկ առնել չէր կարողանում:

Եվ սրանք են այն քաջ նահատակների անունները, որոնք այդ նույն տեղում վախճանվեցին:

Մամիկոնյան ցեղից Փաշ Վարդանը հարյուր երեսուն և երեք մարդով.

Խորխոռունյաց ցեղից Կորավի Խորենը տասներեք մարդով.

Պալունյաց ցեղից Արի Արտակր հիսուն և յոթը մարդով.

Գնթունյաց ցեղից Զարմանալի Տաճատը տասներեք մարդով.

Դիմաքսյանց ցեղից Խմաստուն Հմայակը քսաներկու մարդով.

Քաջբերունյաց ցեղից Հրաշակեւոտ Ներսենը յոթը մարդով.

Գնունյաց ցեղից Մանուկ Վահանը երեք մարդով.

Ընծայնոց ցեղից Արդաւ Արսենը յոթը մարդով.

Սրվանձտյան ցեղից Հառաջադեմ Գարեգինը երկու հարազատներով և տասնութը մարդով:

Այս երկու հարյուր ութսունյոթ նահատակները՝ ինը մեծամեծ նախարարների հետ՝ հենց այնտեղ վախճանվեցին: Եվ թագավորական տնից և Արծրունյաց տնից և մյուս նախարարների տնից, բացի այս երկու հարյուր ութսունյոթ հոգուց՝ [դարձյալ ընկան] էլի յոթ հարյուր քառասուն հոգի, որոնք ամենքն էլ այն օրը մեծ պատերազմում իրենց անունները գրեցին կյանքի մատյանի մեջ: Եվ այս բոլորը միասին լինում է հազար երեսունվեց մարդ:

Իսկ ուրացողների կողմից այն օրը ընկան երեք հազար հինգ հարյուր քառասունչորս մարդ: Նրանցից ինը հոգի խիստ պատվավորներից էին, ուստի, և շատ խոր վշտացավ Մուշկան Նյուսալավուրտը: Մանավանդ երբ տեսավ, որ իր զորքի ստացած սաստիկ հարվածները երեք անգամ ավելի մեծ էին, քան հայերինը, նրա ուժն ու զորութիւնը կոտորվեց, ընկավ, և նրա սիրտը չէր հանգստանում, որ մտածի ու որոշում անի. որովհետև պատերազմն այնպես շվերջացավ, ինչպես ինքը կարծում էր: Մանավանդ երբ նայում էր ու տեսնում իր կողմից ընկածների բազմութիւնը և հաշիվ էլ էր անում ու այնքան շատ էր զրտնում իր զորքից ընկածները Հայոց զորքից ընկածների համեմատութեամբ, առավել ևս այն երեւի մարդկանց պատճառով, որոնց անուն-անուն ճանաչում էր թագավորը, — այդ մարդը մեծ տագնապի մեջ էր ընկնում: Դեպքերն արդարութեամբ գրել և հայտնել՝ վախենում էր թագավորից. բայց թաքցնել էլ չէր կարող, որովհետև այդպիսի մեծ կոիվը ծածկել չէր լինի:

Եվ մինչդեռ ինքն իրեն այս մտորումների մեջ էր և սրտնեղում էր, ուրացող Վասակը, որ զազանների մեջ թաք կացած ազատել էր իր անձը, սկսեց մխիթարել նրա վհատված միտքը և նենգութեամբ նրան զանազան հնարներ էր սովորեցնում, թե ինչպե՞ս կարող է խաբէութեամբ կռվել բերդերի դէմ: Երգումներ էր կնքում թագավորի հրամանով և իր անձի վկայութեամբ և այն խաբերա երեցների միջոցով, որոնք նրա հետ էին. պատգամավոր էր ուղարկում նրանց և այնպես էր ցույց տալիս, թե ապստամբութիւնը ներված է, և կրկին իրավունք է շնորհված եկեղեցիները շինելու, և բոլոր կարգերը դարձյալ նորոգելու առաջվա սովորութեան համաձայն: Թեպետև թագավորի հրամանն իսկութեամբ էր տրված, — որովհետև նրա զորութիւնը շատ կոտորվեց, ըստ որում նրա երկու կողմերն էլ ջարդվեցին, — սակայն Հայոց զորքը, որ շատ անգամ վերահասու էր եղել Վասակի նենգութեանն ու խաբերայութեանը, շուտով չէր կարողանում հավատ ընծայել նաև թագավորի հրամանին:

Վեցերորդ գլուխ

ԴԱՐՁՅԱԼ ՀԱՅԵՐԻ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎԱՍԱԿԻ ԱՆՈՐԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդ՝ այն ժամանակ [Վասակը] դարձյալ զրգեց Մուշկան նյութալավութիւն և Արյաց բոլոր մեծամեծներին. զորքը հետն առնելով հասավ այն ամրոցը, որտեղ ապաստան էին գտել Հայոց զորքերից մի գունդ սուրբ քահանաների հետ միասին, և սկսեցին պատերազմել բերդի շուրջը: Բայց երբ ոչինչ չկարողացան անել նրանց, կրկին ապաստանեցին երդումներին, որպեսզի դաշնադրությամբ ցած իջեցնեն նրանց առանց որևէ դավադրության, և երկու-երեք անգամ [նրանց] մոտ ուղարկեցին Ավետարանը: Թեպետև քահանաները համաձայնում էին իջնել ցած և ներկայանալ, բայց զորականներից շատերը չէին կարողանում հավատալ Վասակի սուտ դաշինքին, որովհետև Մուշկան նյութալավութեան սկսեց հետևել Վասակի շարամիտ խրատին:

Հայոց քաջ զորականներից մեկը, Բակ անունով, որ փախչելով ընկել էր բերդը, բարձրանալով պարսպի վրա՝ սկսեց նախատել անօրինին և հիշեցնում էր Պարսից զորագլխի առաջ այն բոլոր չարիքները, որ նա հասցրել էր Հայոց աշխարհին: Այս բանը շատերը լսելով՝ արդարացնում էին մեղադրանքները ո՛չ միայն հայերի կողմից, այլ մահաւանդ Պարսից զորքը: Այդ միևնույն մարդը նույն գիշերը ելավ՝ հեռացավ այն բերդից յոթը հարյուր հոգով, և չկարողացան բռնել նրան:

Իսկ ովքեր ամրոցի ներսը մնացին, թեպետև ստույգ գիտեին նրանց խաբեբայական երդումները, բայց ներսում պաշար չունեին: Երբ ակամա ցած իջնելով՝ ներկայացան նրան, հրամայեց նրանցից սպանել երկու հարյուր տասներեք հոգու: Բոլորն ազադակեցին և ասացին. «Շնորհակալ ենք քեզանից, մեր տե՛ր աստված. քանի դեռ շեն են եկեղեցիները, և շեն քանդված վկաների մատուռները, և միաբան ու առաքինացած է եկեղեցու սուրբ ուխտը, մեղ արժանի արիւր այս երկնավոր կուումին: Թո՛ղ մեր մահը հավասարվի քաջ նահատակների մահվանը, և մեր արյունը խառնվի ընկած վիրավորների արյան հետ, և տիրոջը հաճելի լինեն իր եկեղեցիները՝ այն բազմաթիվ կամավոր

զոհեցում, որոնք բարձրանում են այս սուրբ սեղանի վրա: Այս ասելով՝ տեղնուտեղը նահատակվեցին երկու հարյուր տասներեք հոգին:

Իսկ այն ամբողջում գտնված սուրբ քահանաները, այս երանելի Հովսեփին ու Ղևոնդն իրենց բազմաթիվ ընկերներով, նրանք ևս իրենց պարանոցները մեկնեցին դահապետի սրի առաջ, միևնույն խոսքերն ասելով, ինչ որ այն երկու հարյուր հոգին: Որովհետև այս երանելիները ո՛չ թե որևէ ակնկալություն ունեին մարմնավոր կյանքի համար, այլ իմաստություն Դնարք էին փնտրում [զոհվելու] ամբողջ աշխարհի շինության համար: Ուստի և բողոքեցին արքունիք և ամբողջ մեղքը գցեցին անօրեն Վասակի վրա: Երբ այս լսեց Մուշկան նյութալավուրտը, չհամարձակվեց նրանց մահվան պատիժ տալ. այլ Հովսեփին ու Ղևոնդին ծեծել տալով՝ հրամայեց զգուշությամբ պահել, որովհետև բողոքեցին արքունիք: Իսկ մյուս քահանաներին արձակեցին ամեն մեկին իր տեղը, հրաման տալով, որ աշխարհը շնացնեն և խաղաղացնեն:

Սակայն հայ մարդիկ, որ լավ հասկացել էին թագավորի և ուրացող շարամիտ Վասակի հեղհեղուկ հրամանները, բոլորովին չհավատացին այդ կեղծ ներմանը, այլ քաջալերում էին միմյանց և ասում. «էլ ինչի՞ է պետք մեզ այս անցավոր աշխարհի կյանքը, և կամ ինչո՞ւ ենք արև տեսնում մեր սիրելիներից հետո: Որովհետև քանի որ մեր քաջ կտրիճներն ընկան մեծ պատերազմում և բազմաթիվ վիրավորներ արյունաշաղախ տապալվեցին դաշտի մեջ, և բոլորի մարմինները թռչուններին գեշ և գաղաններին կերակուր դարձան, և մեր պատվական նախարարները թշվառության ու անարգանքի հասան, լքեցին իրենց իշխանությունները և հալածանքի ու նեղության մեջ են, երբ Հայոց բոլոր փափկաստունները վշտերի ու վտանգի և չլսված ոշնացման ենթարկվեցին, էլ ականջ չենք դնի այդ խաբեբայական հրամաններին և չենք ընկնի անօրեն իշխաններիդ ձեռքը»:

Այնուհետև յուրաքանչյուրը թողեց իր գյուղը, ավանն ու ագարակը: Հարսները դուրս եկան առագաստներից և փեսաները՝ սենյակներից, ծերերն ընկան աթոռներից և երեխաները [ծնողների] գրկերից. երիտասարդներն ու կույսերը և տղամարդկանց ու կանանց ամբողջ բազմությունը դնացին բռնեցին անմարդաբնակ վայրերի ամբողջներն ու բազմաթիվ լեռների ապահով տեղերը: Ավելի լավ էին համարում գաղանների նման քարանձավների մեջ բնակվել աստվածապաշտությամբ, քան թե ուրացությամբ փափուկ կյանք վարել իրենց տներում: Առանց տրտնջալու դիմանում էին խոտեղեն կերակուրներին և չէին հիշում իրենց սովորական խորտիկները: Այդ դարուփոսերը

ներանք հավասար էին համարում [իրենց] բարձր շենքերի հարկերին, իսկ գետնանկողիները՝ նկարագարող պատշգամբներին:

Նրանց մրմունջներն ու երգերը սաղմոսներն էին, իսկ կատարյալ ուրախությունը՝ սուրբ զբոսի ընթերցումը: Ամեն մարդ ինքն իր մեջ եկեղեցի էր և նույն ինքը քահանա. յուրաքանչյուր մարմին սուրբ սեղան էր, և նրանց հոգիները՝ ընդունելի զոհաբերություն: Որովհետև նրանցից ոչ մեկը հուսահատորեն չէր ողորում սրով ընկածներին, և ոչ ոք չէր հեծում ու հառաչում իր մերձավոր սիրելիների համար: Ուրախությամբ ընդունեցին իրենց մեծ գույքերի հափշտակությունը, և ամենահին շէն հիշում, թե երբևիցե ստացվածք են ունեցել: Համբերությամբ դիմանում էին և մեծ առաքինությամբ տանում այդ քաջ նահատակությունը: Որովհետև եթե բաց աչքերով շտեմներին խնդալից հույսը, չէին էլ կարող այնպիսի մեծ առաքինություն կատարել:

Որովհետև շատերը մեծ նախարարների ցեղից էին, եղբայրներ, որդիներ ու դուստրեր, իրենց բոլոր սիրելիների հետ միասին այդ ամուր վայրերում էին, ոմանք խաղաղաց անուշա երկրում և ուրիշ շատերը հարավային կողմերում՝ Տմորիքի անմատչելի ամրոցներում, մի մասն էլ Արցախի խիտ անտառներում, և ուրիշ ոմանք այնտեղ Միջնաշխարհում տիրեցին շատ ամրոցների: Բոլորն էլ մեծ համբերությամբ տանում էին բազմաթիվ նեղություններ Քրիստոսի սիրտ համար և միայն մի բան էին աղաչելով խնդրում աստծուց, որ սուրբ եկեղեցիների ավերվելը շտեմեն:

Բայց ինչպես որ շատ անգամ արդեն ցույց ենք տվել ամբարիշտ [Վասակի] շարամտությունը, հորդորում և ստիպում էր մոտիկ վայրերում գտնվող Պարսից զորքերին, որ թագավորի հրամանով նրանց օգնելու համար զորք գա: Եվ շատ հեծելազոր եկավ՝ լրացրեց սպանվածների տեղը, և զորքի թիվն էլի առաջվա չափ եղավ: Սրանք առաջ շարժվեցին դեպի Միջնաշխարհը և պատերազմ սկսեցին Կապույտ լեռան մեծ ամրոցների դեմ: Իսկ ներսում գտնվողները քաջությամբ կրավելով ջարդեցին Պարսից զորքից շատերին և մնացածներին փախցրին հասցրին բանակը: Իսկ նրանք դարձյալ անուշ խոսքերի դիմելով ուղում էին խաբեությամբ նվաճել նրանց:

Երբ ոչ ոք չհավատաց ու չիջավ նրանց մոտ, որպեսզի շարաշար կերպով չմատնվեն թշնամիների ձեռքը, հարկ եղավ, որ երդումների պատճառով նրանց մոտ մի քահանա իջնի, որի անունն Արշեն էր: Սա խոսում էր նրանց հետ մտերմաբար ու աղերսելով, ապացուցում էր անմեղների փախուստի անվնաս լինելը, աշխատում էր շարժել ուրացող Վասակի գույթը և պաղատելով հիշեցնում էր նրա քրիստոնեու-

Յյան առաջին ուխտը, որպեսզի նա թերևս մի քիչ մեղմանա անշափ դաժանությունից: Բայց նա ամենևին չսեց և ականջ չդրեց նրա բազմաթիվ խոսքերին, կապեց ու տարավ երանելուն և նրա հետ իջած մարդկանց: Մանավանդ երբ տեսավ, որ զորավարը նրա խրատին է հետևում, այնուհետև սկսեց շատ տեղեր ասպատակներ ուղարկել, և մարդկանց ինչ բազմություն էլ գտնում էին ամրոցներից դուրս, գերի տարան և ջահճեցին ձեռքներն առած՝ շատ տեղեր կրակ տվին:

Իսկ ուժերը Տմորիքի ամրոցներում էին, երբ լսեցին արքունի զորքի կատարած այս բոլոր շարագործությունները, էլ ամենևին օգտակար չհամարեցին ամրոցներում նստելը: Քաջությամբ դուրս եկան և հարձակվեցին ամրոցականների օգնությամբ, և հասնելով պարսիկների մոտակա երկիրը, անխնա կոտորելով՝ արյան նախճիրներ գործեցին, մնացածներին էլ գերի վերցնելով՝ տարան-գցեցին ամրոցները և ջահճեցին ձեռքներն առած՝ այն երկրի շինությունները հրի ճարակ դարձրին:

Նույնպես և Խաղտյաց լեռներում գտնվածները՝ երբ տեսան, որ Պարսից զորքը հանդգնաբար և աներկյուղ դիմում է Հայոց աշխարհի ամրոցների վրա, նրանք էլ մեծ զորությամբ հարձակվեցին Տայքի ձորագավառի վրա: Այնտեղ նրանք գտան արքունի զորքերից մի մեծ գունդ, որոնք ուղում էին այն երկրում ամրացած մարդկանց գերի առնել: Նմանապես և կարծում էին, թե նախարարների գանձերն այնտեղ են, ուստի և անխնա հետախուզում էին այն վայրերը:

Այնտեղ տեսան նաև, որ երկու գյուղերում այրել են եկեղեցիները. այս բանի պատճառով էլ ավելի բարկացան ու նախանձախնդրությամբ լցվեցին: Հարձակվեցին, բախվեցին միմյանց և հզորապես հաղթելով՝ ջարդեցին Պարսից զնդի զորությունը. նրանցից շատերին կոտորեցին, իսկ մնացածներին բռնեցին-փախցրին երկրից:

Եվ այնչափ հանդուգն հարձակումից միմիայն Հայոց վարդան սպարապետի եղբայր Երանելի Հմայակը՝ անձնազոհ քաջությամբ կրավելով՝ նահատակությամբ փախճանվեց միաբանության սուրբ ուխտի համար: Իսկ մնացած բոլորը ողջ ու առողջ փրկվելով [կովից] հալածում էին փախստականներին:

Եվ երբ այս այսպես կատարվեց, թագավորի զորքը դադարեց անխտիր կերպով ամեն տեղ զործի մեջ խառնվելուց, և մանավանդ զգուշանում էին եկեղեցիներին ձեռք տալուց: Նորից մի անգամ էլ սկսեցին հարցնել արքունիքին:

Նմանապես և ուժերը փախել-ընկել էին Արցախի անտառները, իրենց տեղերում ամենևին հանգիստ չմնացին, այլ շարունակ մարդ էին ուղարկում Հոնաց աշխարհը, գրգռում և հորդորում էին Հոնների

զորքին և նրանց հիշեցնում էին այն ուխտը, որ գրել էին հայերի հետ
և անսուտ երդումով հաստատել: Նրանցից շատերին հաճելի էր լիվում
քաղցրությամբ լսել այդ խոսքերը: Նաև նրանք սաստիկ մեղադրում
էլ էին, թե «Պատերազմի ժամանակ ինչու պատրաստված չեկաք»: Եվ
թեպետ սկզբում չկարողացան միմյանց հետ համաձայնել, բայց հետո
մեծ զորք հավաքեցին և անմիջապես հարձակվելով հասան Պարսից
տերության սահմանները և շատ զավառներ ավերելով՝ է՛լ ավելի շատ
զորքներ տարան իրենց աշխարհը, և հայտնապես ցույց տվին թագա-
վորին այն միաբանությունը, որ ունեին Հայոց զորքի հետ:

Իսկ երբ այս բոլորի լուրը հասավ Պարսից զորավարին, արամտեց ու զայրացավ և մեծ բարկովյամբ մեղքը գցում էր անօրենն Վասակի վրա, որպես թե նա է այն բոլոր շարիքների սկիզբն ու առաջնորդը, որոնք գործվեցին: Եվ այնտեղից վեր կացավ, առաջ խաղաց, գնաց-հասավ Պարսից աշխարհը. գրեց և ցույց տվեց թագավորին ամեն ինչ ստուգությամբ և գործի մեղքը ուրացողի վրա գցեց:

ստուգությամբ և գործի մեղքը ուրացողի վրա գցեց՝
Երբ թագավորը լսեց աշխարհի ամբողջ ավերածությունը և ստուգեց
մեծ պատերազմի հանգամանքները, սիրտը կոտրվեց-իջավ մեծ-մեծ
խրոխտալուց, և լուց ու դադարեց մշտական խաբերա մտադրություն-
ներից. հարցուփորձ էր անում և քննում այդ անհանձար գործի վրիպ-
ման պատճառները և ուզում էր իմանալ, թե «Ո՞վ կարող է այդ գոր-
ծերի մասին իրեն ստույգ տեղեկություններ տալ»: Իսկ նույն Միհր-
ներսես հաղարապետը, որ այնտեղ գիտակ էր արքունի դռան այդ անօրեն
գործին, առաջ եկավ և ասաց թագավորին. «Այդ բանը ե՛ս
կասեմ քեզ, քա՛ջ թագավոր. եթե ուզում ես ստույգ լսել ճշմարիտը,
կանչել տուր քիբատոնյաների զխավորներին, որոնք Հայաստանում են.
նրանք հոժարությամբ կգան և ամեն բան քեզ կպատմեն արդարու-
թյամբ»:

Յիսմարք: Այն ժամանակ [Թագավորը] Հայոց աշխարհի մարզպանությունը հանձնեց իր ավագ նախարարներից մեկին՝ Ատորոմիդդ անունով, որի իշխանությունը սահմանակից էր Հայոց աշխարհին և զորավարի գործակիցն էր նույն արատերազմում: Իսկ Մուշկան նյութալավուրտին մնա-ցած բոլոր զորքի հետ ուղարկեց Աղվանից, Լփնաց, Ճղրաց և Հեճմա-տակների, Թավասպարների և Խիրիովան⁸² երկրները և այն բոլոր ամ-տակների, Թավասպարների և Խիրիովան⁸² երկրները և այն բոլոր ամ-տակների, որ ավերել էր Հոնաց գունդը՝ հայերի հետ ունեցած դաշինքի բռնությամբ, որ ավերել էր Հոնաց գունդը՝ սաստիկ տրտմել էր ո՛չ միայն պատճառով: Այդպես էլ՝ Թագավորը սաստիկ տրտմել էր ո՛չ միայն երկրների ավերվելու և զորքերի ջարդվելու համար, այլ առավել ևս այն երկրների ավերվելու համար, որ շատ ժամանակներից ի վեր հազիվ պահակի ավերվելու համար, որ շատ ժամանակներից ի վեր հազիվ էին կարողացել շինել. այդ պահակն այն ժամանակ հեշտությամբ

առնվել էր ու քանդվել, և այլևս հույս չկար, թե այն կշինվի: Իսկ Վասակին գլխավոր քրիստոնյաների հետ միասին հրամայեց կանչել Դուռը:

Արդ, Ատրորմիզդ մարզպանը եկավ, Հայոց աշխարհը մտավ սիրով և խաղաղությամբ: Արքունի հրամանով իր մոտ կանչեց Ռշտունյաց սուրբ եպիսկոպոս Սահակին, որ նրանից տեղեկանա ամբաստանության հանգամանքները: Բայց նա, թեպետև ավերել էր մի ատրուշան և մեծ շարշարանքներ էր տվել կրակի պաշտոնյաներին, ամենևին չվախեցավ գալ ներկայանալ հրապարակային առյառին:

Նույնպես և Արծրունյաց տնից մի բարեպաշտոն երեց Մուշեանունով, որ Արծրունյաց երկրի առաջնորդ էր, նա էլ ավերել էր մի կրակատուն և կապանքներով ու տանջանքներով շատ շարշարանք էր տվել մոզերին. սա էլ ամենևին չվախեցավ, այլ հոժարակամ եկավ և ներկայացավ մարզպանին:

Երկու ուրիշ երանելի քահանաներ էլ, որոնց անուններն են Սամվել և Արբահամ, սրանք էլ քանդել էին Արտաշատի կրակատունը, և ուրացող Վասակը նրանց առաջուց բռնել ու կապել էր տվել. սրանց էլ բերին առաքինի ընկերների մոտ:

Նույն տեղը բերին նաև մեծ Հովսեփին ու Ղևոնդին, Քաջաջին և Արշենին: Եվ երբ մարզպանը բոլորից լսեց ու տեղեկացավ, ամեն ինչ գրեց և ցույց տվեց արքունիքին ճշմարտությամբ, ինչպես որ լսել էր նրանց բերանից:

Բայց Վասակը թեպետև առաջուց էր հասել Դուռը և ամեն ինչ իր ուղածի պես էր պատմել վայրիվերո և սուտ, սակայն չէր կարողանում իր անձն արդարացնել թագավորի առաջ, որը պատասխան տվեց նրան և ասաց. «Երբ որ քրիստոնյաներն էլ կգան, բոլորիդ միասին կլսեմ ատյանում»:

Իսկ որովհետև սուրբ քահանաներին կապանքներով էին տանում, երկու ամիս և քսան օրից հետո միայն հասան արքունի ձմեռոցը: Երբ մեծ հաղարապետը լսեց, որ նրանց քաղաք են բերել, անձամբ այցելեց նրանց: Բայց թեպետև ամեն ինչ մանրամասնորեն լսեց նրանցից, սակայն չկարողացավ ձեռք տալ նրանց և շարշարել, որովհետև Հայոց նախարարներից շատերը դեռևս ուժով գրաված էին պահում աշխարհի ամուր տեղերը, և մարզպանը դեռևս երկյուղի մեջ էր: Դրա համար էլ հրամայեց զգուշությամբ պահել սրբերին և պատվիրեց աշխարհը սիրով նվաճել: Այդ պատճառով էլ հենց ինքը [մարզպանը] շրջում էր, ժողովում ու վերաշինում հաստատ խոստումներով:

Եպիսկոպոսներին էլ հրաման տվեց, որ ամեն մեկն իր իշխանությունն ստանձնի և նախկին սովորության համաձայն հայտնի կերպով

պաշտոն կատարի, և ազատ համարձակ հրապարակ դուրս գա: Մինչև իսկ իր մոտ կանչելով՝ ընծաների և պարգևների արժանացրեց նրանց: Եվ որովհետև զորականներն առել ու ավերել էին շատ գավառներ, ուստի հրամայեց երկրի հարկերը ներել. արքունի այրուծին էլ միառժամանակ թեթևացրեց: Հրամայեց նաև, որ միայնակյացները, որ փախել-անհետացել էին, գան և ամենքն իրենց տեղերը բռնեն:

Աստվածպաշտության բոլոր կարգերը, ասում էր, հիմա էլ այնպես կատարեն, ինչպես որ կատարում էին առաջվա ժամանակները, նախնիների օրով: Եվ եթե մեկը որևէ հեռու աշխարհ է գնացել, արքունիքից իրավունք եմ ստացել, ասում էր մարզպանը, որ, ազատ լի-նեն նրանք, թե՛ շինական, թե՛ եկեղեցական, ինչ կայք էլ թողած լինեն, թող գան և յուրաքանչյուրն իր ունեցածին տեր կանգնի»:

Երդումներ էր կնքում ու ուղարկում զանազան կողմեր: Հենց շատերն էլ եկան հավաքվեցին, և ամեն մեկը իր կալվածքին տեր դարձավ:

Նաև, որ ամենից մեծ բանն է, եթե որևէ մեկը բռնությամբ էր մոգություն ընդունել իր կամքի հակառակ, արքունիքից հրովարտական ուղարկեց՝ նորից քրիստոնյա դառնալու: Եվ թագավորը խոսում էր արքունիքում եղածների դեմ հանդիման, թե՛ «Ովքեր սիրով չեն ընդունում մազդեզն կրոնը, այդպիսիների վրա աստվածներն էլ են զայրանում, և ես էլ ամենևին չնորհակալ չեմ. և այսօր նույն հրամանն եմ տալիս բոլորին՝ ամեն մարդու թողնել իր կամքի համաձայն վարվելու. ով ինչ կամենում է, թող այն պաշտի. բոլորն էլ իմ ծառաներն են»: Այս ասում էր և գրավոր հրաման տալիս ամբողջ աշխարհին:

Երբ այս լսեցին ու տեսան շատերը, որոնք ցիրուցան էին եղել հեռավոր տեղեր, եկան և տեր կանգնեցին իրենց սեփականությունը: Իսկ այն նախարարները, որոնք գտնվում էին երկրի ամբողջներում կամ հեռավոր օտարություն մեջ, երբ տեսան երկրի շենանալը, մանավանդ եկեղեցու ապահովությունը, նրանք էլ սիրտ առան և համարձակվեցին ներկայանալ թագավորին: Ուստի և պատգամ ուղարկեցին երկրի մարզպանին, որ նախարարների խոսքերը հայտնի արքունիքին: Իսկ նա շտապով արքունիքի կողմից և արքունի հրամանով մի հորդորական և ապահով դաշինքի գիր ուղարկեց նրանց: Բայց նրանք, թեպետև գիտեին տերության դաժանությունը, որ ամեն բանի մեջ կեղծ են, ուզեցին մասնակից լինել սրբերի չարչարանքին. այնպես որ եթե մահ էլ ապասելու լինի նրանց, ամենևին երկյուղ չկրեն և չվախենան:

Այս որ լսեց թագավորը, հրամայեց նրանց իրեն մոտ կանչել ու թե կապանքներով, այլ արձակ ձեռներով ու ոտներով: Նրանք շուտով

բերին իրենց կանանց ու որդիներին և ունեցած գույքը հանձնեցին մարդ-
պանի ձեռքը, և իրենք շտապով գնացին արքունի ձմեռոցը:

Եվ մինչդեռ թագավորը այնտեղ ձմեռոցում էր, հրամայեց հար-
ցուսիրձի ատյան կազմել նրանց միջև: Եվ հազարապետը նստեց, որ
երկու կողմերին էլ լսի: Եվ երբ ամբաստանությունը երկար օրեր շա-
րունակվեց, ուրացողների կողմը հանցավոր ճանաչվեց:

Որովհետև ցույց տվին այն թղթերը, որ Վասակը և բոլոր նրա հետ
եղածները տվել էին, թե նրա հետ միաբան են ապստամբության ուխ-
տի մեջ. մի թուղթ Վրաց աշխարհը և մի թուղթ Աղվանից աշխարհը-
նույնպես և Աղձնիք գրած մի թուղթ և մի գրություն Հունաց թագա-
վորին և մի թուղթ էլ Անտիոքի մեծ սպարապետին: Այս բոլոր թղթերի
վրա գրված էր Վասակի վավերական մատանին⁸³: Նմանապես և նա
խառն էր մոգերի կոտորածին Զարեհավանում: Պարսիկներից խլված
շատ բերդերի վերաբերմամբ էլ նրա թղթերն ու հրամաններն էին մեջ-
տեղ բերում, որովհետև նա էր այն ժամանակվա մարդպանը:

Ինչպես նաև մի նախարար, որի անունն Ատոմ էր, Գնունյաց ցե-
ղից, որին նա պատգամավոր էր ուղարկել հույների մոտ, առաջ եկավ
և մեղադրեց նրան մեծ ատյանի առաջ հենց այն հրովարտակով, որ նա
տվել էր՝ կնքած իր մատանիով:

Նրան ամբաստանում էր նաև Մուշկան Նյուսալավուրտը և իր պա-
տերազմակից ընկերների հետ միասին հայտարարում էր, թե պատե-
րազմը վերջանալուց հետո էլ Վասակը շատ արյուն թափել տվեց. թե
ինչպես սուտ երգումներով խաբում ու ցած էր իջեցնում ամրոցներից.
արքունի ծառաներից ու աղախիններից ոմանց կոտորում էր, ոմանց էլ
գերի էր տանում: Եվ բացի այս բոլոր վնասներից՝ նա գող դուրս եկավ
նաև երկրի այն հարկի վերաբերմամբ, որ արքունիք էր գնում:

Նույնպես և նրա ուրացող ընկերներից շատերը կային, որոնք բաց
արին այն շարիքները, որ նա գործել էր Հայոց աշխարհի վերաբեր-
մամբ: Նրա մասին հարցրին նաև այն մոգերին ու փշտիպաններին,
որոնք եղել էին կապանքների մեջ և փրկվել և ապա բերվել արքունիք,
և ասացին. «Դուք որևէ բան գիտե՞ք նրա շարագործության մասին»: Պատասխան
տվին և ասացին. «Այն բոլոր անցքերն ու շարշարանքները,
որ անցան մեր գլխով, և այն բազմաթիվ հարվածները, որ թափվեցին
արքունի գործի վրա, և Հայոց աշխարհի ավերն ու գերությունը, այլև
արքունի հարկերի կորուստը, — այդ բոլոր շարիքների սկզբնապատ-
ճառն ու առաջնորդն այդ մարդը եղավ»:

Եվ մինչդեռ այս բոլոր ամբաստանությունները այնքան երկար օրեր
լինում էին նրա վրա, առաջ եկան նրա ազգականները⁸⁴, որ ավելի

առաջ էլ զանգատվել էին նրա վրա թագավորին, սկսեցին կարգով ցույց տալ և հայտնել, թե ինչպես նա բարեկամացել էր հոն Հեռանի հետ Բաղասական թագավորի հետ միաբանած, այն ժամանակները, երբ այդ Հեռանը կոտորեց Պարսից զորքերին Աղվանքում, ասպատակելով հասավ Հունաց երկիրը և բազմաթիվ գերիներ ու շատ ավար տարավ Հոռոմներից, Հայերից, Վրացիներից և Աղվաններից. այնպես որ թագավորն ինքն էլ հասկացավ այդ մտադրություններն ու սպանեց Բաղասական թագավորին: Իսկ Վասակն այն ժամանակ Հայոց մարզպանն էր և արքայի թշնամիներին խորհրդակից դուրս եկավ: Նրա ազգականները ցույց տվին և հայտնեցին, թե ինչպես իրենք հմուտ և տեղյակ էին նրա շար մտադրություններին, ամեն ինչ ցույց էին տալիս և հայտնում թագավորին, և էլի ուրիշ բազմաթիվ խարդախություններ, որ կեղծություններ էր վարում իր կյանքը ո՛չ միայն ընկերների վերաբերմամբ, այլև ամբողջովին հենց իրեն իսկ թագավորի նկատմամբ, որովհետև մանկությունից ի վեր երբեք արգարություններ չէր գործել:

Այն ժամանակ հազարապետը հրաման տվեց և ասաց. «Այստեղ բերեք նաև կապյալներից, որոնք բանտումն են գտնվում»: [Կապանքներից] արձակեցին և բերին երանելիներից Ռշտունյաց Սահակ եպիսկոպոսին, սուրբ Հովսեփին և Ղևոնդ երեցին:

Երբ ատյանում խոսած բոլոր բաները հայտնեցին նրանց, Սահակ եպիսկոպոսը⁸⁵ պատասխան տվեց և ասաց. «Ումբեր հայտնի կերպով ուրացել են ճշմարիտ աստծուն, չգիտեն՝ թե ինչ են անում և կամ ինչ են խոսում, որովհետև նրանց միտքը խավարած է. տերերին ծառայում են սուտ պատճառանքներով և ընկերների հետ էլ կեղծ ուխտ են կապում: Նրանք սատանայի դարաններ են, որովհետև հենց նրանց միջոցով է կատարում իր դաժան կամքը, ինչպես որ երևում է հենց այդ Վասակի վերաբերմամբ: Որովհետև քանի ղեռ նա քրիստոնեության անունն էր կրում, կարծում էր, թե արտաբուստ ծածկում ու թաքցնում է իր ամբողջ շարությունը ձեր անգետ տերության առաջ, և իր ամբողջ նենգությունը քրիստոնեության մեջ էր ծածկում: Ուստի և դուք էլ նրան վստահելով՝ մեծապես պատվեցիք զրան, ավելի քան արժանի էր: Դրան հավատացիք Վրաց երկիրը⁸⁶, հարցրեք այդ երկրին՝ արդյոք գո՞հ են զրանից: Դրան տվիք Սյունյաց իշխանությունը. իր ազգականներից լսեցե՞ք, թե ի՞նչ են պատմում զրա մասին: Դրան Հայոց մարզպան դարձրիք. այն, ինչ որ ձեր նախնիները մեծ աշխատություններ էին ձեռք բերել, դա մի տարվա մեջ կորցրեց ամբողջ երկիրը: Տեսա՞ր, որ երբ զրանից վերացավ աստծու պատվական անունը, որ կեղծություններ էր կրում, բացեիրաց երևաց զրա ամբողջ շարագործությունը: Որով-

հետև եթե իր աստծու մոտ սուտ դուրս եկավ, էլ այս մահկանացու-
ներից որի՞ առջև պետք է դա արդար ճանաչվի:

«Արդ, այն ամբողջ ամբաստանությունը, որ այժմ հայտնի եղավ
դրա մասին, չէ՞ որ դուք առաջուց արդեն լսել էիք. բայց թե ի՞նչ դի-
տումով ծածկեցիք, դուք ինքներդ էլ լավ գիտեք: Ինձ այնպես է թվում,
թե դա ձեզ սուտ հույսով է ուրախացրել⁸⁷: Բայց ո՛չ դուք, ո՛չ դա և ո՛չ
էլ ով ձեզանից հետո գալու է, այդ բանը չի կարող մեր մեջ տեսնել:
Ուրեմն, վարվեցե՛ք, ինչպես կամենում եք. մեզ էլ ի՞նչ եք հարցնում»:

Մեծ հաղարապետը զարմացավ իր մտքում և ինքն իր մեջ քննում
էր ատյանում ասված բոլոր խոսքերը: Որովհետև հասկացել էր, որ
այդ մարդը իրավացի կերպով դատապարտվեց իր անարժան գործերի
համեմատ. ուստի մտավ արքունիք և ատյանում ասված բոլոր խոս-
քերը հայտնեց թագավորին: Եվ երբ թագավորը լսեց և հաղարապետից
ստուգեց այդ մարդու մեղավորությունը, սաստիկ բարկացավ և խոր
խոցվեց, բայց կամեցավ համբերությամբ նրան մեծ անարգանքի
հասցնել: Տասներկու օր լուռ մնաց, մինչև որ ավարտվեց-պրծավ ամ-
բաստանության հարցուփորձը:

Եվ մի նշանավոր օր հրամայեց բոլոր երևելի պատվավոր մարդ-
կանց ընթրիքի կանչել: Կանչեցին նաև ուրացողին. և նա՝ արքունի նախ-
կին կարգերի համաձայն՝ հագավ թագավորից ստացած պատվական
հագուստը, կապեց նաև վարսակալը և գլխին դրեց ոսկեղեն խույրը և
մարգարտով ու թանկագին ակներով հյուսված կռանակուտ ոսկեծույլ
կամարը կապեց մեջքին, գինգերը կախեց ականջներից և մանյակը՝
պարանոցից, սամույրի մուշտակը գցեց ուսերին և թագավորից ստա-
ցած բոլոր շքազգեստները վրան առնելով՝ գնաց արքունիք: Նա բոլորից
ավելի շքեղ և երևելի էր երևում բազմության աչքին:

Իսկ Հայաստանից կամավոր կերպով եկած նախարարներին, որոնք
անձամբ իրենց անձը փորձություն էին տվել, և առաջուց տեղ հասած
սրբերին բոլորին շղթայակապ էին պահում Արքունի դռանը: Երբ նրան
տեսան զարդարված ու շքեղացած և բազմաթիվ խմբով արքունիք գնա-
լիս, իրենց մտքերում սկսեցին ծաղրել նրան և ասել. «Ո՞վ անխելք
վաճառական, անմահ և անանց պատիվը տվիր և այդ անցավորը գնե-
ցիր. և այդ էլ մոտ օրերս կորցնելու ես»:

Հասավ և նստեց ներսի դահլիճում, որ մեծամեծների ժողովատեղին
էր: Արդ՝ դուրս եկավ արքունի սենեկապանը, թագավորի կողմից հար-
ցրեց նրան և տսաց. «Թագավորն [ինձ] ուղարկեց քեզ մոտ, թե՛
ումի՞ց ես տացել այդ բոլոր պատվական շքազգեստները, ասա՛ ինձ

շուտով, ո՞ր արդար ծառայություններիդ համար»։ Եվ հիշեցրեց նրան ատյանում ասված այն բոլոր խոսքերը, որով դատապարտվել էր. նույնիսկ այնպիսի բաներ էլ ասաց նրան, որ այնտեղ խոսված չէին։ Որովհետև նա օրինավոր կարգով չէր ստացել Սյունյաց աշխարհի իշխանությունը, այլ նենգությունով ու քսությունով սպանել էր տվել իր հորեղբայր Վաղինակին և ինքը գրավել իշխանությունը ինչպես արքունիքի համար վարձատրության արժանի գործ կատարող։ Էլի ուրիշ շատ խոսքերով դատապարտեցին նրան, և այդ բանին վկա էին բոլոր մեծամեծները։ Նա բոլորովին պապանձվեց, և ոչ մի հշմարիտ խոսք չգտնվեց նրա բերանում։ Երբ երկու-երեք անգամ կրկնեցին՝ հասկացնելով թագավորին ներսում, մահվան վճիռ տրվեց նրա համար։

Արդ՝ դուրս եկավ դահճապետը, և շտապով մոտեցավ, բոլոր մեծամեծների առաջ հանեց նրանից արքունիքից ստացած շքազգեստները և նրան մահապարտի զգեստ հագցրեց։ Ոտներն ու ձեռները կապեցին և կնոջ նման մատակ ձի նստեցրին տարան և հանձնեցին այն զնգանը, որտեղ բոլոր մահապարտներն էին գտնվում։

Իսկ Հայոց նախարարներն ու սուրբ եպիսկոպոսները երեցների հետ միասին, թեպետև մեծ պատուհասի մեջ էին, ամենևին չէին հիշում այն նեղությունները, որ անցել էին նրանց գլխով և կամ որ սպասվում էին ապագայում էլ, այլ զարմացել էին այն մեծ հայտնության վրա, որ աստծուց եղավ։ Մխիթարում էին միմյանց և ասում. «Քաջությունը պատերազմեցինք, է՛լ ավելի մեծ համբերությամբ տանենք շարչարանքները։ Մեր սուրբ հայրերից լսել ենք, որ բոլոր առաքինություններից գլխավորը համբերությունն է, և կատարյալ աստվածապաշտությունը՝ երկնավոր իմաստությունը. իսկ այս բանը ոչ ոք չի կարող առանց շարչարանքի ձեռք բերել։ Իսկ երբ շարչարանքը երկարաձգվում է, այն ժամանակ շատանում է նաև պարզեն ու վարձահատուցումը։ Եթե ուրեմն այդ այդպես է, աստծուց միմիայն ա՛յս խնդրենք, որ կարողանանք բոլոր փորձություններից դիմանալ. և Տերն ինքը կգտնի մեր փրկության հնարը»։

«Մենք լսել ենք Քրիստոսի քառասուն զինվորների դատաստանը, որոնք շատ հարվածներ ու տանջանքներ կրեցին։ Նրանցից մեկը շտապեց-զնաց բաղանիք և զրկվեց սպակից. իսկ երեսունևինը համբերությամբ նահատակվեցին և հասան այն ավետիքին, որ ցանկանում էին։ Իսկ մեր այն ընկերակիցը, որ առաջուց բաժանվեց մեզանից, ահա սատանայի գործակիցը դարձավ։ Հոգին մարմնից դեռ դուրս չեկած՝ ընդունեց Գեհենի տանջանքների առհավատչյան, որ ո՛չ միայն սրբերի համար է ողբալի, այլև բոլոր զազանաբարո մարդկանց»։

Այս ասում էին և շատ արտասուք թափում կորուսյալի վրա. և միաժամանակ հոգևոր երգեր էին երգում և ասում. «Լավ է տիրոջ վրա հույս դնել, քան մարդկանց. լավ է տիրոջ վրա հույս դնել, քան իշխանների. բոլոր ազգերը շրջապատեցին ինձ, և տիրոջ անունով հաղթեցի նրանց»⁶⁷: Քաջալերում էին միմյանց և ասում. «Քանի որ այս բանը գիտենք, եղբայրներ, չվախենանք այս անաստված հեթանոս ազգից, որ զայրացած ժամանակ մեղուներից շատ ավելի վատ են, որովհետև նրանց զայրույթն էլ սատակումն է լինելու իրենց անձերի համար: Իսկ մենք Տիրոջ անունը կանչենք և հոտ մղենք բոլորին»:

Իսկ ուրացող Վասակը նայում էր սուրբ կապվածների միաբանությանը, որոնք մեծ ուրախությամբ ընդունում էին շարչարանքները և ավելի զվարթ ու պայծառ էին երևում, ինչպես և առաջ արքունիքում. նայում և կարոտում էր, բայց ոչ ոք նրան շխառնեց նրանց հետ, այլ առանձին էին պահում միևնույն կապանքներով: Եվ օր օրի վրա բերում, ինչպես գեշ գցում էին մեծ հրապարակը, նախատում ու ծաղրում էին և ամբողջ բանակի առաջ խաղք ու խայտառակ անում նրան: Կողոպտեցին-խլեցին ինչ որ հետն ուներ և ոչինչ չթողին. այնպիսի խայտառակ աղբատության մեջ գցեցին, որ նրա ծառաները մինչև իսկ հաց էին մուրում և բերում նրան: Եվ երկրի հարկերի այնպիսի ծանր պարտք դրին նրա տան վրա, որ նույնիսկ հայրերի ու պապերի և իր ունեցվածքն ու կանանց զարդերն էլ վրան դրեց, տվեց ու տուժեց, բայց չկարողացավ արքունի պարտքը վճարել: Այն տեղը հասցրին, որ նույնիսկ հարցնում էր՝ «Մեր նախնիների գերեզմաններում արդյոք որևէ գանձ մնացե՞լ է»: Եվ եթե գտներ, կհաներ և տուգանք կտար իր և ընտանիքի համար. ինչպես որ շատ մարդիկ էլ տույժի փոխարեն [գերի] գնացին⁶⁸:

Եվ երբ այսպես ամեն կողմից հարվածներ կրեց ու տկարացավ, հենց այնտեղ կապանքների մեջ դժնդակ ցավերի մեջ ընկավ: Նրա փորը եփ եկավ, նրա ծոցը ճզմվեց ու տրորվեց, և նրա թանձրամասությունը հալվեց-քամվեց: Որդերը եռացին նրա աչքերի միջից և ցած թափվեցին քթածակերից: Նրա ականջները ծանրացան, և սաստիկ ծածկվեցին նրա շրթունքները: Նրա բազուկների ջիլերը քայքայվեցին և ոտների կրունկները դեպի հոտ ծովեցին: Մահվան հոտ փչեց նրանից և նրա ձեռնասուն ծառաները փախան նրանից: Միմիայն լեզուն կենդանի մնաց նրա բերանում, բայց խոստովանություն չբերեց նրա շրթունքների վրա: Ընշակեց հեղձամղձուկ մահը և անհուն դառնությամբ

* Սաղմ. ՃԺԷ 8—10:

դժոխք իշամ: Նրան անարգեցին իր բուրբ սիրելիները, իսկ բուրբ Քըշ-
նամիները չկշտացան Նրան հասած այդ սաստիկ հարվածներից:

Եվ նա, որ հանցագործությամբ ուզում էր Հայոց աշխարհի վրա
թագավոր լինել, նրա գերեզմանի տեղն էլ չգտնվեց. որովհետև մեռավ
ինչպես շուն և քարոջ տրվեց ինչպես էջ:

Նրա անունը շփշվեց սրբերի շարքում, և նա շփշատակվեց եկեղեցում սուրբ սեղանի առաջ: Ոչ մի շարիք չթողեց, որ շոթոթեր իր կյանքում, և մեծամեծ շարիքներից ոչ մեկն էլ չմնաց, որ նրա գլխով շանցներ մահվան ժամանակ:

Այս հիշատակարանը գրվեց նրա մասին՝ նրա հանցանքները կրշ-տամբեիլու և նրան մեղադրելու համար, որպեսզի ամեն մարդ, որ լսի և իմանա այս բանը, նշովք կարդա նրա հետևից և նրա գործերին ցանկացող չլինի:

**ԴԱՐՁՅԱԼ ՆՈՒՅՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ԵՎ ՍՈՒՐԲ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԻ
ՉԱՐՉԱՐԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Արդ, նույն թագավորի իշխանության տասնևվեցերորդ տարում⁹⁹ նորից մեծ բարկությանը վեր կացավ զնաց Քուշանների աշխարհը պատերազմելու։ Եվ զնալով Վրկանից¹⁰⁰, անցավ Ապար աշխարհը, հրամայեց նախարարներին ու քահանաներին նույն կապանքներով պահել Նյուշապուհ¹⁰¹ քաղաքի զոյակում։ Իսկ երանելի կապալներից երկուսին իր հետ տարավ։ Որտեղից որ անցնում էր, սարսափ էր տարածում բոլոր քրիստոնյաների վրա։

Երբ այդ տեսնում էր Բել անունով մի հոն, որ խայլանդուրների երկրի թագավորների ցեղից էր, և զաղտնի կերպով հակված էր քրիստոնյաների կողմը և սիրով ու հոծարությանը սովորում էր նրանցից ճշմարտությունը, և իր կամքով հնազանդվել էր թագավորի իշխանությանը, անշափ դառնանում էր իր սրտում, երբ տեսնում էր սրբերին շարչարվելիս։ Եվ երբ էլ ուրիշ ոչ մի օգնություն չկարողացավ անել, փախավ-զնաց Քուշանների թագավորի մոտ։ Գնաց և պատմեց նրան այն բոլոր շարչարանքները, որ թագավորը բերեց Հայոց աշխարհի զըլխին. տեղեկացրեց նրան նաև, որ Հոնաց պահակը քանդված է. հայտնեց նաև, թե երկպառակություն կա զորքի մեջ, թե շատ ազգեր արդեն հեռացել են թագավորի բարեկամությունից, հասկացրեց նրան նաև, թե Արյաց աշխարհը ևս տրտնջում է։

Այս որ լսեց Քուշանների թագավորը, ամենևին կասկած չտարավ այդ մարդու վրա և իր մտքում էլ նրան լրտես չհամարեց։ Որովհետև մի քիչ առաջ նա լսել էր [այդ բաները], զարձալ երբ Բելից այն էլ ստուգեց, թե վեր է կացել զալիս է Քուշանների աշխարհի վրա, շտապեց շուտով զորք ժողովեց, գունդ կազմեց, որպեսզի հզոր զորությամբ դուրս գա նրա դեմ։ Եվ թեպետ դեմուդեմ պատերազմել չէր կարող նրա դեմ, բայց զորամասերի թևերի վերջապահների վրա հարձակվելով՝ մեծ հարվածներ էր հասցնում արքունի զորքերին։ Եվ այնպես նեղեց

ու շփոթեցրեց նրանց, որ սակավաթիվ զորքով ձախորդության մեջ գցելով նրանց՝ ետ դարձրեց և ասպատակով հետևից ընկած՝ ավերեց արքունի բաղմաթիվ գավառներ, իսկ այնտեղից ողջ-առողջ վերագարձավ իր երկիրը:

Երբ թագավորը տեսավ, որ անարգանքով ու խայտառակությամբ են վերագարձել այս պատերազմից, մի քիչ իջավ հպարտությունից և հասկացավ, որ այդ բոլոր շարիքներն առաջացան զորքերի երկպառակությունից: Եվ մեծ սրտենդությունից չգիտեր, թե ո՛ւմ վրա թափի այն դառն թույնը: Իսկ մեծ հազարապետը սաստիկ երկյուղի մեջ էր, որովհետև ինքն էր այն բոլոր շարիքների պատճառը, որ գործվեցին:

Սկսեց խոսք դնել մոգպետի և մոգերի բերանը, որոնք ներկայանալով թագավորին՝ ասացին նրան. «Քա՛ջ թագավոր, մենք մեր կրոնից արդեն գիտենք, որ մարդկանցից ոչ ոք չի կարող կանգնել քո մեծ զորության դեմ. բայց աստվածները մեզ վրա բարկացել են քրիստոնյաների պատճառով, որոնք մեր կրոնին դեմ են, որովհետև մինչև այսօր նրանց կենդանի ես պահել»: Եվ հիշեցնում էին նրան նաև, թե ինչպես նրանք բանտում անիծում էին իրեն: Ուրիշ շատ հայհոյություններ էլ էին խոսում այն սրբերի մասին և ամեն օր աշխատում էին աչքից գցել տալ և թագավորի միտքը գրգռում, զայրացնում էին, մինչև որ շտապեց շուտով թափել այն անմեղների արյունը:

Հրաման տվեց այն երկուսի մասին, որ այնտեղ բանակում իր մոտ էին — Սամվելի և Աբրահամի մասին — որպեսզի գաղտնի կորցնեն նրանց: Իսկ ովքեր քաղաքի ղղյակում էին, բանակից տասնհինգ օթևանի շափ հեռու էին: Հրամայեց համբարակապետին, որի անունը Դենն-շապուհ էր, որ իրենից առաջ գնա այն քաղաքը, ուր գտնվում էին Տիրոջ սուրբ քահանաները և իրավունք ունենա շարաշար տանջանքներով գատել և հարցուփորձ անել նրանց, և սրով սպանել:

Բայց դեռ առաջ՝ թագավորի հրամանից շատ ավելի էր շարշարել նրանց այն մոգպետը, որին հանձնված էին նրանք. որովհետև նա Ապար աշխարհի դենպետ իշխանն էր և ավելի ջերմեռանդ էր մոգության մեջ. նաև շատ գիտուններից ավելի տեղյակ էր զրազաշտական կրոնին: Այլև, որ մեծ պարծանք էին համարում իրենց մոլորության կարգի համեմատ, Համակդեն⁹² անուն էին տալիս նրան. գիտեր նաև Ամպարտքաշը⁹³, սովորել էր նաև Բոզպալիսը⁹⁴, ծանոթ էր նաև Պահլավիկին ու Պարսկադենին⁹⁵: Որովհետև այս հինգ կրոններն են, որոնց մեջ բովանդակված է մոգության ամբողջ կրոնը. բայց բացի սրանցից՝ մի ուրիշ վեցերորդն էլ կա, որին Պետմոզ⁹⁶ են կոչում:

Ինքն իր մեջ կարծում էր, թե ամբողջ գիտությամբ ճոխացած է.

երանելիներէի վրա այնպէս էր նայում, թէ նրանք տգիտութեան պատճառով մոլորված են մեր մեծ գիտութեանից: Մտքում մի սնոտի հույս գրեց՝ անդադար չարշարել նրանց, որպէսզի մարմնի նեղութեաններին շղիմանալով՝ թերեւ նրանցից որեւէ աղաչական խոսք լսի: Այս պատճառով էլ քահանաներին զատեց ու բաժանեց նախարարներից և հեռացրեց նրանցից, և զցեց մի խոնավ ու խավար ներքնատուն: Եվ պատվիրեց վեց մարդու պահակապահ երկու զարեհաց տալ և դորակ ու կէս ջուր, և ամենևին ոչ ոքի չէր թողնում մոտենալ բանտի դռներին:

Եվ երբ քառասուն օր սրանով տանջում էր նրանց և նրանցից թուլութեան խոսք չլսեց, ուրիշ բան անցավ մտքով, շլինի թէ իր ծառաներից մեկը գաղտնի բան ստացած լինի նրանցից և ծածուկ կերակուր լինի տանելիս նրանց: Ինքը գնաց, կնքեց բանտի երդիկն ու դուռը, և նշանակված պարենը իր հավատարիմ մարդկանց ձեռքով էր հասցնում նրանց. այս բանն արեց տասնհինգ օր:

Բայց և այնպէս երանելիներն ամենևին իրարանցման ու տաղնալի մեջ չընկան, այլ մեծ համբերութեամբ կրում էին շարշարանքները և անդադար սաղմոսներ երգելով՝ կատարում էին ամենօրյա պաշտամունքը և աղոթքը վերջացնելուց հետո զվարթ հոգով գոհանալով՝ մի քիչ պառկում-հանգստանում էին շոր գետնի վրա:

Իսկ կալանավորվածների վրա նշանակված պահապանները սաստիկ զարմացել էին նրանց շփովանդանալու և առողջութեան վրա, երբ լսում էին նրանց ձայների անդադար հնչումը: Այդ պատճառով ծածուկ պատմեցին մոզպետին և ասացին. «Այդ մարդիկ առանց մեծ զորութեան չեն. որովհետեւ եթէ պղնձի մարմիններ էլ ունենային նրանք, այնտեղի խոնավութեանից արդեն քայքայված պիտի լինեին: Շատ ժամանակ է, որ այս բանտի պահպանութեանը մեզ է հանձնված. չենք հիշում, որ կապվածներից որեւէ մեկը մի ամիս ժամանակ ապրած լինի այդ տան մեջ: Արդ՝ մենք ասում ենք քեզ. եթէ նրանց վերաբերմամբ մահվան հրաման ես ստացել և կսպանեմ՝ դու գիտես. իսկ եթէ ոչ՝ քեզ հանձնարարված է պահել նրանց և ոչ թէ պատժել, ապա կալանավորները սաստիկ վտանգի մեջ են: Մենք ինքներս էլ ահուդողի մեջ ենք և խիստ վախենում ենք, երբ տեսնում ենք այնպիսի անտանելի նեղութեանները»:

Երբ այս լսեց մոզպետը, կեսգիշերին ինքը վեր կացավ, գնաց բանտի երդիկը: Եվ գիշերային մթութեան մեջ ներս նայելով այն միջոցին, երբ նրանք պաշտամունքից հանգչում էին, տեսավ, որ յուրաքանչյուր կապվածի անձը բորբոքվում էր անշեջ վառված կանթեղի նման: Մեծ սարսափի մեջ ընկավ և ասում էր իր մտքում. «Թ՛նչ է այս

մեծ հրաշքը. ուրեմն մեր աստվածները եկել-իջել են այս բանտը, և նրանց փառավորութիւնն է վառված-բորբոքովում: Եվ եթե նրանք սրանց շմոտենան, անկարելի է, որ սոսկական մարդը այսպիսի պայծառ լույսով լուսավորվի: Ես այսպես էի լսել այս կրոնի մասին, թե սաստիկ հիմարութեան պատճառով մոլորված են և սուտ կերպարանքներ են ընդունում տգետ մարդկանց աչքում. գուցե այս տեսիլն էլ այդպիսի մի բան էր, որ երևաց ինձ»:

Եվ չէր կարողանում առհասարակ հասկանալ այդ տեսիլը: Մինչդեռ այսպիսի մտածմունքի մեջ էր, սրբերը նորից ամեն մեկն իր գետնանկողնից վեր կացավ և սկսեցին սովորական պաշտամունքը: Այն ժամանակ մոզպետն ստուգեց և իմացավ, որ իրեն երևացածը մի խառնափնթոր տեսիլ չէր, այլ հենց նրանց անձերից էր բխում լուսավորութիւնը: Այն ժամանակ նորից սարսափեց և ասաց. «Կալանավորներից ո՞ւմ վրա է տեսնվել այսպիսի հայտնութիւն. ես ոչ մեկն էլ չգիտեմ և ո՞չ էլ լսել եմ նախնիներից»: Եվ որովհետև շափազանց հուզվեց այն մեծ հրաշքից, ուստի ամբողջ մարմնով դողում էր և մինչև առավոտ թմրած ու կիսամեռ մնաց [բանտի] կտուրի վրա և լույսը բացվելու ժամանակ ինչպես մի երկար ժամանակվա հիվանդ վեր կացավ-գնաց իր բնակարանը, բայց իր տեսածը ամենևին չհամարձակվեց պատմել որևէ մեկին:

Իր մոտ կանչեց պահապաններին և ասաց նրանց. «Գնացեք, կապվածներին տեղափոխեցեք մի ավելի շոր վերնատուն, և այնտեղ նրանց զգուշութեամբ պահեցեք, ինչպես որ ասացիք»: Այն դահճիներից մեկը, երբ լսեց մոզպետի հրամանը, շտապեց գնաց՝ իբրև մի մեծ ավետիտ տալու նրանց. «Հրամայեց, ասում է, որ դուք տեղափոխվեք մի ավելի շոր վերնատուն. դե՛հ, շուտ եկեք, և մի՛ ուշանաք. որովհետև մենք էլ պաղատեցինք՝ ձեզ տառապանքներից [ազատելու] համար»:

Իսկ սուրբ Հովսեփն սկսեց մեղմաբար խոսել դահճի հետ և ասաց. «Գնա՛ և ասա՛ ձեր անխելք առաջնորդին. դու չե՞ս լսել մեր Տիրոջ ապագա գալստյան մասին և կամ այն հրաշակերտ շինվածքների մասին, որոնք սկզբից պատրաստ պահված են մեզ համար. այդ պատճառով էլ հեշտութեամբ ենք դիմանում այս մեծ նեղութեանը այն հույսի սիրո համար, որ տեսնում ենք: Դու լավ արիր, որ խղճացիր [մեր] այս մարմնավոր նեղութեան համար. բայց մենք ամենևին չենք ձանձրացել իբրև մի անաստված մարդ, որի մտքում ոչ մի այլ հույս չկա, քան այն, ինչ որ երևում է: Բայց մենք մեր Քրիստոսի սիրո համար շատ ուրախ ենք այս բանի վրա. և այս նույնիսկ կատարյալ պարզե ենք

համարում, որպեսզի այս ժամանակավոր վշտերի շնորհիվ անժամանակ երանությունները ժառանգենք:

«Եթե շինվածքների ցանկացող լինեինք, երկնքում առանց մարմնավոր ձեռագործի շինվածքներ ունենք, որոնց մոտ ձեր արքայական պալատները [բան] չեն երևա: Նույնպես էլ զգեստների փառքի և անախտ կերակուրների վերաբերմամբ. այս բանը եթե մեկը կամենա ձեզ ասել, ձեր տկարամտությունը չի կարողանա լսել. որովհետև վաղեմի կուրությունից չեք տեսնում և չեք լսում ու չեք հասկանում, այդ պատճառով էլ մեզ պատժում եք զուր ու անիրավ և անողորմ՝ առանց հանցանքի: Բայց մեր թագավորն առատաձեռն է և բարերար, և նրա արքայության դուռը բաց է. եթե մեկը կամենա դիմել այնտեղ, թող համարձակ դիմի. դեպի ապաշխարություն դարձողներից և ոչ մեկին երբեք չար աչքով չի նայում:

«Բայց այն դյուրությունների համար, որ դու հրամայեցիր տալ մեզ, մենք մեր աշխարհում հնարավորություն ունեինք քո թագավորի ձեռքը չընկնելու, ինչպես և ուրիշները, որոնք ազատվեցին այսպիսի փորձանքներից. բայց ինչպես որ հոժարակամ եկանք, կարծես գիտենալով այս վիշտն ու վտանգները, և բոլորովին չվախեցանք այսպիսի նեղություններից, այդպես էլ կամենում ենք, որ է՛լ ավելի ծանրացնես դրանք մեզ վրա, մինչև որ քո շար կամքը հագնես մեր վերաբերմամբ: Որովհետև եթե մեր աստվածը, որ երկնքի ու երկրի և բոլոր երևացող ու աներևույթ բաների արարիչն է, իր բարերարության ու սիրտ պատճառով խոնարհեց-իջավ մարդկային ազգի մոտ և շարշարելի մարմին հագավ, ամեն տեսակ առաքինություն կատարեց և ավարտեց նախախնամության բոլոր գործերը, մատնվեց խաշահանների ձեռքը, մահով մեռավ ու գերեզմանի մեջ դրվեց, և իր աստվածության զորությամբ հարություն առնելով երևաց իր աշակերտներին և ուրիշ շատերին, և վերացավ երկինք իր հոր մոտ, և նստեց հայրենի աթոռի աջ կողմը և մեզ երկնավոր զորություն շնորհեց, որպեսզի նրա անմահության համաձայն՝ մենք էլ մեր մահկանացու մարմնով կարողանանք շարշարակից լինել նրա անմահ մեծությանը. և նա մեր մահն այլևս մահկանացու մահ չի համարում, այլ իբրև անմահների՝ հատուցանում է մեզ մեր աշխատությունների վարձը,— արդ՝ մենք փոքր բան ենք համարում մեր այս շարշարանները այն սիրտ փոխարեն, որ նա ցույց տվեց մարդկային ազգին»:

Երբ մոգպետն այս բոլոր խոսքերը լսեց դահճապետից, հուզվեց, նրա միտքը պզտոտվեց, և քունը նրա աչքերից փախավ շատ գիշերներ: Իսկ մի օր երեկոյան պահին վեր կացավ, գնաց նրանց մոտ միայնակ

ու մնջիկ և սպասավորներինք ոչ ոքի հետը չվերցրեց: Եվ երբ հասավ տան դռանը. մի ծակով ներս նայեց և տեսավ էլի առաջին տեսիլքի նման. բայց նրանք անգործ քնած էին: Մեղմորեն կանչեց եպիսկոպոսին անունով, որովհետև նա լավ գիտեր պարսկերեն: Նա դուրս եկավ և հարցրեց. «Ո՞վ ես դու»:— «Ես հենց ինքն եմ, ասաց, ուզում եմ ներս մտնել և ձեզ տեսնել»:

Եվ երբ մտավ սրբերի մեջ, նշանն այլևս շերեաց նրան, և պատմեց նրանց, թե ինչպես իրեն երկու անգամ հրաշք երևաց: Ղևոնդ երեցը պատասխան տվեց և ասաց. «Աստված, որ ասաց, թե խավարի մեջ թող լույս ծագի, որ և ծագեց և իմաստությամբ լուսավորեց աներևույթ արարածներին, նույն զորությունն այսօր էլ ծագեց քո խավարած մտքի մեջ, և քո կուրացած հոգու աշքերը բացվեցին, և տեսար աստծու շնորհքի անշեշ լույսը. շտապի՛ր, մի՛ ծուլանար. գուցե նորից կուրանալով՝ խավարի մեջ խարխափես»:

Եվ երբ այս ասաց, բոլորը ոտքի կանգնեցին, ասելով քառասուն-երկուերորդ սաղմոսից. «Ուղարկի՛ր, Տե՛ր, քո լույսն ու քո ճշմարտությունը, որ նրանք առաջնորդեն ու տանեն մեզ սուրբ լեռը և քո հարկերը»⁹⁶: Իսկպես որ, «Տե՛ր, ճշմարտությամբ առաջնորդեցիր այս մոլորվածին և բերիր դեպի քո անանցանելի ուրախությունը և անմերժելի հանդիստը: Ահա՛ այս օրը նման է քո սուրբ շարշարանքներին. ինչպես որ մահապարտ ավազակին փրկեցիր երկրորդ մահից և նրանով բաց արիր Ադենի⁹⁷ կողպած դուռը, այնպես էլ գտար նաև այս կորուսյալին. սա, որ շատերի մահվան պատճառ էր, այժմ սրան դարձրիր կյանքի պատճառ մեզ և իր անձի համար: Շնորհակալ ենք քեզանից, աստված, շնորհակալ ենք և ձայնակցում ենք սուրբ մարգարեին. «Ո՛չ թե մեզ, Տե՛ր, ո՛չ թե մեզ, այլ քո անվանը փառք տուր՝ քո ողորմության և ճշմարտության համար. որպեսզի հեթանոսների մեջ երբեք չսսեն, թե ո՛ւր է նրանց աստվածը. ինչպես որ այսօր էլ հայտնի եղավ քո մեծ զորությունը այն անսանձ խավարասեր ազգի մեջ»⁹⁸:

Իսկ նա, որ ձրի գտավ աստծու տված շնորհները, նա էլ սկսեց ինքն իրեն ասել. «Տերն է իմ լույսն ու կյանքը, ես ումի՞ց պիտի վախենամ: Տերն է իմ կյանքի ապավենը, ես ումի՞ց պիտի դողամ»⁹⁹: Որովհետև ոտույզ գիտեմ, որ այսուհետև իմ թշնամիները բազմաթիվ են և ուզում են մոտենալ ու ուտել իմ մարմինը. բայց դու, բոլորի Տե՛ր, եկար բոլորին կյանք տալու համար, որպեսզի ետ դառնան և ապրեն

⁹⁶ Սաղմ. ԽԲ 3:

⁹⁷ Սաղմ. ԺԺԵ 1 հմտ. Սաղմ. 2Ը 9—10 և Հովել Բ 17:

⁹⁸ Սաղմ. ԻԶ 1:

քո մարդասիրութիւնն առաջ: Ինձ մի՛ ջոկիր այս սուրբ գառներից, որոնց խառնվեցի, որպէսզի քո փարախից դուրս գալիս շար գազանը նորից շպատառոտի ինձ: Տե՛ր, մի՛ նայիր իմ բազմամյա ամբարշտութիւններին, որպէսզի ճշմարիտ կյանքիցդ շմուրդվեմ և կրկին անգամ շատերին կորստյան ճանապարհը սովորեցնեմ, այլ որոնց մահվան պատճառ եղա, նրանց համար էլ կյանքի պատճառ դառնամ: Սատանան, որ ինձնով խրոխտացած պարծենում էր այս բազմաթիւ կորստյան մատնվածներին մեջ, թող ինձնով գլխիկոր ամաչի իր աշակերտների մեջ»:

Այս ասելուց հետո հենց նրան էլ թույլ տվին աղոթքը ավարտել, և նրա հետ միասին հանգստացան մինչև երրորդ պահը, և այդպէս խաղաղ քնի մեջ մնացին բոլորը մինչև առավոտյան ժամը:

Իսկ նա ոտքերի վրա կանգնած՝ շքեց, այլ ձեռները վերև բարձրացրած՝ աղոթում էր: Եվ մինչդեռ աչքերը երդիկին սեւեռած նայում էր երկինք, հանկարծ տունը լույսով լցվեց. և նրան մի լուսեղեն սանդուղք երևաց, որ դրված էր երկրից մինչև երկինք. և խումբ-խումբ զորքեր վեր էին բարձրանում. և բոլորի տեսքը նոր էր ու շքեղ, ահաւոր ու սքանչելի, ինչպես հրեշտակների տեսքը: Տեսած բոլոր խմբերի թիվն ու համարն էլ մտքում ուներ. կար, որ հազար էր, կար, որ երեսուներեք էր, կար, որ երկու հարյուր և տասներեք էր: Եվ այնքան շատ մոտեցավ, որ մինչև անգամ ճանաչեց նրանցից երեքին՝ Վարդանին, Արտակին և Խորենին: Նրանք իրենց ձեռներին ինն պսակ ունեին. միմյանց հետ խոսում էին և ասում. «Ահա եկավ-հասավ ժամանակը, որ սրանք էլ խառնվեն մեր խմբին, որովհետև մենք էլ հենց սրանց էինք սպասում և սրանց համար ենք բերել առհավատչյա նվերը. իսկ որին չէինք էլ սպասում, եկավ-երևաց և խառնվեց, և դարձավ ինչպես Քրիստոսի զինվորներից մեկը»:

Այս շքեղ տեսիլքը երեք անգամ երևաց երանելի մարդուն: Քնից զարթնացրեց սրբերին և ամբողջ տեսիլքը կարգով պատմեց նրանց:

Իսկ նրանք վեր կացան, աղոթքի կանգնեցին և ասում էին. «Տե՛ր, տեր մեր, ի՞նչ սքանչելի է քո անունը ամբողջ երկրի վրա. քո մեծ վայելչութիւնը բարձրացավ երկնքից էլ վեր. ծծկեր մանուկների բերանից օրհնութիւն հաստատեցիր, որ ոչնչանա թշնամին ու հակառակորդը»:
Որովհետև սրանից հետո այլևս չպետք է ասել՝ «Կտեսնեմ երկինքը, որ քո մատների գործն է**», այլ թե՛ քեզ կտեսնեմ երկնքի ու երկրի տեր.

* Սաղմ. Ը 2—3:

** Սաղմ. Ը 4:

ինչպես որ այսօր իսկ երևացիր. քո սուրբ զորականների միջոցով այս հեռավոր օտարին, որ իր կյանքի ակնկալությունից ձեռք էր քաշել:

«Ահա դու, Տե՛ր, քո ողորմությամբ պսակեցիր սիրելիներիդ, և քո զթասրտությամբ ելար այս կորածին փնտրելու, դարձրիր և խառնեցիր քո սրբերի դասին: Սա ո՛չ միայն երկինքը տեսավ, որ քո մատների գործն է, այլ տեսավ երկինքն ու նրա բնակիչներին, և մինչդեռ այս երկրի վրա է, խառնվեց քո բյուրավոր հրեշտակների զնդերին: Տեսավ նաև նահատակված արդարների հոգիները, տեսավ նաև աներևույթ պատրաստությունների փառքի նմանությունը, տեսավ նրանց ձեռքին նաև անկասկածելի գրավականը, որ պատրաստված պահվում է ճարտարապետի ձեռքում: Երանի՛ սրան այս սուրբ տեսիլքի համար, և երանի՛ է՛ մեզ, որ սա մոտեցավ մեզ. որովհետև սրա միջոցով հաստատապես իմացանք, թե քանի որ սրան այսպիսի սքանչելիքներ են հայտնվում, քո անսպառ բարություններից սա մեծ բաժին ընդունեց: Քո պարգևներն անսպառ են, Տե՛ր, և առանց խնդրելու տալիս ես՝ ում կամենում ես՝ քո հորդարուխ և աննախանձ առատությամբ: Եվ քանի որ լինողողներին էլ չես մերժում այն, բա՛ց մեզ, Տե՛ր, քո ողորմությամբ դուռը, որ մեր մանկությունից քո սրբերի բարեմասնության ցանկացող ենք եղել: Քո այս նորազուտ ձեռակերտին բարեխոսա ենք դարձնում մեր անձերի համար. մեր հավատի նավը թող չընկղմվի մեղքերի ալեկոծված ծովի մեջ»:

Եվ այսպես երկար աղոթք անելով՝ հորդ և առատ արտասուք էին թափում իրենց անձերի համար: Գթություն էին հայցում բարերարից, որ լսելի լինի նրանց պաղատանքների ձայնը և հաստատուն մնան իրենց վիշտ ու նեղությունների մեջ, որպեսզի չզրկվեն այն ցանկալի պսակներից, որ ունեին սրբերն իրենց ձեռքին, ինչպես և ազդարարվեց նրանց սուրբ հոգու կողմից, որովհետև մոտեցել էր նրանց կանչվելու ժամանակը, որ զնան և աներկյուղ հանգստանան այն կասկածելի ակնկալությունից, որին դիմանում էին մեծ տառապանքներով, որպեսզի փոքրիկ առհավատչայալով հասնեն երկնավոր մեծությունը, որին ցանկացող էին ի վաղուց հետև:

Եվ որովհետև հենց ինքը մոզպետը այն աշխարհի իշխանն էր, և նրան էին հանձնված այն քաղաքի կալանավորները, ուստի և առավոտյան համարձակ կերպով հանեց-տարավ կալանավորներին իր ապարանքը: Լվաց ու սրբեց նրանց բանտի աղտեղություններից, վերցնում էր սրբերի լվացաչուրը և ածում իր մարմնի վրա: Իր տան մեջ ավազան սարքեց և նրանցից սուրբ մկրտություն ընդունեց, հաղորդվեց մեր տեր Հիսուսի կենդանարար մարմնին և քավիչ արյանը:

Բարձր ձայնով աղաղակում էր և ասում. «Այս մկրտությունը թող իմ մեղքերի լվացումն լինի ինձ համար, և սուրբ Հոգով վերստին ծնունդ ու նորոգություն, և անմահ խորհրդի ճաշակովը երկնավոր որդեգրության ժառանգ դարձնի ինձ»։ Նրանց առջև մարմնավոր կերակրի սեղան էլ բաց արեց, և նրանց մխիթարության բաժակ մատուցեց, և նրանց հետ միացավ օրհնված հացն [ուտելուն]։

Բայց թեպետև ինքը հասավ երկնավոր բարիքներին և երկյուղ չունեւ մարդկային հարվածներից, սակայն սաստիկ կասկածի մեջ էր հարազատների վերաբերմամբ, որ չլինի, թե մատնվեն իբրև արքունի գործերի մեջ վնասակար մարդիկ։ Այդ պատճառով գիշերով ծածուկ կանչեց նաև այն նախարարներին, որոնք կալանավորված պահվում էին նույն քաղաքում, և մեծամեծ ծախսեր արեց։ Եվ բոլորը մեծ ուրախությամբ մեջ էին այն նոր հրաշքների համար, որ երևաց նրանց։ Ամենևին չէին հիշում, թե որևէ նեղություններ էին անցել իրենց գլխով։

Բայց սեղան նստելու ժամանակ սրբերը մտնելը բերին մի երեցի, որ նրանց հետ միասին սուրբ կապանքների մեջ էր. որովհետև նա շինական մարդկանց մեջ էր ապրել և ավելի տգետ էր սուրբ գրքի մխիթարության կողմից։ Նրան հրամայեցին նստել սեղանի գլխին. պատասխան տվեց երանելին և ասաց. «Այդ ի՞նչ բան է, որ դուք գործում եք, և կամ ինչո՞ւ եք ինձնից թաքցնում ձեր զաղտնի խորհուրդները։ Ես ձեր կրտսերներից էլ ավելի նվաստ եմ և ձեր աշակերտներից փոքրերից էլ ավելի տգետ. ինչպե՞ս կարող եմ գիմանալ այդ բանին։ Հենց այս էլ ինձ համար մեծ բան է, որ այսօր հաղորդակից եմ ձեր սուրբ կապանքներին։ Եթե ինձ արժանի եք համարում ձեր սեղանին, ամեն մեկդ ձեր տեղը բռնեցեք սեղանի շուրջը և ինձ էլ հրամայեցեք իմ տեղը նստել»։ Եվ սուրբ եպիսկոպոսը մյուս բոլոր սրբերի հետ միաբան հարկադրեցին և բոլորից վերև բազմեցրին նրան։

Եվ երբ բոլորը բազմեցին սեղանի շուրջը և ուրախ-զվարթ ճաշակեցին կերակուրը, ոտքի կանգնեց սուրբ Հովսեփը և սկսեց ուրախության աղոթք մատուցանել և ասել այսպես.

«Բոլորդ էլ ուրախ եղեք Քրիստոսով. որովհետև վաղն այս ժամին արդեն մոռացած կլինենք այն բոլոր նեղություններն ու շարշարանքները, որ կրեցինք։ Եվ մեր այս փոքրիկ աշխատության փոխարեն բազմապատիկ հանգիստ ենք ընդունելու և այս բանտի խավարային զրնգանի փոխարեն մտնելու ենք երկնքի լուսավոր քաղաքը, որ քաղաքապետը ինքը Քրիստոսն է, այն ասպարեզի հանդիսապետը, որի մեջ նախ ինքն առաքինացավ հաղթության նշանն առնելով։ Եվ այսօր նույն Տերն է, որ հաջողում է մեր գործը՝ նույն նշանն

ընդունելով մեր անձերի փրկության և մեծափառ սուրբ եկեղեցու պար-
ծանքի համար: Եվ ինչպես որ դուք այս եղբորը տեսաք մեր սեղանի
ղլխին, այնպես էլ վաղը ամենից առաջ սա է ընդունելու պսակն իր
նահատակության միջոցով: Որովհետև ահավասիկ եկել-հասել և մոտեցել
է մեզ մեր կյանքի թշնամին և Քրիստոսի ծառաներիս սուրբ շարա-
րանքները պսակողը»:

Երբ այս ասաց, քաջալերման խոսքեր լսեց նրանից, որով բուրն
էլ շատ մխիթարվեցին:

Նա ասաց. «Ձեր սուրբ աղոթքներով թո՛ղ այդպես անի ինձ Քրիս-
տոս և քո ասածի նման կատարի իմ կյանքի վախճանն այս աշխար-
հից»: Եվ հա թո ասելուն պես՝ ազդում եղավ հոգուս, և ես հիշեցի Քրիս-
տոսի մարդասիրութունը, որի այս աշխարհ գալն էլ հենց մեր մեղ-
քերի համար եղավ: Թո՛ղ գթա ինձ, ինչպես ավագակին խաչվելու
ժամանակ. ինչպես որ նրանով փակված դրախտի դռները բաց արեց,
և առաջացավ՝ կարապետ եղավ նրանց համար, ովքեր նույն տեղն էին
վերադառնալու ուրախության համար, թո՛ղ Տեր Հիսուս Քրիստոսն
այսօր ինձ էլ ձեր մեծաշուք գնդին սպասավոր դարձնի:

«Ահա մի ապաշխարող մեղավորի համար հրեշտակների ուրա-
խությունն անվերջ է լինում երկնքում, որովհետև հենց գիտեն իրենց
տիրոջ կամքը: Որովհետև նա եկավ փնտրելու մի կորած ոշխար, այդ
պատճառով էլ նրանք խնդակցում են մի ապաշխարողի համար: Թերևս
հենց ինձ համար էր եկել Հայոց մեծ զորավարն իր բազմաթիվ սուրբ
ընկերակիցներով. պսակը ձե՛ղ համար էր բերել, իսկ ուրախության
ավետիսը առհասարակ բոլորին էր տալիս: Եվ ավելի ևս զարմացել
էին ինձ վրա, որովհետև իրենց կենդանի եղած ժամանակ ինձ չէին
ճանաչում, ահա իրենց սուրբ մահվան ժամանակ կամենում են, որ ես
էլ բաժին ընդունեմ երանելիների հետ:

«Աղաչում եմ ձեզ, ի՛մ տերեր ու հայրեր, աղոթք արեք անարժա-
նիս համար, որպեսզի արժանի լինեմ հասնելու այն մեծ ավետիքին, որ
ձեր անսուտ բերանով ասվեց, որպեսզի ես լսեմ: Այժմ շտապում եմ
տեսնելու այն օրը, և այդ օրվա մեջ այն ժամը, որ եկել-հասել է մեզ
վրա:

«Ե՛րբ պիտի լինի, որ դուրս գամ այս թանձր ու դանդաղ ձանձրալի
մարմնիցս. ե՛րբ պիտի լինի, որ տեսնեմ քեզ, Տեր Հիսուս: Ե՛րբ պիտի
լինի, որ մահից չվախենամ, ե՛րբ պիտի լինի, որ իմ տգիտությունը կա-
տարյալ գիտություն հասնի: Օգնի՛ր ինձ, Տեր, օգնի՛ր ինձ և ամենա-
զոր աշգ մեկնի՛ր օգնելու համար. որպեսզի իմ խոսքերի խոստման հա-

մաձայն գործն էլ իրոք կատարվի ինձ վրա, և ինձնով, մեղավորովս, փառավորվի մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի անունը»:

Երբ երանելին այս ասաց, վեր կացան այն սեղանից, զոհուիցուն հայտնեցին՝ ասելով. «Փա՛ռք քեզ, Տե՛ր, փա՛ռք քեզ թագավո՛ր, որ մեզ ուրախության կերակուր տվիր. լցրո՛ւ մեզ սուրբ հոգովդ, որպեսզի հաճելի լինենք քո առաջ և շամաշենք, որովհետև դու յուրաքանչյուրիս հատուցանում ես իր գործերի համեմատ»:

Նույն ժամին նրանք մեծ խորհրդակցություն ունեցան, թե ի՛նչ եղանակով կարողանան փրկել մոգպետին, որպեսզի արքունիքում չսեն և բարկությունը կրակի պես չբորբոքվի մնացածների վրա: Երբ այդ միջոցին շկարողացան [խորհուրդը] վերջացնել, միաբանությամբ աղոթք արին և այն հավատացյալ մարդու կյանքը աստծու ձեռքը հանձնեցին:

Իսկ նախարարները սրբերից բաժանվեցին հորդառատ արտասուքներով, և ողբալից ուրախությամբ նրանց ոտներն ընկած՝ սաստիկ աղաչում-պաղատում էին, որ սուրբ հոգուն հանձնեն նրանց, «Որպեսզի, ասում են, մեզնից ոչ ոք չթուլանա և հասարակաց միաբանությունից դուրս գալով՝ չարաբարո գաղանին կերակուր դառնա»:

Իսկ երանելիները միաձայն քաջալերում էին նրանց և ասում. «Եղբայրնե՛ր, զորացե՛ք Տիրոջով և մխիթարվեցե՛ք աստծու մարդասիրությամբ, որ ձեզ որր չի թողնում, և չի հեռացնում մեզնից իր ողորմությունը Քրիստոսի հավատով. շնորհիվ այն բազմաթիվ բարեխոսների, որ ունենք նրա մոտ, ձեր վառած կանթեղները շեն հանգչի, և չի ուրախանա ձեր կյանքի խավարասեր թշնամին: Նույն Տերն է, որ զորացրեց առաջին նահատակներին, խառնելով նրանց իր հրեշտակների գնդերի մեջ. նրանց սուրբ հոգիները և արդարների ամբողջ դասը կհասնեն ձեզ օգնելու համբերության մեջ, որպեսզի նրանց հետ միասին արժանի լինիք նրանց պսակներին»:

Այս էին խոսում նրանց հետ և ամբողջ գիշերը լուսացնում սաղմոսներով, իսկ առավոտյան ժամին բոլորն ասացին. «Տե՛ր, քո ողորմությունը ծագեցրու նրանց վրա, ովքեր ճանաչում են քեզ, քո արդարությունը՝ ովքեր ուղիղ են սրտով: Ամբարտավանների ոտքը թո՛ղ մեզ վրա չգա, և մեղավորների ձեռքերը թո՛ղ չզողացնեն մեզ: Այնտեղ կործանվեն բոլորը, ովքեր անօրեննություն են գործում. մերժվեցին, և այլևս չկարողացան հաստատվել»*:

Այդ միջոցին դահիճները շտապով հասան բանտի դուռը, ներս

* Սաղմ. Լե 11—13:

մտան և տեսան, որ նա, ով առաջ մոզպետ էր և հենց նրան էր հանձնված պահել նրանց, նստած էր նրանց մեջ և լսում էր նրանց. նույնիսկ քաջալերում էլ էր նրանց, որ մահից չվախենան: Երբ այս մեծ հրաշքը տեսան դահիճները, սաստիկ դարմացան այդ բանի վրա, բայց չհամարձակվեցին որևէ բան հարցնել նրան. սակայն զնացին և պատմեցին Դենշապուհին, որին հանձնարարված էր սրբերին շարշարել:

Իսկ սա, երբ լսեց արքունի դահիճներից, մեծ երկյուղի մեջ ընկավ, մտածելով՝ թե գուցե անձամբ իրեն էլ գործի մեջ խառնեն, մանավանդ որ շատ լավ ծանոթ էր այն մարդուն: Հրամայեց բանտից հանել ամենքին իրենց կապանքներով և այն քաղաքից տասներկու պարսկական հրասախ⁹⁸ հեռացրեց: Եվ թաքուն խոսեց մոզպետի հետ, թե ի՞նչ է նրա կալանավորված լինելու պատճառը: Պատասխան տվեց այն մարդը և ասաց. «Թաքուն մի՛ խոսիր ինձ հետ և լուսավոր մտքերը մի՛ լսիր խավարի մեջ, որովհետև այժմ իմ աչքերը բացվեցին, քանի որ տես երկնավոր լույսը: Եթե ուզում ես կյանքի խորհրդակից լինել, դեմ հանդիման հրապարակավ հարցրու ինձ, և կպատմեմ քեզ Աստծու մեծամեծ գործերը, որ տեսա»:

Երբ նա լսեց նրանից ամեն բան և ստուգեց էլ նրա միաբանության վերաբերմամբ, որ չի բաժանվի սրբերի համերաշխությունից, չհամարձակվեց ձեռք բարձրացնել նրա վրա, թեպետև արքունիքից հրաման ուներ: Այլ շտապեց, ինքն անձամբ զնաց թագավորի մոտ և թաքուն պատմեց նրան այն ամենը, ինչ և ինչպես լսել էր նրանից:

Պատասխան տվեց թագավորը և ասաց Դենշապուհին. «Ոչ որ ամենեկին չլսի քեզանից այդ բանը, մանավանդ այն մեծ տեսիլքի մասին, որ երևացել է նրան, որպեսզի տգետ մարդիկ երկմտելով՝ չբաժանվեն մեր ճշմարիտ կրոնից: Մինչ մենք ուզում էինք ուրիշներին հնազանդեցնել, որ թերևս իրենց հոգիները գտնեն, երբ մենք չկարողացանք նրանց ոչինչ անել, մեր կրոնի վարդապետները շեղվեցին-զնացին նրանց մոլորության հետևից»:

Շնաև մեզ համար ամենից վատն այն է, որ մի շնչին մարդ չէ, որ շեղվել է զեպի նրանց կրոնը, այլ մի համակղեն մարդ, այս ամբողջ վերին աշխարհում⁹⁹ երևելի: Եթե պայքարի մտնենք նրա հետ, նա ավելի տեղյակ է, քան մեր աշխարհի բոլոր վարդապետները. գուցե հիմքից խարխուլով քանդի մեր կրոնը: Եվ եթե նրան մյուս շարագործներին հետ պատժենք, այդ ձևով էլ կհռչակվի նրա քրիստոնեության համբավը, և մեծ անարգանք կկրի մեր հավատը: Եթե մինչև իսկ սրով սպանվի, մեր բանակում բազմաթիվ քրիստոնյաներ կան, նրա ոսկորները կցրեն-կտարածեն ամբողջ երկրով մեկ: Քիչ էր մեր անարգանքը այն ամեն

մարդկանց մոտ, որ մեծարում, պատվում էին այդ նածրացիների ոսկերենները, իսկ եթե մոգերի և մոգպետների ոսկերենն էլ նույն պատիվն ստանան, հենց մենք ձեր ձեռքով քանդած կլինենք մեր կրոնը:

«Իսկ այժմ ես քեզ երզվեցնում եմ անմահ աստվածներով. ամենից առաջ՝ այդ ժանտ ծերունուն կանչի՛ր քո առաջ. եթե սիրով համաձայնի և զղջալով հրաժարվի նրանց կախարդություններից, մեծարի՛ր նրան՝ պատվելով ինչպես առաջ. և թող ոչ ոք ամենևին չիմանա նրա նախատինքը: Իսկ եթե շահամաձայնի և շկամանա ականջ դնել քո խոսքերին, նրա վրա բազմաթիվ մեղադրանքներ բարդի՛ր այն երկրի կողմից, որ պեսզի վնասակար համարվի արքունի գործերի մեջ. հրապարակավ դատաստան արա և արքորի՛ր Կուրանից ու Մակուրանից էլ այն կողմը. այնտեղ թող նրան զցեն մի վիրապի մեջ և թշվառության մեջ մեռնի: Իսկ այլակրոնների կյանքը շուտով կարճի՛ր այս աշխարհից, որպեսզի մեր երկրի կրոնը շասանեցնեն: Որովհետև եթե ճարտար մոգպետին այնպես շուտով իրենց աշակերտ դարձրին, տգետ մարդիկ ինչպե՞ս կարող են նրանց ստապատի՛ր խաբեությունը դեմ կանգնել»:

Արգ, Դենշապուհը ելավ ասյան նստեց բանակից դուրս, ինչպես ասացինք, տասներկու հրասախ հեռու: Հարցրեց մոգպետին և ասաց. «Քո վերաբերմամբ իրավունք ստացա ո՛չ միայն խոսքերով հարցնել, այլև ամեն տեսակ տանջանքներ տալով: Քանի դեռ քեզ ձեռք չեմ տվել, ընդունի՛ր մեծարանքներն ու արհամարհի՛ր անարգանքները և խնայի՛ր քո պատվական ծերությունը: Հեռացի՛ր քրիստոնեությունից, որ ի բնե շունչի՛ր, և նորից դարձի՛ր մոգություն, ինչպես որ շատերի համար նույնիսկ վարդապետ էի»:

Պատասխան տվեց երանելին և ասաց. «Աղաչում եմ քեզ, տե՛ր, որ առաջ իմ աչքում հարազատ եղբայր էիր համարվում, իսկ այսօր՝ կատարյալ թշնամի. մի՛ գթա ինձ առաջվա սիրուդ համեմատ, այլ կատարի՛ր ինձ վրա ձեր շար թագավորի կամքը, և ինչպես որ իրավունք ես ստացել իմ վերաբերմամբ՝ այնպես էլ պատժի՛ր ինձ»:

Այն ժամանակ, երբ Դենշապուհը տեսավ, որ ոչ մի բանի տեղ չգրեց թագավորի սպառնալիքները, և ոչ էլ իր հորդորներին ուշք դարձրեց, և ավելի կամենում էր, որ հայտնի խոսվի և ոչ թե ծածուկ, նրա վերաբերմամբ վարվեց թագավորի պատվերի համաձայն: Դադտագողի քշել տվեց հեռավոր օտարություն. ինչպես որ սովորել էր իր ուսուցչից, այնպես էլ արեց:

Եվ [թագավորը] հրամայեց Դենշապուհին ավագ գործակալներից երկու ընկեր էլ վերցնել իրեն օգնական—Ջնիկանին, որ արքունի մարդպետ էր, և Մովան հանդերձապետին՝ մովպետան մովպետի կողմից:

Արդ, այս երեքը, իրենց սպասավորների հետ միասին, վերցրին սրբերին այն անապատից և նույն գիշերը տարան նրանց նույնչափ հետու մի ավելի դժնդակ տեղ: Եվ բանակի միջից ոչ ոքի չթողին տեսնելու նրանց, ո՛չ հայերից և ո՛չ էլ ուրիշ քրիստոնյաներից, ո՛չ էլ բոլորովին արտաքին հեթանոսներից: Եվ այն քաղաքում կալանավորների վրա նշանակված սպասավորներին հրամայեցին, որ նրանց զգուշությամբ պահեն, որպեսզի ոչ ոք չիմանա նրանց հետքը, որով տանելու են մահվան տեղը. ո՛չ նրանք և ո՛չ էլ ուրիշ որևէ մարդ:

Բայց արքունի զորքից խուժաստանցի մի մարդ, որ ծածուկ քրիստոնյա էր, և որին վիճակված էր դահիճների խմբում լինելու, և տանջական գործիքներով սպասավորում էր օրապահներին, կեսգիշերին եկավ-մտավ և խառնվեց նախարարների խմբերին: Առաջին խումբը կարծում էր, թե նա միջին խմբից է, միջին խումբը կարծում էր, թե նա երրորդ խմբից է, իսկ երեքն էլ նրան մյուս խմբից էին համարում, և նրանցից ոչ ոք չհարցրեց, թե «Դու ո՞վ ես մեզ հետ», ո՛չ տերերից և ո՛չ էլ սպասավորներից:

Երբ հասան մի անապատ տեղ, որ բոլորովին զուրկ էր բուսականությունից և այնպես դժնյա ապառաժ էր, որ նրանց համար նույնիսկ նստելու տեղ չգտնվեց այնտեղ, երեք նախարարներն իջան մի քիչ ավելի հեռու տեղ և իրենց դահիճներին հրամայեցին կապել նրանց ձեռներն ու ոտները: Երկար պարաններ դցեցին նրանց ոտներին և երկու-երկու լծվեցին ու սկսեցին քարշ տալ: Եվ այնպես ձգեցին ու ճղճղոտեցին ապառաժ տեղերով քարշ տալով, որ ոչ մի ողջ տեղ չմնաց երանելիների մարմինների վրա: Եվ ապա կապերը բաց արին ու մի տեղ բերին:

Նրանց մի տեսակ այնպես էր թվում, թե կակղացրին նրանց խլստությունը և հնազանդեցրին նրանց բիրտ ապստամբությունը. և հիմա ինչ էլ ասենք, մեր խոսքերին կլսեն և թագավորի կամքը կկատարեն և անտանելի տանջանքներից կազատվեն: Բայց այն չկարողացան լավ հասկանալ, որ նրանց քաջ զինվորների նման ոգևորեցին, կրթության հրահանգների մեջ վարժեցրին նրանց, և նրանց սովորեցրին ինչպես վայրենի արյունարբու զազանների: Եվ եթե առաջուց մի քիչ կասկած ունեին, նայելով իրենց մարմինների շարաշար վերքերին՝ նախկին վախը մի կողմ նետեցին: Հարբած ու անզգայացած մարդու նման սկսեցին միմյանցից գերազանցել պատասխաններ տալու մեջ, և շտապում էին՝ ինչպես ծարավը դեպի աղբյուրն է վազում, թե ո՞վ ավելի շուտ կլիսափի իր արյունը երկրի վրա:

Մինչդեռ սրբերն այս պատրաստության մեջ էին, խոսել սկսեց նրանց հետ Դենշապուհը և ասաց. «Թագավորն ինձ ուղարկեց ձեզ մոտ.

Հայոց աշխարհի ամբողջ ավերածութիւնը, ասում է, և զորքերի կոտորածը, որ տեղի ունեցավ, ձեր պատճառով եղավ այդ ամբողջ վնասը. և շատ նախարարներ, որ այժմ կապանքների մեջ շարշարվում են, ձեր համառութեան պատճառով եղավ այդ բոլորը: Բայց հիմա էլ, եթե ուզում եք լսել ինձ, ասում եմ ձեզ. ինչպես որ բոլոր շարշարանքների և մահվան պատճառ եղաք, այսօր էլ պատճառ եղեք ձեր կյանքի: Կապանքների մեջ եղած նախարարներին արձակելու իշխանութիւնն էլ ձեր ձեռին է. և ձեր աշխարհի ավերը ձեզնով կշինվի, և շատերը, որ գերի են տարված՝ կվերադառնան:

«Ահա դուք ձեր աչքերով տեսաք այսօր, թե ինչպիսի՛ մի տոհմիկ մարդ էր, որին թագավորն ինքն անձամբ ճանաչում էր մեր կրոնը շատ լավ գիտենալու պատճառով, և կատարյալ էր մեր հավատի մեջ և բոլոր մեծամեծներին սիրելի, և գրեթե այս ամբողջ երկիրը կախված էր նրանից, բայց որովհետև անարգեց զենիմազգեզներ և մոլորվեց ձեր տխմար գիտութեան կողմը, թագավորն ամենևին չխնայեց նրա մեծ պատվին, այլ, ինչպես մի անտուն-անտեր գերի, նրան արսորեցի այնպիսի հեռավոր օտարութիւն, որ չի էլ կարող գնալ-հասնել իր պատժավայրը:

«Արդ, եթե նույնիսկ նրա ազգակցութեանը չխնայեց պատվական կրոնի պատճառով, որքա՛ն ավելի չի խնայի ձեզ՝ օտարերկրացիներին, որ նույնիսկ մահապարտ էլ եք արքունի գործերի վերաբերմամբ: Եվ ձեզ համար ապրելու ուրիշ ոչ մի ճար չկա, բացի այն, որ երկրպագութիւն տաք արեգակին և կատարեք թագավորի կամքը, ինչպես որ սովորեցրել է մեծ Զրադաշտը: Եթե այդ անեք, ո՛չ միայն կապանքներից կարձակվեք և մահից կփրկվեք, այլև մեծամեծ պարգևներով ձեր աշխարհը կուղարկվեք»:

Առաջ անցավ Ղեռնգ երեցը և թարգման դարձրեց Սահակ եպիսկոպոսին. «Ինչպե՞ս հնազանդվենք քո երկդիմի հրամաններին,— ասաց նա.— ահա դու երկրպագութիւնդ նախ արեգակին տվիր, իսկ երկրպագութեան կատարումը թագավորի կամքին վերագրեցիր. մեծարեցիր արեգակին՝ նախ տալով նրա անունը, իսկ թագավորին արեգակից ավելի մեծարեցիր. և ցույց տվիր, որ արեգակն առանց իր կամքի է սպասաւորում արարածներին, իսկ թագավորն իր ազատ կամքով ում կամենում է՝ աստվածացնում է և ում կամենում է ծառայեցնում է և ինքը գեռ վերահասու չի եղել ճշմարտութեանը: Մեզ հետ մի՛ խօսի ինչպես երեխաների հետ, որովհետև հասակով կատարյալ մարդիկ ենք և գիտութեանն էլ անտեղյակ չենք: Որտեղից դու սկսեցիր, հենց այնտեղից էլ քեզ պատասխան կտամ:

«Մեր երկրի ավերածութեան և արքունի զորքերի կոտորածի պատ-

ճառ չէ՞ որ մե՛զ համարեցիր, մեր կրոնն այդպես չի սովորեցնում մեզ. այլ պատվիրում է մեծապես պատվել երկրավոր թագավորներին և նրանց սիրել մեր բոլոր ուժով, ոչ իբրև մի շնչին մարդու՝ մարդկանց միջից, այլ ծառայել ինչպես ճշմարիտ Աստծուն. և եթե զրկանքներ կրենք նրանց կողմից, երկրավորիս փոխարեն մեզ խոստացավ երկնքի արքայությունը՝ Եվ ո՛չ միայն իբրև հպատակ պարտավոր ենք ծառայել նրանց, այլև մեր անձերը մահու շափ դնել թագավորի սիրո համար: Եվ ինչպես որ երկրիս վրա իրավունք չունենք նրան ուրիշ տիրոջ հետ փոխելու, նույնպես և երկնքում իրավունք չունենք ուրիշի հետ փոխելու մեր ճշմարիտ աստծուն, որից բացի ուրիշ աստված չկա:

«Բայց քեզ մի բան ասեմ. որին ինքդ էլ մի քիչ տեղյակ ես: Քաջ զորականներից ո՞րը հետևից կմտնի պատերազմի մեջ. և եթե այդպիսի բան անի, նա ո՛չ թե քաջ կկոչվի, այլ շատ վախկոտ: Կամ թե՛ իմաստուն վաճառականներից ո՞վ պատվական մարգարիտը կփոխանակի անպետք ուլունքի հետ, բացի նրանցից, ովքեր հիմարացած են տգիտության, ինչպես և մեր մոլորության առաջնորդները:

«Մենակ ես գտել մեզ մեր բազմաթիվ առաքինիներից և ուզում ես խարդախությամբ քանդել մեր հաստատուն մտադրությունները. մենք մենակ չենք, ինչպես որ դու ես կարծում. չկա ոչ մի դատարկ տեղ, որտեղ չլինի մեր թագավոր Քրիստոսը. միայն քեզ և քո շարադե իշխանի նմաններն են, որ զուրկ են նրանից, որ մերժված են նրա կողմից: Որովհետև մեր աշխարհի զինվորներն էլ, որոնք մեր միջոցով աշակերտել էին Քրիստոսին, ոտնահարեցին ձեր թագավորի ահեղ հրամանները և նրա մեծամեծ պարգևները ոչ մի բանի տեղ չդրին. նրանց հայրենական իշխանությունը կողոպտվեց, բայց նրանք չխնայեցին իրենց կանանց ու որդիներին և այս աշխարհի մարմնավոր կյանքի գանձերը: Մինչև անգամ իրենց արյունը մտքները չէին բերում Քրիստոսի սիրո համար, այլ արեգակի երկրպագուներին, որոնք ձեր ուսուցիչներն էին, շարաշար հարվածներով սպանեցին և մեծամեծ շարիքներ հասցրին ձեր զորքին, և նրանցից շատերն ընկան նույն պատերազմի մեջ, ոմանք տեսակ-տեսակ փորձությունների մատնվեցին, ուրիշները հեռավոր օտարության քշվեցին և է՛լ ավելի շատերը գերի տարվեցին: Նրանք բոլորը մեզանից առաջ մտան առտծու արքայությունը և խառնված են վերին հրեշտակների զնդերին և ցնծում են պատրաստված ուրախությունների մեջ, որին հասնելով խառնվեց նաև այն երանելի մարդը, որի համար ասում ես, թե արքոր քչեցի: Երանի եմ տալիս նրան և երանի այն երկրին, որի միջով նա պիտի անցնի և այն տեղին, որտեղ նա պիտի վախճանվի.

* Հմտ. 2ոսմ. ԺԳ 1—5:

նա ո՛չ միայն ձեր արքունիքից է գերազանցում իր պատվականությամբ, այլև այդ երկնային լուսավորներից, որոնց դուք երկրպագում եք»:

Պատասխան տվեց Մովան անդերձապետը և ասաց նրանց. «Աստվածները բարերար են և համբերությամբ հոգում են մարդկային ազգի համար. որպեսզի հասկանան ու ճանաչեն իրենց փոքրիկությունն ու նրանց մեծությունը և վայելեն այս աշխարհի պարզեցները, որոնք հանձնրված են թագավորի իրավունքին, և նրանց բերանից են դուրս գալիս կյանքի ու մահվան հրամանները: Դուք իրավունք չունեք այդպես ընդդիմանալու նրանց կամքին և հանձն չառնելու արեգակին երկրապագել, որ իր ճառագայթներով լուսավորում է ամբողջ տիեզերքը և իր ջերմությամբ հասցնում է մարդկանց և անասունների կերակուրը. և իր ընդհանուրին բաշխող առատության ու անաշառ մատակարարության պատճառով կոչվեց Միհր աստված, որովհետև նրա մեջ չկա նենգություն և անիմաստություն: Ուստի և մենք էլ երկայնամիտ ենք լինում ձեր տգիտության վերաբերմամբ, որովհետև գիշակեր և արյունարբու գազանների նման մարդատյաց չենք: Խնայեցե՛ք ձեր անձերին և մեզ ակամա մի՛ խառնեք ձեր արյունի մեջ: Մի կողմ թողեք ձեր նախկին հանցանքը և առաջիկա գործերդ ուղղեցեք, որպեսզի ձեր պատճառով ուրիշներն էլ ողորմության արժանանան մեծ թագավորի կողմից»:

Սրան Սահակ եպիսկոպոսը պատասխան տվեց և ասաց. «Ինչպես մի ուսյալ և խիստ կրթված մարդ՝ գեղեցկապես հոգում ես աշխարհի շինության և թագավորի փառքի համար, բայց այս բանը շատ տգիտաբար ես սովորեցնում, որովհետև բազմաթիվ աստվածներ ես դավանում և բոլորի մասին չես ասում, թե մի կամք ունեն: Եթե վեհագույնները հակամարտ են միմյանց, մենք, նրանցից ավելի խոնարհներս, ինչպե՞ս կարող ենք համաձայնել քո խոսքերին: Միացրո՛ւ ջուրն ու կրակը, որպեսզի նրանցից խաղաղություն սովորենք. արեգակին տուն կանչիր որպես կրակ, և եթե նրա գալը հնարավոր չէ, որպեսզի աշխարհը խավարի մեջ չմնա, դրան ուղարկիր նրա մոտ, որպեսզի նրանից անկարոտություն սովորի:

«Եվ եթե քո աստվածների բնությունը մեկ է, թող միանալով հավասարվեն միմյանց. կրակն անկերակուր դառնա ինչպես արեգակը, և արքունի ծառաները [գործից] շխափանվեն՝ դրան փայտ հասցնելու համար: Արդ, դրանցից մեկն անհագարար ուտում է և շարունակ մեռնում, իսկ մյուսը, որ չի ուտում, առանց օդի նվազում է նրա ճառագայթների լույսը. ձմեռը ցրտանում է և բոլոր դալար բույսերը սառցնում, ամառը տոթանում է և այրում ամեն մի կենդանի բան: Եվ նա, որ շա-

բունակ փոփոխութեան մեջ է, չի կարող որեւէ մեկին հաստատուն կյանք շնորհել: Ես չեմ կարող քեզ մեղադրել. ով չի տեսել մեծ թագավորին, երկրպագութիւն է տալիս պատմավորներին. իսկ եթէ հմուտ գիտուններէից մեկն այսպէս վարվի, իսկույն մահվան հրաման կտան նրա վերաբերմամբ:

«Իսկ արեգակի մասին, եթէ կուզես սովորել, ճշմարիտը կասեմ քեզ: Նա այս աշխարհի արարածների մի մասն է, շատ մասերից մի որոշված մաս. ոմանք նրանից վերև են, ոմանք ներքև: Նա առանձին սուրբ և հստակ լույս շունի, այլ աստծու հրամանով նա իր ճառագայթները տարածում է օդի միջով և հրային մասով տաքացնում է իր կայանի ներքեր գտնվող բոլոր արարածներին: Իսկ վերիններն ամենևին մաս չունեն նրա ճառագայթներից. որովհետև լույսը նրա գնդի մեջ տեղավորված է ինչպես մի ամանում, և բերանը դեպի ցած բաց արած՝ լույսը թափում է դեպի ներքև, որպեսզի ներքևում ապրողներս վայելենք: Ինչպես օրինակ, մի նավ թռչում-սահում է ծովային անհուն ջրերի վրայով, անգիտութեամբ ճանապարհ է կտրում հմուտ և ճարտար նավապետի ղեկավարութեամբ, այդպես էլ արեգակը իր կառավարի ձեռքով փոփոխում է իր շրջանը մեկ տարի ժամանակում:

«Եվ ինչպես որ այս աշխարհի ուրիշ մասերը հաստատված են մեր կյանքի համար, նա էլ, ինչպես մյուս մասերից մեկը, տրված է մեզ՝ լույս տալու համար, ինչպես լուսինն ու աստղերը և հարածուփ օդերն ու անձրևաբեր ամպերը, նույնպես և երկրի մասերից՝ ծովն ու գետերը, աղբյուրներն ու բոլոր պիտանի ջրերը, նույնպես և ցամաքայիններն իրենց բոլոր պիտույքներով: Սրանցից և ոչ մեկին էլ չպետք է աստված անվանել. իսկ եթէ մեկը համարձակվի ասել, իր անձը կորցնում է տգիտաբար, իսկ նրանք էլ աստված անունով մեծարվելով՝ ոչ մի օգուտ չտացան: Մի իշխանութունը երկու թագավոր չի ունենում, և եթէ մարդն այդ բանը հանձն չի առնում, որքա՛ն ալելի հեռու է Աստծու բնութիւնից այդպիսի խառնաշփոթ կարգը:

«Արդ՝ եթէ ուզում ես ճշմարիտը սովորել, քաղցրացրո՛ւ սրտիդ ժանտութիւնը և բաց արա՛ մտքիդ աչքերը և արթնութեան վիճակում կուրորեն մի՛ գնա խավարի միջով. ինքդ ընկել ես խորխորատը և բոլորին էլ կամենում ես քաշել քեզ մօտ: Եվ եթէ յուրայիններդ զալիս են մոլար ուսմունքիդ հետևից, առանց տեսնելու և հասկանալու, մեզ էլ այդպես մի՛ կարծի. որովհետև մեր մտքի աչքերը բաց են և սրատես ենք: Այս մարմնավոր աչքերով տեսնում ենք արարածներին և հասկանում ենք, որ սա ուրիշն է ստեղծել, և բոլորն էլ ապականացու են: Իսկ

բոլորի արարիչն անտեսանելի է մարմնավոր աշխարհի համար, և նրա զորութիւնը մտքով է հասկացվում:

«Եվ որովհետեւ մեզ տեսավ մեծ տգիտութեան մեջ և խղճաց մեր անուսումնութեանը, որով մենք էլ ձեզ նման տեսանելի [արարածներին] արարիչ էինք կարծում և ամեն տեսակ անկարգութիւններ գործում, այդ պատճառով էլ իր սիրով եկավ մարդկային մարմին առավ և մեզ սովորեցրեց իր աներևութ աստվածութիւնը: Նա, որ իրեն բարձրացրեց կախաղանի խաշի վրա, քանի որ մարդիկ մոլորվել էին այդ լուսավորների հետեւից, արեգակին զրկեց իր ճառագայթների լուսից, որ խավարն սպասավոր լինի նրա մարդկութեանը. որպէսզի ովքեր ձեզ նման անարժան լինեն, իրենց կյանքը շտեպնեն մեծ անարգութեան մեջ: Այդպէս և այսօր. ով շի խոստովանում խաշված աստծուն, նույն խավարն է պատել նրա հոգին ու մարմինը. ինչպէս որ դու էլ այսօր նույն խավարի մեջ ես և դեռ մեզ էլ չարչարում ես: Պատրաստ ենք մեռնելու մեր Տիրոջ նման. ինչպե՛ս և ի՛նչ կերպ ուղում ես՝ կատարի՛ր քո դաժան կամքը»:

Այն ժամանակ, երբ անօրէն Դենշապուհը նայեց նրանց և տեսավ բոլորին մեծ ուրախութեան մեջ և զվարթ, հասկացավ, որ նրանց վրա ազդեցութիւն չեն ունենում սպառնական և հորդորական խոսքերը: Հրամայեց առաջ բերել ամենակրտսերներից մեկին, Արշէն անունով մի երեցի, որի մասին առաջ հենց կասկած էր առաջացել սրբերի մեջ: Կայեցին ոտներն ու ձեռները և այնպիսի մեծ ուժով ձիգ տվին, մինչև որ բոլոր ջղերի ճարճատիւնը կտրվեց. և այսպէս երկար ժամանակ մնաց անտանելի պրկոցի մեջ:

Սուրբն իր բերանը բաց արեց և ասաց. «Ահա իմ շուրջը պատեցին բազմաթիվ շներ և շարերի ժողովը պաշարեց ինձ. ծակեցին իմ ոտներն ու ձեռները, և իմ բերանի փոխարեն բոլոր օսկորներս աղաղակեցին»: Լսի՛ր ինձ, Տե՛ր, և անսա՛ իմ ձայնին, և ընդունի՛ր իմ հոգին քո սուրբ զօրականների ժողովում, որ երևաց քո նորակերտ ձեռակերտին: Ես որ ամենքից կրտսերն եմ, քո ողորմութիւնը գթալով ինձ վրա՝ առաջ քաշեց»:

Եվ երբ այս ասաց, այլևս չէր կարողանում բերանը բաց անել զնւարանի անտանելի պրկոցներից: Դահիճներն անմիջապէս հրաման ստացան երեք նախարարներից՝ սրով կտրել երանելու պարանոցը, և մարմինը զցեցին մի ցամաք խորխորատի մեջ:

Եվ հենց տեղնուտեղը Դենշապուհն սկսեց խոսել եպիսկոպոսի հետ

* Սաղմ. ԻԱ 17—18:

և ասաց. «Երբ ես եկա Հայոց աշխարհը, ինձ վիճակվեց մի տարի և վեց ամիս շրջել այնտեղ. ես ամենեկին չեմ հիշում, թե որն է մեկից մի տրբատունջ լսած լինեմ քո մասին, նույնպես և ավելի Հովսեփի մասին. որովհետև հենց դա էր բոլոր քրիստոնյաների պետքը և հավատարիմ էր արքունի բոլոր գործերի մեջ: Նույնպես և նա, ով իմ գնալուց առաջ այն աշխարհում մարդպան էր, շատ գոհ էր այս մարդուց. ես ինքս էլ իմ աչքով տեսա, որ ամբողջ երկրի համար հաստատուն հայր էր համարվում, և անաշառ կերպով սիրում էր մեծամեծներին և փոքրերին:

«Արդ, փոխանակ որ դուք աղաչեք, ե՛ս եմ աղաչում ձեզ. խնայեցե՛ք ձեր պատվական անձերին և մի՛ մատնվեք շարշարալից մահվան առաջինի նման, ինչ որ տեսաք ձեր աչքերով: Որովհետև եթե դուք այդ համառ մտքի վրա եք մնում, ես էլ մտքումս դրել եմ անթիվ շարշարանքներով վերջ դնել ձեր կյանքին: Ես դիտեմ, որ դուք այդ մարդու կողմից խաբված եք. որովհետև ինքը մարմնով հիվանդ է և բժիշկների օգնությամբ չի կարողացել առողջություն գտնել, հիվանդոտ կյանքից ձանձրացել է և ավելի մահվան է փափագում, քան թե կյանքի»:

Այս բանին պատասխան տվեց սուրբ Հովսեփը և ասաց. «Այդ գովասանքը, որ դու տվիր նախ այս եպիսկոպոսին և ապա ինձ, իրավացի արիր և ըստ կարգի պատվեցիր այդ ալեհերություն համար. այդպես էլ վայել է: Բայց աստծու ճշմարիտ ծառաներին օրենք չէ ընդդիմանալ երկրավոր իշխաններին, և ժողովրդից ոչ ոքի՝ տրտնջալ մարմնավոր աչքածակության համար, այլ խոնարհություն և հեզություն սովորեցնել աստծու պատվիրանները, և առանց խարդախամտության խաղաղասեր լինել բոլորի վերաբերմամբ, և անաշառ վարդապետությամբ բոլորին առաջնորդել դեպի արարածների միակ տերը:

Իսկ այս մարդու հրապուրանքների համար որ ասացիր, այդ էլ չստեցիր, այլ բոլորովին ճշմարիտն ասացիր: Որովհետև ո՛չ թե իբրև մի օտար մարդ է հրապուրում մեզ և ո՛չ թե իբրև մի խաբեբա մոլորեցնում է մեզ, այլ սաստիկ սիրում է մեզ: Քանի որ մեր մայր եկեղեցին մեկ է, որ երկնեց մեզ, և մեկ է մեր հայր սուրբ հոգին, որ ծնեց մեզ, ինչո՞ւ պետք է մի հոր և մի մոր որդիները երկպառակված լինեն և ոչ թե միաբան: Այն, ինչ որ քեզ թվում է, թե հրապույր է, մենք գիշեր ու ցերեկ նույն մտածմունքի մեջ էինք, որ անքակ պահենք մեր կյանքի միաբանությունը: Իսկ եթե սա ձանձրացել է և ուզում է իր հիվանդ մարմնից դուրս գալ, առավել ևս մենք բոլորս, որովհետև բնավ ոչ ոք չկա կանանցից ծնվածների մեջ, որ առանց ցավերի ու շարշարանքների մարմին ունենա»:

Պատասխան տվեց Դենշապուհը և ասաց. «Դուք չգիտեք, թե որքա՞ն

համբերող եմ դեպի ձեզ. Թագավորի հրամանով չէ, որ այսչափ երկարաբանում եմ ձեզ հետ և վիճում, այլ իմ քաղցրությանմբ եմ այդ թույլ տվել ձեզ, որովհետև ձեզ նման անազորություն չեմ, որ ձեր անձերին ատելի եք և ուրիշներին թշնամի: Ես աղ ու հաց եմ կերել ձեր աշխարհում, ուստի գութ ու սեր ունեմ ձեր աշխարհի վերաբերմամբ»:

Պատասխան տվեց Ղևոնդ երեցն ու ասաց. «Ով դեպի դրսիները գութ ու սեր ունի, աստծու պատվիրաններն է կատարում, բայց պարտական է խնայել նաև իր հոգին. որովհետև մեր անձերի տերը չենք, այլ կա մեկը, որ հաշիվ է պահանջում մեզնից թե՛ դրսիների և թե՛ ներսիների համար: Իսկ որ ասացիր, թե իմ կամքով եմ ձեզ ականջ դնում և ոչ թե թագավորի հրամանով, եթե դուք սովոր եք զանց անել ձեր թագավորի հրամանը, այդ լավ եք անում, որովհետև նա աշխարհ ավերող է և անմեղ մարդկանց սպանող, սատանայի բարեկամ և աստծու թշնամի: Բայց մենք չենք կարող մեր թագավորի հրամանից դուրս գալ, և ո՛չ էլ կարող ենք մեր անանց կյանքը փոխանակել այս աշխարհի ապականացու պատրանքների հետ:

«Իսկ ինձ համար որ ասացիր, թե բժիշկներից առողջություն չգրտնելով՝ մահն ավելի է սիրում, քան թե կյանքը, այդ խոսքերը վայել չեն այն մարդկանց, որոնք տեսնում են այս աշխարհի բոլոր չարքանքները: Հապա՛, մի փոքր մեղմի՛ր այդ զայրագին սրտմտությունդ և հետևի՛ր իմ ճշմարիտ խոսքերին և կարգով նայի՛ր աշխարհիս գործերին: Մահկանացուներիցս ո՞վ է, որ անտրտում կյանք ունի. չէ՞ որ ահա բոլորն էլ ախտերով լի են, ո՛րը ներսից և ո՛րն էլ դրսից—ցուրտ ու տոթ, քաղց ու ծարավ և ամեն տեսակ աղքատություն ու կարիք: Դրսից՝ անիրավություն, հափշտակություն, զեմ պղծություն ու անառկություն, ներսից՝ ամբարշտություն, ուրացություն, տգիտություն, անդարձ մոլորություն կամավոր ազատությունից:

«Բայց դու որ բժիշկներին մերժելով անարգեցիր, թե ես նրանց միջոցով առողջություն չեմ գտել, այդ էլ զարմանալի չէ, որովհետև նրանք էլ մարդ են. ցավ կա, որի առողջացման հնարը գտնում են, և ցավ էլ կա, որ նրանց հնարներին չի ենթարկվում, որովհետև բոլորս էլ մահկանացու ենք, թե՛ բժշկողը և թե՛ բժշկվողը: Բայց երանի թե դուք էլ բժշկական արվեստից օրինակ առնեիք, որովհետև փոքր չէ նրանց բժշկության ճշմարտությունը: Որովհետև երբ նրանք մեկին հիվանդացած են տեսնում, չեն դանդաղում նրանց մոտ գնալ, այլ շտապում են հնար գտնել և առողջացնել: Մանավանդ եթե արքունիքում թագավորի սիրելիներից մեկը հիվանդանա, և մեծ հրապարակը հասնելով՝ [բժիշ-

կը] տեսնի պատմավոր մարդկանց մի բազմություն և գեղեցիկ ու առողջ երիտասարդներ, և էլ ավելի ներս մտնելով արքայական սրահները՝ այնտեղ տեսնի բոլոր սպասավորների շքնաղ և սքանչելի տեսքը, նա ամենևին չի զարմանա այդ հրաշակերտ տեսարանով: Նաև, եթե ականատես և ամբողջովին ոսկեղեն լինի այն մահիճը, որի վրա դրված է հիվանդը, նա այդ բոլորի վրա բնավ ուշադրություն չի դարձնի. այլ կհրամայի հեռացնել ոսկեհուռ վերարկուները, և ձեռքը ներս տանելով, կզննի ամբողջ մարմինը՝ արդյոք չե՞րմ է բնությունը, և սիրտն արդյոք հանգի՞ստ է իր տեղում, և կամ թե լյարդը փափո՞ւկ է, և կամ թե երակների շարժումը կարգի՞ն է. դրա համեմատ էլ բուժելու դարման կանի՝ առողջություն շնորհելով նրան:

«Իսկ արդ, եթե մարդկային բժշկությունը այսպես գիտե արհամարհել ամեն բան և միայն իր արվեստն առաջ տանելով գործ կատարել, որքա՞ն ավելի արժան է ձեզ, որ այս ամբողջ աշխարհը [ձեր] մեծ իշխանության տակ եք առել, հոգ տանել նախ ձեր հոգիները բժշկելու այս աշխարհի ամեն տեսակ ախտալից մոլորություններից. իսկ մարմնով բոլորն էլ արդեն ձեր ծառայության մեջ էին: Այժմ, որ դուք տգիտացել եք և անմահ հոգիներդ մահկանացու եք դարձրել Գեհենի անշեջ կրակի համար, ուզե՞ք-չուզե՞ք՝ մարմնով էլ բռնված եք անբուժելի ցավերով. և մեզ նախատում եք մարմնի ցավերի համար, որ մեր ազատ կամքից չեն առաջացել, այլ ինչպես յուրաքանչյուր մարդու պատահում է մարմնի բնության համեմատ:

«Եվ Քրիստոսը՝ կենդանի և կենդանարար ճշմարիտ աստվածը, իր բարերար կամքով հոգիների և մարմինների բժիշկ դարձավ. և նախ ինքն իր շարշարանների ցավերի միջոցով բժշկեց ամբողջ մարդկային ազգը: Եվ սրանից էլ ավելի խանդաղատելով ու գթալով՝ կրկին ծննդամբ ծնեց մեզ անցավ և անվերք առողջությամբ, առողջացրեց զաղտնի հարվածներից վիշապի հասցրած հին վերքերը, և մեզ դարձրեց հոգով ու մարմնով անսպի և անարատ. որպեսզի բանակակից լինենք հրեշտակներին և զորք՝ մեր երկնավոր թագավորի համար: Իսկ դու այս շիմանալով և վայելած չլինելով աստծու երկնավոր պարգևները՝ չես էլ կամենում մեզնից սովորել, և դեռ մեզ էլ կամենում ես մոլորեցնել, որ անհնար է և չի լինի, և չես կարող անել:

«Իսկ իմ ցավագար մարմնիս մասին հակիրճ կասեմ քեզ: Շատ ուրախ եմ, երբ իմ մարմինը շարշարված եմ տեսնում. գիտեմ, որ իմ մեջ զորանում է հոգուս առողջությունը: Մանավանդ որ ինձ համար զրավական ունեմ հեթանոսների մեծ վարդապետին¹⁰⁰, որ իր մարմնի ցավերով իրեն մխիթարում էր և սատանայական մարմնի տանջանքով

պարծենում էր և ասում. «Որովհետև եթե տնկակից եղանք նրա մահ-
վան նմանությունը, որքա՞ն ավելի ևս մասնակից կլինենք նրա հարու-
թյանը»։ Իսկ դու, որ իշխանություն ունես մեզ վրա, դատի՛ր մեզ քո
շար կամքի համեմատ։ Ամենևին չենք վախենալու, ո՛չ քո ահագին ահա-
վոր սպառնալիքներից և ո՛չ էլ երկյուղ ենք կրելու այն դաժան մահից,
որ բերելու ես մեր գլխին»։

Այն ժամանակ երանելիներին մի փոքր մեկուսացրեց միմյանցից
և միայն սուրբ նպիսկոպոսին ասաց. «Առաջ քեզ շատ զովասանք տվի,
բայց քո անձի պատիվը շիմացար։ Հիշեցնում եմ քեզ այն շարիքները,
որ դու գործել ես, որպեսզի ինքդ քեզ մահապարտ անես։ Իսկապես՝
դո՞ւ ավերեցիր ատրուշանը մշտունիքում և կամ կրակը դո՞ւ սպանեցիր.
նաև, ինչպես լսեցի և ստուգեցի, մոգերին էլ դո՞ւ ես շարշարել և պաշ-
տամունքի սպասները դո՞ւ ես տարել։ արդ, եթե իրոք դո՞ւ ես վերցրել,
պատմի՛ր ինձ»։

Պատասխան տվեց սուրբը և ասաց. «Ա՛յժմ ես կամենում այդ իմա-
նալ ինձնից, թե առաջուց գիտեիր»։

Դենշապուհն ասաց. «Համբավն ուրիշ է, ճշմարտությունն ուրիշ»։

Նպիսկոպոսն ասաց. «Դու ինչպե՞ս ես կարծում՝ ասա՛ ինձ»։

Դենշապուհն ասաց. «Ես լսել եմ, որ բոլոր վնասները մշտունիքում
դո՞ւ ես հասցրել»։

Նպիսկոպոսն ասաց. «Եթե այդպես ստույգ կերպով տեղեկացել ես,
ինչո՞ւ ես նորից հարցնում»։

Դենշապուհն ասաց. «Ուզում եմ ճշմարտությունը քննից իմանալ»։

Նպիսկոպոսն ասաց. «Ո՛չ թե կյանքիդ օգուտն ես ուզում լսել ինձ-
նից, այլ իմ արյունն ես ցանկանում»։

Դենշապուհն ասաց. «Արյունարբու գազան չեմ, այլ վրեժխնդիր եմ
լինում աստվածներին անարգելու համար»։

Նպիսկոպոսն ասաց. «Համար տարբերին աստված ես անվանում և
քո պատկերակից մարդկանց ուզում ես մորթոտել. քո թագավորի հետ
միասին պատասխան պիտի տաս աստծու անկաշառ ատյանի առաջ։
Եվ ինչ որ քո շար կամքով ուզում ես լսել ինձնից, այդ ես կասեմ քեզ։
Արդարև կրակատունը ե՛ս ավերեցի և մոգերին ծեծելով շարշարեցի, և
տան մեջ դտնված պղծության սպասները ե՛ս նետեցի ծովը։ Բայց կրա-
կըն ո՞վ կարող է սպանել, որովհետև արարածների ամենիմաստ արա-
րիչը առաջուց հոգ տանելով՝ չորս նյութերի բնությունը հաստատել է
անմահ։ Հապա՛, եթե կարող ես, սպանի՛ր օդը կամ փշացրո՛ւ հողը, որ

խոտ շրուացնի, գետը մորթի՛ր, որ մեռնի: Եթե այս երեք բանը կարող ես անել, կրակն էլ կարող ես սպանել:

«Բայց քանի որ մեր ճարտարապետը այդ շորս տարրերն անբակտելի կերպով միացրել է, ուստի և կրակի բնությունը գտնվում է քարերի և երկաթների և զննելի բոլոր տարրերի մեջ, ինչո՞ւ ես ինձ ստույգամբ զրպարտում, թե դու կրակն սպանել ես: Հապա՛, սպանի՛ր արեգակի ջերմությունը, որ կրակի մասն ունի, և կամ հրաման տո՛ւր, որ երկաթից կրակ չթափվի: Մեռնում է այն, որ շնչում է և շարժվում, գնում, ուտում է ու խմում, ե՞րբ ես տեսել, որ կրակը զնա կամ խոսուն ու գիտուն լինի: Արդ, ինչ որ կենդանի չես տեսել, մեռա՞ծ ես ընդունում: Որքա՛ն ավելի աններելի է ձեր ամբարշտությունը, քան բոլոր հեթանոսներինը, որոնք ավելի գիտուն են, քան թե դուք. նրանք թեև ճշմարիտ աստծուց մոլորված են, բայց անխոս տարրերին աստված չեն ընդունում: Այժմ, եթե դու անգիտությամբ կորնչելի ես ասում կրակի բնությունը, այս արարածները քո ասածը չեն ընդունի, որովհետեւ դա խառն է բոլորից»:

Դենշապուհն ասաց. «Ես քեզ հետ ամեննին վեճի ու քննության մեջ չեմ մտնում այս արարածների բնության վերաբերմամբ. այլ խոստովանվիր ինձ՝ կրակը դո՞ւ ես հանգցրել, թե՞ ոչ»:

Պատասխան տվեց երանելին և ասաց. «Որովհետեւ չկամեցար ճշմարտությանն աշակերտ լինել, կասեմ քեզ քո հոր՝ սատանայի կամբը: Ես հենց ինքս մտա ձեր կրակատունը և տեսա ձեր սնոտի ուսմունքի ամբարիշտ պաշտոնյաներին կանգնած, և կրակարանը կրակով լի բորբոքվում-այրվում էր նրանց առաջ: Հարցրի նրանց խոսքով և ոչ թե ծեծով, թե ձեր մտքում ի՞նչ եք համարում այս պաշտամունքի կրակը: Պատասխան տվին և ասացին. մենք ոչինչ չգիտենք. միայն այսքանը գիտենք, որ նախնիների սովորություն է և թագավորի սաստիկ հրաման:

«Ասացի նրանց դարձյալ. այդ կրակի բնությունն ինչպե՞ս եք հասկանում. արարի՞չ եք կարծում, թե՞ արարած: Բոլորը միարան ասացին. մենք դրան արարիչ չենք համարում, ո՛չ էլ աշխատող մարդկանց հանգստացնող: Մեր ձեռքերը կոշտացել են կացին գործածելով, և մեր մեջքերը քերթվել փայտ կրելուց, աչքներս ջրակալել են արտասուքներով դրա ծխի կծու լինելուց, և մեր երեսները մրտավել են դրա թանձր ծխի խոնավությունից: Եթե շատ ենք նրան կերակուր տալիս, սաստիկ սովածանում է. իսկ եթե բնավ չենք տալիս, բոլորովին հանգչում է. եթե մոտ ենք զնում և երկրպագություն ենք տալիս, այրում է մեզ, իսկ եթե

ամենևին մոտ չենք գնում, մոխիր է դառնում: Մենք այսպես ենք հասկացել դրա բնությունը:

«Դարձյալ ասացի նրանց, իսկ դուք լսե՞լ եք, թե ո՞վ է սովորեցրել ձեզ այդպիսի մոլորությունը: Պատասխան տվին և ասացին. ի՞նչ ես լսելու մասին հարցնում մեզ. ահա նայիր՝ ինչ որ կա առջևդ. որովհետև մեր օրենսդիրները միայն հոգու աշքերով են կուրացած, իսկ մեր թագավորը մարմնի մեկ աշքով կույր է, իսկ հոգին բնավ աչք չունի:

«Այս պատճառով էլ, երբ լսեցի մոգերից այս, շատ խղճացի, որովհետև տգիտությամբ ճշմարիտը խոսեցին: Մի քիչ շարշարեցի նրանց ծեծելով և հենց իրենց տվի կրակը, որ ջուրը գցեն և այսպես ասացի. «Այն աստվածները, որ երկինքն ու երկիրը շին ստեղծել, թող կորչեն երկնքի տակից»: Եվ հետո արձակեցի մոգերին»:

Երբ Դենշապուհը լսեց այս բոլորը սուրբ եպիսկոպոսի բերանից, սաստիկ դարհուրեց, որ թագավորին այդպես նախատեց և կրոնն անարգեց: Ուստի և մինչև իսկ վախեցավ հարվածներ ու տանջանքներ տալ նրան, որ չլինի թե ավելի մեծ անարգանքներ ասել տա թագավորի մասին ատյանի մեջ, և իրեն վրա կասկած ընկնի իբրև այդ անարգանքների պատճառ, որ այնքան համբրոդությունամբ վեճի մեջ մտավ նրանց հետ:

Եվ որովհետև սուրբ մեջքին կապած նստած էր ատյանում, սարսափ գցելով սրբերի վրա, մոնչաց ինչպես զայրացած առյուծ, և հանելով սուրը՝ զազանաբար հարձակվեց երանելիների վրա և կտրեց եպիսկոպոսի աջ ուսը թիկոնքի հետ միասին և [նրա] ձեռքը վայր գցեց: Իսկ նա ձախ կողմի վրա գետին ընկնելով՝ նորից զորացավ, աջ ձեռքը վեր բարձրացրեց, բարձր ձայնով աղաղակեց և ասաց. «Ընդունի՛ր, Տե՛ր այս կամավոր զոհը, որ ինքս ինձ ամբողջովին մատուցի քեզ, և խառնի՛ր ինձ քո սուրբ զինվորների գնդին»:

Դարձյալ քաջալերում էր իր ընկերակիցներին և ասում. «Դե՛հ, առաքինիներ, ահա հասել է մեր նահատակության ժամը. մի վայրկյան փակեցեք մարմնավոր աշքներդ և իսկույն կտեսնեք մեր հույս Քրիստոսին»: Եվ իր արյունի մեջ թավալվելով՝ ասում էր. «Կօրհնեմ տիրոջը ամեն ժամանակ, նրա օրհնությունը միշտ իմ բերանում է: Տիրոջով թող պարծենա իմ անձը. հեղբրը լսեն և ուրախ լինեն»: Եվ այս սաղմոսն ասելով՝ հասցրեց մինչև այստեղ. «Արդարները շատ նեղություններ ունեն. այդ բոլորից կփրկի նրանց Տերը և կպահի նրանց բոլոր ոսկորները»:

Եվ մինչդեռ մի քիչ ուժ կար մարմնում, հենց իր աշքերով նայեց

* Սաղմ. ԼԳ 2—21:

ու տեսավ, որ երկնքից գալիս էին հրեշտակների շատ զնդեր և վեց պսակ կար հրեշտակապետերի ձեռքին: Նույնպես և ձայն լսեց վերևից, որ ասում էր. «Քաջալերվեցե՛ք, ի՛մ սիրելիներ, որովհետև ահա մոռացաք ձեր այդ վշտալի կյանքը և հասաք այս երանելի պսակներին, որ ձեր ճարտարությամբ կազմեցիք. վերցրեք և դրեք յուրաքանչյուրդ իր գլխին: Որովհետև դրանց պատրաստելու համար հարկավոր նյութը դուք հայթայթեցիք, իսկ այդ գործի ճարտարությունը Քրիստոսի ամենասուրբ ձեռքով կազմվեց. դա ընդունեցեք այդ սպասավորների ձեռքից և պսակակից կլինեք Ստեփանոսին»: Շատ լավ տեսնում էր նաև այն, որ սուրբ զեռ շողում էր երանելիների պարանոցի վրա:

Երբ սուրբ Ղևոնդն այս տեսավ, որ այլևս չեն ուզում մեկ-մեկ հարցնել ու դատել, այլ միանգամից մահի հրաման տրվեց, ասաց երանելի Հովսեփին. «Մոտեցի՛ր, առա՛ջ գնա սրի դեմ, որովհետև աստիճանով դու բոլորից բարձր ես»: Եվ երբ այս ասաց, մեկը մեկի հետևից շարքով կանգնեցին. և որովհետև տաղնապով ու շտապով ստիպում էին դահիճներին՝ միանգամից կտրեցին երանելիների պարանոցներն ու զցեցին սուրբ եպիսկոպոսի առաջ. իսկ նա հոգիներն ավանդելիս աղաղակեց և ասաց. «Տե՛ր Հիսուս, ընդունի՛ր մեր բոլորի հոգիները, և մեզ խառնի՛ր քո սիրելիների զնդերին»: Եվ նույն տեղում անմիջապես նահատակվեցին բոլորը:

Եթե կամենաս նրանց հետ հաշիվ անել նաև մոգպետին, որ հավատաց Քրիստոսին, թվով յոթն են, բացի նաև այն երկուսից, որ Վատգեսում¹⁰¹ նահատակվեցին, և Թաքիկ անունով մյուս եպիսկոպոսից, որ [նահատակվեց] Ասորեստանում: Իսկ այդ նույն տեղում վեց հոգի էին, որոնց անուններն են՝

Սահակ Ռշտունյաց եպիսկոպոս.

Սուրբ Հովսեփ Վայոց ձորից, Հոգոցիմք գյուղից.

Ղևոնդ երեց Վանանդից՝ Իջավան գյուղից.

Մուշե երեց Աղբակից.

Առշեն երեց Բագրևանդից՝ Եղեգեկ գյուղից.

Քաջաջ սարկավազ, որտեղից Ռշտունյաց եպիսկոպոսն էր.

Իսկ երանելի Մոգպետը Նյուշապուհ՝ քաղաքից.

Սամվել երեց Այրարատից՝ Արած գյուղից.

Աբրահամ սարկավազ՝ նույն գյուղից:

Արդ, Դենշապուհը, մոգպետն ու Ջնիկան մայապետը նույն տեղում պահապաններ ընտրեցին ամեն մեկն իր սպասավորներից և այն անպատում, որտեղ այս վեց սրբերը նահատակվեցին, հրամայեցին երանելիների մարմինները պահել մոտ տասն օր կամ ավելի, մինչև արքու-

նի բանակն անցնի գնա, որպեսզի, ասում են, այլակրոնները չգան ու չվերցնեն դրանց ոսկրները և բաժանելով տարածեն ամբողջ աշխարհով մեկ, որով և մարդիկ ավելի ևս քաջալերվելով կ'մոլորվեն-կ'զնան նածրացիներին աղանդի հետևից:

Իսկ խուժիկը, որի մասին առաջ ասացինք, գնքով միասին սպասում էր այնտեղ պահապանների հետ, որպես նրանցից մեկը, իմաստությամբ լի և աստվածային գիտությամբ կատարյալ մի մարդ. նա սպասում էր և ականդետ նայում, թե ի՞նչ եղանակով հնար գտնի սրբերի ոսկրները գողանալու նրանցից:

Եվ երբ երեք օր անցավ, մեծ սարսափ ընկավ բոլորի վրա, և ինչպես թմրած ու կիսամեռ անկանգնելի վեր ընկած մնացին այն երեք օրը: Իսկ շորորոդ օրը պահապաններից երկուսը սաստիկ դիվահարվեցին: Դարձյալ կեսգիշերվան մոտ ահեղ ձայներ լսվեցին և ներքևից որոտաձայն թնդլուններ, երկրաշարժի դրդոցի նման. երկիրը դողում էր նրանց ոտքերի տակ և սրբի շողշողալուց կայծակ էր թափվում նրանց շուրջը: Եվ տեսնում էին բոլոր դիակները կանգնած, և ատյանում ասածները բարձր ձայնով խոսում էին նրանց ականջին, այն աստիճան, որ նրանք՝ իրարանցման մեջ ընկնելով՝ միմյանց էին կոտորում: Եվ այսպես տազնապած ու ցնորված՝ ընկերն ընկերոջից փախուստ տալով՝ չգիտեր, թե ուր էր գնում: Եվ գալով՝ մեծ զարմանքով պատմեցին այն բոլոր անցքերն ու շարժարանները, որ կրեցին:

Խորհրդի նստեցին երեք նախարարները և սկսեցին զարմանքով ասել միմյանց. «Ի՞նչ անենք, ինչպե՞ս վարվենք քրիստոնյաների այս անքննելի աղանդի հետ. որովհետև քանի կենդանի են, զարմանալի է նրանց կյանքը. ընշատյաց են՝ ինչպես անկարոտ մարդիկ, սրբասեր են՝ ինչպես անմարմինները, անաշառ են՝ ինչպես արդարադատ մարդիկ. աներկյուղ են՝ ինչպես անմահներ: Եթե այս բոլորի վերաբերմամբ ասենք, թե նրանք տգետ են և հանդուգն, հապա ա՛յն ինչ անենք, որ այստեղ բանակում եղած բոլոր ցավագարները նրանց շնորհիվ առողջանում են: Եվ կամ, որ այդ բոլորից մեծ է, ո՞ր մեռած մարդու դին է կանգնած երևացել. և ո՞վ է նրանից որևէ խոսք լսել:

«Որովհետև սուտ չեն [ասում] մեր սպասավորները. մենք ինքներս ստուգել ենք սրանց ճշտությունը: Եթե նրանք ուղենային մարմնավոր ազահություն խառնել գործի մեջ, մի փոքրիկ ակնարկ անեին բանակում եղած քրիստոնյաներին՝ իրենց կշռովը մեկ ոսկի կառնեին: Մեկ էլ՝ այն մարդիկ, որոնք դևի կողմից շարժարվեցին, ուրիշ ժամանակ նրանք ցավոտ չէին, մենք այդ գիտենք. հայտնի է, ուրեմն, որ այսօր մեծ հրաշք կատարվեց: Եթե լուռ մնանք, մենք և մեր անձերը այդ-

պիտոյվ կասկածի տակ կընկնեն. իսկ եթե դրանց տանենք թագաւորի առաջ, նա էլ դրանցից լսելով այդ բոլոր մեծամեծ հրաշքները, գուցե նույնիսկ մեր կրօնը քայքայվի»:

Պատասխան տվեց մոգպետն և ասաց նրանց. «Չէ՞ որ ինձ ոստիկան կարգեցին ձեր երկուսիդ վրա. ինչո՞ւ եք այդպես սրտնեղվում ու տագնապում ձեզուձեզ, դուք ձեր գործը կատարեցիք և արքունի հրամանը գլուխ բերիք: Արդ, եթե այդ լուրն իմացվի և թագաւորի առաջ որեւէ հարցութիւն լինի, այդ մեր, մոգերիս, գործն է. դուք անհոգ եղեք և ոչ մի բանի մասին մի՛ մտածեք: Եվ եթե ձեր մտքերը զարհուրած են, առավոտը վաղ եկեք Գարիթի, որովհետեւ վաղն այնտեղ տեր Մովսէս-տան Մովսէսը զո՞ւ է մատուցանելու. նա էլ ձեր մտքերը կհանգըստացնի»:

Իսկ խուժիկը, երբ այս բոլորը լսեց և հասկացավ, որ այնուհետեւ նրանք հոգս չեն քաշելու սուրբ սպանվածների մասին, փութով շտապեց տասը մարդ վերցրեց, որոնց քրիստոնյա լինելու վրա վստահ էր, և հասնելով այնտեղ՝ բոլորին կարգին վիճակի մեջ գտավ: Եվ որովհետեւ դեռ կասկած ուներ նույն դահիճների վրա, այնտեղից սրբերին էլի հեռացրին երկու հրասախի շափ: Եվ երբ ապահովվեցին, մաքրեցին, կարգի բերին երանելիների ոսկրները. բերին բանակը և ծածուկ պահում էին. և կամաց-կամաց հայտնեցին նախ հայ զորականներին, ապա նաև բանակում եղած բազմամթիւ քրիստոնյաներին: Եվ ընծայի առաջին պտուղը մատուցին կապված նախարարներին. և նրանք իսկույն ևեթ արձակվեցին իրենց կապանքներից¹⁰², մահվան սպառնալիքը վերացավ նրանց վրայից, և ներման հրովարտակներ ուղարկվեցին Հայոց աշխարհը:

Այս երանելի խուժիկը, որ արժանի եղավ ծածուկ սպասավոր լինելու սրբերին, ինչ որ նրանց մահից մինչև այժմ ասվեց իբրև այս վճռի դատակնիք՝ սա՛ պատմեց մեզ կարգով այս ամենը—շարաշար քարշ տալը, դատավորների հարցութիւններ, սրբերից յուրաքանչյուրի պատասխանները, նրանց նահատակութիւնը և պահապանների կրած ահագին արհաւիրքները, և երեք նախարարների հեծեծանքն ու տարակուսանքները, և նրանց սուրբ ոսկրների ամփոփումը ո՛չ թե խառնիխուռն մի տեղ ժողովելով, այլ նրանցից ամեն մեկը առանձին-առանձին՝ վեց տապանների մեջ ժողոված. և յուրաքանչյուրի անունն էլ սովորել ու տապանների վրա նշանակել էր: Եվ երկաթե կապանքները դրել էր յուրաքանչյուրի ոսկրների հետ, որովհետեւ դահիճները դեն էին գցել. ինչպես նաև նշանակել էր յուրաքանչյուր տապանի հանդերձանքը:

Եվ սրանք վեցը իրենց սուրբ և ցանկալի մահով նահատակվեցին Հրոտից ամսի քսանհինգին Ապար աշխարհի մեծ անապատում՝ Նյուշապուհ քաղաքի սահմաններում:

ԴԱՐՁՅԱԼ ՆՐԱՆՑ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Իսկ երանելիների աշակերտները կապանքների մեջ մնում էին նույն քաղաքի ներսում. արքունի մի դահճապետ եկավ և նրանց քաղաքից դուրս հանեց:

Նույն քաղաքից դուրս հանեց նաև հինգ ասորեստանցի քրիստոնյաների, որոնք նույնպես կապանքների մեջ էին Փրիստոսի անվան համար. սրանց հարցրեց խոսքերով, բայց չհամաձայնեցին արեգակին երկրպագություն տալ: Չարչարեց նրանց ծեծելով, բայց նրանք ավելի ևս հաստատվեցին նույն մտքի մեջ. կտրեց նրանց թթերն ու ականջները և ուղարկեց Ասորեստան, որ արքունի [գործերում] մշակություն անեն: Նրանք զնացին մեծ հոժարությամբ, կարծես թե մեծ պարգևներ ստացած լինեին թագավորից:

Այժմ դարձյալ եկավ նույն դահճապետը սուրբ սպանվածների աշակերտների մոտ, ընտրեց նրանցից երկուսին, որոնք ամենից համեստներն էին, մյուսներից հեռացրեց մի կողմ և ասաց նրանց. «Ձեր անուններն ի՞նչ է»:

Մեկը պատասխան տվեց և ասաց. «Ծնողներս իմ անունը Խորեն են դրել, իսկ դրա անունն Աբրահամ է. իսկ ըստ մեր շնորհատուր կարգի՝ Փրիստոսի ծառաներն ենք և այն երանելիների աշակերտները, որոնց սպանեցիք»:

Պատասխան տվեց դահճապետը և ասաց նրանց. «Իսկ այժմ ձեր գործն ի՞նչ է, և կամ թե՛ ո՞վ է ձեզ այստեղ բերել»:

Այս բանին Աբրահամը պատասխան տվեց և ասաց. «Այդ դուք պետք է մեր ուսուցիչներից իմանայիք, որովհետև նրանք շնչին մարդիկ չէին, այլ բավական հայրենի ստացվածքներ ունեին ըստ արժանիքի, այնպես էլ սպասավորներ, ո՞րը մեզ նման և ո՞րն էլ մեզանից ավելի լավ. ովքեր մեզ սնուցել և սովորեցրել են, նրանց հետ ենք եկել: Որովհետև մեր աստվածատուր օրենքները պատվեր են տալիս մեզ՝ սիրել նրանց ինչպես սուրբ ծնողների և ծառայել նրանց իբրև հոգևոր տերերի»:

Չայրացավ դահճապետն ու ասաց. «Անկրթ թե աներկյուղ ապրե՞ս»:

տամբի նման եւ խոսում: Քանի որ խաղաղության մեջ և ձեր աշխարհում էիք, լավ էր. բայց երբ նրանք քրեական հանցանքի մեջ բռնվեցին արքունի գործերում և մահապարտ համարվեցին իրենց գործերի համեմատ, ձեզ վայել չէր ամենեկին նրանց մոտ գնալ: Չե՞ք տեսնում այս մեծ բանակի մեջ [ինչպես է լինում]. երբ պատվավորներից որեւէ մեկը արքունի ժամանակավոր բանտն է բնկնում, սգի շորեր է հագնում, ջուղվում-հեռանում է և միայնակ է նստում և ամենեկին ոչ ոք չի համարձակվում մոտ գնալ նրանց: Իսկ դու այդպես պարծենալով ես խոսում, ինչպես մի անմեղ մարդու աշակերտ»:

Սրան պատասխան տվեց Խորենը և ասաց. «Ո՛չ ձեր կարգն է անիրավ և ո՛չ մերը սուտ. հանցավոր նախարարը ումից որ պարգև էր ստացել, այնպես պետք է հնազանդ լիներ նրան, որ բացի իր ունեցած շուքից ուրիշ մեծամեծ պարգևներ էլ ստանար նրանից: Արդ, քանի որ այդ չի արել, նրան ձախողակի հակառակ բաներն են պատահել: Եվ մեր ուսուցիչներն էլ, եթե հանցանք գործած լինեին աստծու դեմ և կամ որեւէ կերպ մեղանշած թագավորի դեմ, նույն ձևով էլ մենք նրանց հետ կվարվեինք. ո՛չ մեր աշխարհում նրանց մոտ կգնայինք և ո՛չ էլ նրանց հետևից այս օտար աշխարհը կգայինք: Բայց քանի որ երկու կողմերի վերաբերմամբ էլ արդար են վարվել, և դուք զուր ու անմեղ սպանեցիք նրանց, այժմ մենք է՛լ ավելի ենք սպասավորում նրանց սուրբ ոսկերեներին»:

Դահճապետն ասաց նրան. «Եւ արդեն առաջուց ասացի, թե դու մի շատ հանդուգն մարդ ես. ահա պարզ հայտնվեց, որ նրանց բոլոր հանցանքների մեջ դուք էլ խառն եք»:

Աբրահամն ասաց. «Ո՞ր հանցանքի»:

Դահճապետն ասաց. «Նախ՝ մոգերի սպանման և տալա մնացած բոլոր հանցանքների մեջ»:

Աբրահամն ասաց. «Այդ ո՛չ միայն մեզնից է, այլ նաև ձեր օրենքների կարգի համեմատ. թագավորները հրաման են տալիս ձեզ, իսկ դուք գործում եք ձեր սպասավորների ձեռքով»:

Դահճապետն ասաց. «Մի՛հր աստուծով եմ երգվում, որ դու ավելի խիստ ես խոսում, քան թե քո ուսուցիչները, զրանից երևում է, որ դուք նույնիսկ ավելի վնասակար եք: Արդ, ձեզ համար մահվանից փրկվելու հնար չկա, բացի արեգակին երկրպագելուց և մեր կրոնի պատվերները կատարելուց»:

Խորենն ասաց. «Մինչև այժմ իբրև մարդ էիր շարախոսում, իսկ այժմ իբրև անպիտան շուն ես վայրահաշում: Եթե արեգակն ականջներ ունենար, դու նրան նախատել կտայիր. բայց նա բնությամբ անզգա է,

իսկ դու շարությամբ ավելի անզգա ես, քան թե նա: Ինչի՞ մեջ մեզ ավելի պակաս տեսար, քան մեր հայրերն էին: Զլինի՞ թե խոսքերով ուզում ես փորձել մեզ, այլ հանդես բեր քո շարությունն ու մեր բարությունը, և թող ամոթով մնա քո հայր սատանան ո՛չ միայն մեզնից, որ ավելի կատարյալ ենք, այլև ով քեզ խիստ փոքրիկ է թվում, նա էլ սաստիկ վերքեր կհասցնի քո հոգուն ու մարմնին»:

Երբ այս լսեց դահճապետը՝ սաստիկ բարկացավ նրանց վրա: Առաջիններից ավելի գետնաբարձ անել տվեց նրանց. և այնքան սաստիկ գետնաբարձ արին, որ շատերը կարծեցին, թե մեռան:

Բայց երբ երեք ժամ անցավ, նորից սկսեցին խոսել երկուսը և ասացին. «Քիչ ենք համարում այս անարգանքը և ոչինչ մեր մարմնին տված ցավերը՝ աստծու մեծ սիրո հանդեպ, որով նահատակվեցին մեր հոգևոր հայրերը: Հապա՛, կանգ մի՛ առնի և մի՛ դադարի, այլ ինչ որ նրանց վերաբերմամբ արիր, նույնը կատարի՛ր նաև մեր վերաբերմամբ: Եթե նրանց գործերը քեզ վատթար են թվում, մերը կրկնապատիկ համարիր. որովհետև նրանք խոսքով էին հրամայում, իսկ մենք գործով կատարում էինք հրամայվածը»: Այն ժամանակ է՛լ ավելի զայրացավ նրանց վրա և հրամայեց մահու ծեծ տալ նրանց: Նրանցից ամեն մեկին վեցական դահիճ փոխվեց, և մինչդեռ կիսամեռ ընկած էին գետնի վրա, հրամայեց երկուսի ականջները տակից կտրել: Եվ այնպես խոր կտրեցին, որ կարծես երեք իրենց տեղում չէին եղել:

Սաստիկ հարվածներից զարթնեցին ինչպես քնից, սկսեցին աղաչել ու պաղատել և ասացին. «Աղաչում ենք, քեզ, թագավորի բա՛ջ դինվոր, կա՛մ մեզ էլ մահով սպանի՛ր, ինչպես մեր հայրերին, և կամ մեր պատիժն էլ վերջիններիս նման արա: Որովհետև ահա մեր լսելիքն առողջացան երկնային առողջությամբ, իսկ հոտոտելիքը դեռ մնում են իրենց տեղերում ցավ ու շարժարանքի մեջ. կիսապարգև մի՛ առնի մեզ երկնքի բարությունից: Մեր մարմինները սրբեցին քարշ տալով և մեր լսելիքը՝ կտրելով. սրբի՛ր նաև մեր քթերը կտրելով. որովհետև որքան մեզ տգեղացնես այս հողեղեն [մարմնով], այնքան ավելի կգեղեցկացնես հոգևորով:

Դահճապետը մեղմորեն պատասխան տվեց և ասաց. «Եթե ես ավելի երկար մնամ ձեզ մոտ, կարծեմ ինձ էլ ձեր համառության աշակերտ կդարձնեք: Ահա հայտնում եմ ձեզ նաև թագավորի կամքը: Զեզ պատժելու վերաբերյալ եղած հրամանն այդքան էր. իսկ այդ պատժից հետո դուք պետք է դնաք Ասորեստան և մշակություն անեք արքունի գործերում, որպեսզի ով ձեզ նայի՝ այդ նույն համառության մեջ հաստատ շմնա թագավորի հրամանների դեմ»:

Երանելիներն ասացին նրան. «Դու մեր երկիրը կիսագործ թողիր, մենք արքունի երկրում մեր կես մարմիններով շենք կարող աշխատել»:

Երբ այս լսեց զահճապետը, նրանց տանող զինվորներին աղաչեց և ասաց. «Այստեղից դուք առեք զնացեք միայն, երբ Ասորեստան հասնեն, թող շրջեն՝ ուր կամենում են»:

Սրանք են հայոց կատարյալ խոստովանողները, որոնք ուրախությամբ իրենց անձերի վրա ընդունեցին խեղությունն ու շարշարանքը: Բայց որովհետև ազատվեցին սուրբ մահից, սգով ու տրտմությամբ էին գնում երկար ճանապարհ: Նրանց ծանր չէին թվում ոտների և ձեռների կապանքները, այլ ավելի այն, թե ինչո՞ւ արժանի չեղան հավասարվելու քաջ նահատակներին:

Երբ նրանց տարան-հասցրին Բաբելացոց երկիրը, մի գավառ, որ Շահուղ է կոչվում, թեպետև արքունի պատժի ենթակա էին, սակայն թե՛ հայտնի և թե՛ գաղտնի մեծ ընդունելություն գտան այն երկրի բնակիչների կողմից: Բայց երանելիներն, այնուամենայնիվ, խիստ տխուր էին այն իմաստով, թե քիչ ենք աշխատել և շատ ենք հանգստանում. և շարունակ նույն մտատանջության մեջ էին:

Նրանք աշխատում էին տեսնել նախարարների սուրբ կապանքները, ծառայել նրանց մարմնավոր պիտույքներին: Այս բանն իմաց տվին այն երկրի մեծամեծներին, որոնք քրիստոնեության նույն սուրբ ուխտի մեջ էին: Եվ բոլոր մեծամեծներն ու փոքրերը հավանություն տվին սրան՝ հայտարարել ամբողջ երկրում, որ ամենքն էլ համաձայն լինեն մարմնավոր պիտույքներ [հայթայթելու] միջոցով մասնակից լինել սուրբ կապվածներին հեռավոր օտարության մեջ:

Եվ այսպես տարեցտարի ժողովում էին յուրաքանչյուր մարդու կարողության համեմատ, ո՞րից քիչ և ո՞րից շատ, ում ձեռին ինչ որ պատրաստ կար, թե՛ դրամ և թե՛ զահեկան, ժողովում-պատրաստում և տալիս էին երանելիներին, որ տանեն նրանց: Եվ այսպես ծառայեցին նրանք, մինչև լրացավ սպասավորության տասը տարին:

Եվ որովհետև խիստ դաժան կյանքի մեջ էին այն շոգ երկրում և անդադար ճանապարհորդում էին նույն Շահուղ, Մեշովն և Քաշկար երկրներում և ամբողջ Ասորեստանում ու Խուժաստանում, սաստիկ տոթից խորշակահար մեռավ սուրբ Խորենը և ամփոփվեց այն երկրի բնակիչների կողմից սուրբ վկաների հետ:

Իսկ երանելի Աբրահամը շարունակ նույն առաքինի գործն էր կատարում. շրջում-հավաքում էր հավատացյալների բոլոր տուրքերը և տանում էր մեծ հեռաստանը և անձամբ բաժանում յուրաքանչյուրի կարիքների համեմատ: Եվ այսպես շարունակվեց մինչև պատժվածների տասն-

երկուերորդ տարին, մինչև որ բոլորը միասին աղաչեցին նրան, որ համաձայնի զնալ Հայոց աշխարհը, որպեսզի երբ նա հասնի նրանց մոտ, նրա մեջ տեսնեն նաև այն քաջ նահատակներին, որոնք սպանվեցին սրով, նրանում տեսնեն նաև շարշարանքների սուրբ կապանքները:

Եվ երբ մարտիրոսները, խոստովանողներն ու կապվածները հանձին նորա տեսնվեն, նրա շնորհիվ կօրհնվի ամբողջ աշխարհը, նրա շնորհիվ կօրհնվեն ու կաճեն նրանց երեսանները, նրանով կզգաստանան և կիմաստանան նրանց ծերերը, նրա շնորհիվ նրանց իշխանները մարդասիրություն կստվորեն, նրա շնորհիվ Աստծուց գութ կընկնի թագավորի սիրտը՝ շենացնել ամբողջ երկիրը և խաղաղություն տալ նրան: Նրանով կպարծենան եկեղեցիներն իրրև կատարյալ և քաջ զինվորով, նրանով կզարդարվեն վկայարանները, նրանով վկաներն էլ կցնծան և կբերկրեն: Նրանով նաև Ավարայրի դաշտը պայծառանալով՝ ծաղիկներով կլցվի, ո՛չ թե անձրևաբեր ամպերից, այլ նահատակների սուրբ արյունով և նրանց ցիրուցան եղած սուրբ ոսկրների սպիտակությամբ: Երբ խոստովանողն իր բազմավաստակ ոտքը զնի պատերազմի լայնատարած տեղերը, թեև ըստ իր բնության հող է, երբ կենդանի մարտիրոսը շրջի այնտեղ, կենդանին կենդանիների մոտ զնալով՝ ամբողջ աշխարհը նորից կենդանություն կստանա:

«Գիտենք, ասում են, երբ սրան տեսնեն Հայոց աշխարհի բոլոր միայնակացները, սրանով կհիշեն պատերազմողների հոգևոր խմբերին, որոնք իրենց անձը, ասում են, մեր փոխարեն մահվան ենթարկեցին և իրենց արյունը թափեցին իրրև հաշտության զոհ աստծուն: Սրանով կհիշեն այն սուրբ քահանաներին, որոնք սրախողխող արվեցին այս օտարության մեջ և իջեցրին թագավորի սաստիկ բարկությունը: Սրանով թերևս մեր կապանքներն էլ հիշեն և աղոթք անելով խնդրեն աստծուն, որ մեզ համար գերությունից դարձ լինի զեպի մեր հայրենի երկիրը:

«Որովհետև սաստիկ փափագում ենք ո՛չ միայն մարմնավոր կարոտը լցնելու, այլ ավելի ևս տեսնելու մեր սուրբ եկեղեցիներն ու մեր սրբասեր պաշտոնյաներին, որոնց մենք նշանակեցինք ու հաստատեցինք այնտեղ: Եվ եթե մյուս անգամ աստված հաջողի մեզ զնալ և լրացնել մնացածների կարոտությունը, գիտենք, որ աստված մեզ համար էլ կրանա իր ողորմության դուռը՝ միևնույն ճանապարհով զնալու, որով այս սրբի ոտքերը կառաջնորդեն»:

Այս խորհուրդը մտածելով աստվածաշնորհ նախարարները՝ մեծ թախանձանքով առան խոստովանողի հավանությունը: Եվ որովհետև երբեք սովորություն չունեի բարի բանին հակառակ զնալ, իր նախկին

սովորութիւն համեմատ այստեղ էլ շտապեց շուտով կատարել աստվածային առաքինութիւն հետեոյների միաբան հրամանը: Եկավ-հասավ Մեծ Հայոց աշխարհը:

Իսկույն շտապեցին և նրա առաջ դուրս եկան տղամարդիկ և կանայք, մեծերն ու փոքրերը և ազատների ու շինականների ամբողջ բազմութիւնը: Ընկնում էին և փաթաթվում սրբի ոտներով ու ձեռներով և ասում. «Օրհնված լինի տեր աստվածը բարձունքում, որ երկնքից մեզ համար պատգամաբեր ուղարկեց՝ հարութիւն ավետիս բերելու մեզ, որպեսզի արքայութիւն ժառանգ լինենք: Որովհետեւ ահա քո մեջ կերպարանք առած ենք տեսնում հարութիւն հուսով բոլոր հրաժարվածների և արձակման ակնկալութիւն ունեցող կապվածներին: Քո մեջ ենք տեսնում նաև մեր աշխարհի շինութիւնը խաղաղութիւնով մեր եկեղեցիները ցնծում են և բերկրանքի մեջ են, և քեզանով մեր սուրբ վկաները անդադար բարեխոս կլինեն մեզ համար աստծու մոտ: Օրհնիր մեզ, մե՛ր սուրբ հայր, դու հանգուցյալների բերանն ես, մեզ հետ խոսիր հայտնի օրհնութիւնով, որպեսզի մեր հոգիների մեջ ծածուկ լսենք սրբերի օրհնութիւնները:

«Ճանապարհ բաց արիր նրանց համար, ովքեր փափագում էին գալ իրենց երկիրը. խնդրիր Աստծուց, որ շուտով գան սուրբ կարապետիգ հետևից: Եվ ինչպես որ բաց արիր երկրի արգելված ճանապարհը, երկնքում էլ բա՛ց արա մեր աղոթքների դուռը, որպեսզի մեր՝ մեղավորներին՝ պաղատանքն էլ հասնի աստծու առաջ նույն կապվածների բարեխոսութիւն համար. և քանի դեռ այս մահկանացու մարմինների մեջ ենք, ինչպես որ տեսանք քո երանելի սրբութիւնը, տեսնենք նաև մեր անձկալի սիրելիներին, մենք, որ շատ ժամանակներից ի վեր կոտորված ու պաշարված ենք մեր հոգիներով ու մարմիններով: Արդ, հավատում ենք անսուտ հույսին, որ ինչպես կատարվեց-լրացավ քո սուրբ սիրո մեծ տեսիլը, այնպես էլ մոտ ժամանակներս կտեսնենք Քրիստոսի ճշմարիտ վկաններին, որոնց երկնավոր գեղեցկութիւն տեսնին փափագում ենք շարունակ»:

Բայց երանելի խոստովանողը, թեպետև այսպես սիրով ընդունվեց ամբողջ աշխարհի կողմից, ամենևին չուզեց որևէ մեկին մոտենալ մարմնավոր կարիքների բավարարման համար, այլ ընտրեց իրեն համար բազմամբոխ ժողովրդից մեկուսի մի տեղ և երեք առաքինի եղբայրների հետ մեծ ճգնութիւնով ավարտեց իր կյանքը:

Եթե մեկը կամենա նկարագրել, դժվար թե կարողանա պատմել նրա առաքինի վարքը: Որովհետեւ եթե նրա տրեմութիւնն ասես, անշեշ կանթեղի նման վառվում էր ամբողջ գիշերներ. թե սակավապատիւն

ասես կերակուրների վերաբերմամբ, համարյա թե անկերակուր հրեշտակներին էր նմանվում: Եթե հեղությունն ու խոնարհությունն ուղենաս ասել, կենդանի էակների մեջ չես կարող նրա նմանը գտնել, իսկ եթե անընչասիրությունն ուղենաս ասել, ինչպես որ մեռած մարդը կայքով չի խարվի, այդպես էլ ճշմարտությունամբ իմացիք այս երանելու վերաբերմամբ:

Անդադար ձայնով շարունակ պաշտամունք էր մատուցանում և անհատնում աղոթքով միշտ աստծու հետ խոսում էր բարձունքում: Աղ եղավ նա անմահացածների համար, և զրդիչ խթան հանդիսացավ բոլոր ծուլացածների համար: Նրանով պախարակվեց ազահությունը, և շվայտ որկրամոլությունը սաստիկ ամառնեց նրա շնորհիվ: Նա առողջություն եղավ Հայոց աշխարհի համար և շատ վիրավորներ գաղտնի կերպով առողջություն գտան նրա շնորհիվ: Նա կատարյալ ուսուցիչ եղավ իր ուսուցիչների համար և խրատատու սուրբ հայր՝ իր հայրերի համար: Նրա համբավը լսելով՝ իմաստնացան տղետները, և նրա մոտիկություն տեսնելով՝ զգաստացան լկտիները: Մարմնով բնակվում էր մի նեղ խցի մեջ, իսկ նրա սրբության ահը պատել էր թե՛ հեռավորներին և թե՛ մերձավորներին: Դեերը զարհուրեցին և փախան նրանից, հրեշտակներն իջան և շրջապատել էին նրան:

Հույները նրա պատճառով երանի տվին Հայոց աշխարհին և շատ բարբարոսներ շտապեցին տեսնել նրան մարմնով: Նա սիրելի եղավ աստծու սիրելիներին և ճշմարտության թշնամիներից շատերին առաջնորդեց դեպի սուրբ սերը: Իր առաքինության սկիզբը հենց մանուկ հասակից գրեց և նույն առաքինությամբ հասավ մինչև իր կյանքի վերջը: Ինչպես որ աշխարհիս սուրբ ամուսնության կարգի մեջ շմտավ, այնպես էլ այս աշխարհի բոլոր ապականացու բաների մարմնավոր պետքին չենթարկվեց: Եվ եթե պետք է պարզորեն ասել, ինչպես որ մարմնի պիտույքները փոխեց հոգևոր պիտանացու բաների հետ, հենց այնպես էլ երկրից երկինք փոխադրվեց:

ԱՅՆ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Որոնք իրենց հոծար կամֆով Քրիստոսի սիրու համար իրենց ան-
ձերը արժունի կապանքների հանձնեցին

Սյունյաց ցեղից երկու հղբայրներ Բարզեն և Բակուր.

Արծրունյաց ցեղից՝ Ներշապուհ և Շավասյ և Շեղին և Մեհրուծան
և Պարզև և Տանատ.

Մամիկոնյան ցեղից՝ Համազասպյան և Համազասպ և Արտավազդ
և Մուշեղ.

Կամսարականների ցեղից՝ Արշավիր և Թաք, Վարձ, Ներսեհ և
Աշոտ.

Ամատունյաց ցեղից՝ Վահան և Առանձար և Առնակ.

Գնունյաց ցեղից՝ Ատոմ.

Դիմաքսյանների ցեղից՝ Թաքուլ և Սատոյ, երկու այլ ընկերներով.

Անձեալաց ցեղից՝ Շմավոն և Զվարեն և Առավան.

Առավելյանների ցեղից՝ Փապակ և Վարազդեն և Դատ.

Արծրունյաց տոհմից՝ Ապրսամ.

Մանդակունյաց տոհմից՝ Սահակ և Փարսման.

Տաշրացյաց ցեղից՝ Վրեն.

Ռափսոնյան տնից՝ Բարիկ և Հոհան:

Այս երեսունհինգ մարդկանցից ոմանք ավագ նախարարներից
էին, ոմանք կրտսերներից, բայց բոլորն էլ մարմնով նախարարազուն-
ներ են, իսկ հոգեւոր առաքինութեամբ՝ բոլորն էլ երկնային քաղաքացի-
ներ: Եվ ուրիշ շատ ազատ մարդիկ էլ, ոմանք թագավորական տնից և
ոմանք հենց նույն նախարարների տնից, քաշ նահատակների նիզակա-
կիցներ ու մարտակիցներ: Սրանք բոլորն էլ հոծարակամ հանձնվեցին
շարշարանքների սուրբ կապանքներին:

Բայց մենք այժմ ո՛չ միայն այս բանի վրա ենք դարմացած, որ
կամովին գնացին, փորձութեան մեջ ընկան, այլ ավելի այն բանի վրա
ենք սքանչացած, որ նրանց նման փափկակյաց մարդիկ, ձյունապատ
լեռների լայնարձակ ապրած բնակիչները խորշակաբեր դաշտերի բնա-
կիչ դարձան: Նրանք, ովքեր ազատ էրենների նման շրջում էին ծաղկաբեր
սարերում, ձեռքերն ու ոտքերը կապած գցվեցին Արեւիքի բոցակեղ աշ-

խարհը: Հացի նեղության և ջրի կարոտության մեջ էին, ցերեկը խավարում և գիշերն անլույս, անվերարկու և անանկողին, գաղանների նման գետնին փռված ինը տարի և վեց ամիս¹⁰³: Եվ այնպիսի մեծ ուրախություն մը էին տանում այդ նեղությունը, որ ոչ ոք ամենին տրտունջ ու հայհոյանք չլսեց նրանց բերանից, այլ հորդառատ գոհացողություն՝ աստվածապաշտության մեջ գտնվող բարեկեցիկ մարդկանց նմանությամբ:

Եվ մինչդեռ նրանք այսպիսի նեղության մեջ էին, կասկած ընկավ թագավորի սիրտը, թե սաստիկ տառապանքի պատճառով ձանձրացած կլինեն իրենց դառն կյանքից: Նրանց մոտ ուղարկեց մեծ հազարապետին և ասաց. «Գոնե այսուհետև ղզաստացե՛ք ձեզ ու ձեզ, և նույն համառության մեջ մի՛ մնաք. երկրպագեցե՛ք արեգակին, և կարծակվեք այդ շարաշար կապանքներից և ամեն մեկդ կրկին տեր կդառնաք ձեր հայրական գույքին»:

Պատասխան տվին երանելիներն ու ասացին. «Փորձելու համար ես եկել-հարցնում ձեզ, թե՞ իսկպես թագավորն ինքն է ուղարկել քեզ»: Հազարապետը երգվեց և ասաց. «Ասածիս մեջ ավելի կամ պակաս խոսք չկա, որ նրա բերանից դուրս եկած լինի»: Այն ժամանակ ասացին նրան. «Ովքեր մի անգամ աշակերտել են ճշմարտությանը, այլևս երբեք ետ չեն դառնա նրանից, այլ ինչ որ կան՝ այնպես էլ մնում են: Մի՞թե այն ժամանակ շիմանալուց էինք պնդում, և այսօր նեղությունն իմաստնացրեց մեզ. այդպես չէ: Այլ մենք ափսոսում ենք այն բանի համար, թե ինչու՞ մենք էլ առաջիկաների հետ չվերջացրինք մեր կյանքը: Իսկ այժմ աղաչում ենք քեզ և քո միջոցով ձեր թագավորին՝ այդպիսի բաների մասին մեզ այլևս մի՛ հարցնեք, այլ ինչ որ մտքներումդ գրել եք մեր վերաբերմամբ՝ կատարեցե՛ք»:

Նրբ մեծ հազարապետն այս լսեց, իր մտքում շատ գովեց նրանց հաստատամտությունը, և այնուհետև սկսեց նրանց սիրելիություն ցույց տալ, ինչպես աստծու սիրելիների: Եվ շատ հորդորական խոսքերով թագավորին համոզում էր, որ նրանց ների և արձակի իրենց կապանքներից: Որովհետև նա թեպետև փոխվեց արքունի հազարապետության պաշտոնից, և շատ բաներում վնասակար ճանաչվեց, ինքը հենց իրեն էր համարում Հայոց աշխարհի ավերման պատճառը, ուստի և մեծ անարգանքով իր տունն ուղարկվեց, սակայն կապվածների մասին երբեք չէր ուզում շարախոսել՝ մինչև իր կյանքի վերջը:

Իսկ երանելիներից շատերը, որոնք ավելի երիտասարդ էին, սովորեցին իրենց հայրենի երկրի գիրն ու զրականությունը, և այն դարձավ նրանց համար հոգևոր կերակուր, որով իրենց խրախուսում էին և ըն-

կերներին մխիթարում: Եվ այնպես զմայլվեցին իրենց մտքով ու հոգով, որ նրանց ժերագույններն անգամ փափկացան, երիտասարդացան, մանկացան: Որովհետև թեպետ նրանց ուսման ժամանակներն անցել էին, սակայն բազմաթիվ սաղմոսներ բերան անելով՝ հոգևոր երգակից էին դառնում մանուկների մատաղերամ բազմությունը:

Եվ այնպես էին պայծառացնում սրբություն պաշտամունքը, մինչև որ դաժան դահիճներից ումանք հրապուրվում էին՝ լսելով նրանց երգերի քաղցրությունը, և որքան իրենց ձեռքից գալիս էր, թագավորի հրամանից դուրս դուրսություններ էին տալիս նրանց, սեր ու խնամք էին ցույց տալիս բոլորին և շատ անգամ հոգում էին նրանց մարմնավոր կարիքները: Մանավանդ որ աստծու հաջողությամբ բժշկության հրաշքներ էլ էին կատարվում նրանց ձեռքով: Ինչպես որ դիվահարներից շատերը բժշկվեցին այն քաղաքում, որտեղ գտնվում էին կապվածները: Քանի որ նրանց մոտ ոչ մի բահանա չկար, նրանց էին դիմում քաղաքի հիվանդներն ու ցավագարները, և նրանցից ստանում ամեն մեկն իր հիվանդության բժշկությունը:

Այլև այն աշխարհի մեծ իշխանը, որի անունը Հարեշղոմ Շապուհ էր, և որին հանձնված էին բոլոր պատժվածները, շատ գութ ու սեր ցույց տվեց նրանց բոլորին: Նրանցից ծերերին հոր տեղ էր ընդունում, իսկ ավելի փոքրերին զգվում էր իրեն իր սիրելի որդիների: Շատ անգամ գրեց արքունիք և հայտնեց կապվածների տառապանքն ու նեղությունը, և նրանցից յուրաքանչյուրի զննիվ վարք ու բարքը բացատրել նրանց: մեծամեծների առաջ ճգնում, ամեն տեսակ հնարքներով ջանք էր գործ դնում, մինչև որ շատ բարեխոսների միջոցով թագավորի հաճությունն առան: Հրամայեց նրանց կապանքներն արձակել և վերացնել նրանց վրայից պատժի սուգը և նրանց նախարարությունը վայել զգեստ հագցնել: Նրանց ռոճիկ կարգեց և հրամայեց ամբողջ սպառազինությունն արքունիքից տալ: Գրեց և հանձնարարեց մեծ սպարապետին, որ արքունի գործի հետ պատերազմելու գնան:

Եվ երբ այնպես կարգադրվեց ու կատարվեց թագավորի նոր հրամանը, շատ տեղերում, ուր որ նրանք հասան, գերազանց գտնվեցին՝ քաջության գործում, այնպես որ նրանց մասին գովասանության գրություն էլ գրվեց Դուռը: Թագավորի սիրտն այնպես քաղցրացավ, որ հրամայեց բոլորին իր առջև բերել: Եկան և ներկայացան արքայից արքա Հազկերտին: Ուրախ-զվարթ հանդիպեց նրանց, հանդիստ խոսքերով խոսեց նրանց հետ և խոստացավ ամեն մեկին իր իշխանությունը տալ հայրենի պատվի կարգով և նրանց իրենց աշխարհն ուղարկել՝ քրիստո-

նեական կրօնը պաշտելու, որի համար այնքան մեծամեծ շարշարանքներ էին կրել:

Եվ մինչդեռ նրանք այնտեղ մեծ ուրախությամբ [ազատ] շրջում էին բանակում թագավորի առաջ, այդ նույն ժամանակ հասավ թագավորի կյանքի վերջը՝ իր թագավորության տասնիններորդ տարում: Եվ միմյանց հակառակ դուրս գալով՝ նրա երկու որդիները կոպում էին թագավորության համար. այս դժնդակ պատերազմի գործը սաստկություն մը շարունակվեց երկու տարի:

Մինչդեռ նրանք այս խռովության մեջ էին, ապստամբեց նաև Աղվանից թագավորը. որովհետև նրանց քեռորդին էր և հայրենի հավատի համաձայն առաջ քրիստոնյա էր, և արքայից արքա Հազկերտը նրան բռնությամբ մոգական կրոնին էր դարձրել: Եվ նա իրեն համար հարմար ժամանակ ընտրելով՝ իր անձը մահվան վտանգի ենթարկեց. ավելի լավ համարեց պատերազմում մեռնել, քան թե ուրացություն թագավոր լինել: Այս բոլորի պատճառով ուշացավ նրանց [Հայոց] աշխարհն ուղարկելը:

Իսկ Հազկերտի կրտսեր որդու դայակը, որի անունը Թահամ էր Միհրան տոհմից, թեև տեսավ Արյաց գորբը, երկու մասի բաժանված, բայց մեկ կիսով զազանաբար հարձակվեց թագավորի երկու որդու վրա. ջարդեց, կոտորեց նրա գորբը և թագավորի որդուն ձերբակալելով՝ հրամայեց տեղն ու տեղը սպանել: Իսկ մնացած գործն էլ համառության բերեց և միաբանություն հաստատեց Արյաց ամբողջ գործի մեջ, և թագավորեցրեց իր սանին, որի անունը Պերոզ էր:

Թեպետև Արյաց աշխարհում կատարյալ խաղաղություն հաստատեց, բայց Աղվանից թագավորը չէր ուզում նորից ծառայության տակ մտնել. այլ նա քանդեց ճորտ պահակը և Մասքութիների գործն այս կողմն անցկացրեց. միաբանեց տասնևմեկ լեռնական թագավորներին և պատերազմով ընդդեմ կացավ Արյաց գործին և մեծ վնաս պատճառեց արքունի գործերին: Թեպետ երկու-երեք անգամ աղաչանքի գրություններ ուղղեցին նրան, բայց չկարողացան այդ մարդուն համոզել. նա գրով ու պատգամներով հանդիմանում էր նրանց՝ Հայոց երկիրն իզուր տեղը ավերելու համար: Նրանց հիշեցնում էր նախարարների մահը և կապվածների շարշարանքները: Ասում էր՝ «Այնչափ սիրո և վաստակների համար փոխանակ կյանք շնորհելու նրանց արևը խավարեցրիք: Լավ կլինի ինձ համար ասում է, նրանց շարշարանքները հանձն առնել, քան թե քրիստոնեությունը թողնելը:

Եվ երբ տեսան, որ ո՛չ բռնությամբ և ո՛չ էլ սիրով չկարողացան համոզել նրան, շատ գանձեր ուղարկեցին խալլանդուրների աշխարհը,

բաց արին Ալաններին դռները¹⁰⁴, շատ զորք հանեցին հոներին և մեծ տարի կռվեցին Աղվանից թագավորի դեմ: Թեպետև նրա զորքը ցրվեց ու հեռացավ նրանից, սակայն նրան չկարողացան հնազանդեցնել, այլ դեռ մեծամեծ հարվածներ էլ ստացան, ո՛րը պատերազմով և ո՛րը հիվանդությունների շարշարանքներով: Եվ պաշարումը երկար ժամանակ տևեց, պատճառով աշխարհի մեծ կեսն ավերվեց, բայց ոչ ոք նրանից չերկմտեց ու շրթանվեց:

Պարսից թագավորը դարձյալ մարդ ուղարկեց նրա մոտ՝ «Իմ քրոջն, ասաց, և քեռորդուս ուղարկի՛ր ինձ մոտ, որովհետև ի բնե մոգական կրոնի հետևող էին, և դու քրիստոնյա դարձիր, իսկ աշխարհդ թող քեզ մնա»: Բայց այն սքանչելի մարդը կոպում էր ո՛չ թե տերություն համար, այլ աստվածապաշտության: Մորն ու կնոջը ուղարկեց և ամբողջ աշխարհից հրաժարվեց. իսկ ինքը վերցրեց Ավետարանը և ուզում էր աշխարհից հեռանալ:

Երբ այս բանը լսեց թագավորը, շատ փստոսաց ու ցավեց իր մշտքում, և ամբողջ մեղքն իր հոր վրա էր գցում: Անսուտ երգում կնքեց և ուղարկեց նրան, թե՛ երկրիցդ մի՛ հեռանա միայն, և ինչ որ ասես՝ կանեմ: Նա խնդրեց՝ ինչ որ մանկությունից իր սեփականն էր և որ իր հայրը շնորհել էր նրան երեխա ժամանակ—հազար տուն. թագավորից ստացավ այդ և միայնակյացների հետ միասին նստեց այնտեղ: Եվ այնպես անդադար աստվածային պաշտամունքով զբաղվեց, որ ամենևին չէր էլ հիշում, թե առաջ թագավոր է եղել:

Այս բոլոր երկարատև խռովությունները, որոնք շարունակվեցին մինչև արքայից արքա Պերոզի հինգերորդ տարին, պատճառ եղան Հայոց նախարարների շարձակվելուն: Բայց [նախկին] տարիների սովորությունից ավելի շատացրեց նրանց ուժիկները և արքունի խնճուղքներին մասնակցելու իրավունք տվեց:

Եվ նույն հինգերորդ տարում նրանցից շատերին կրկին շնորհեց նրանց գույքը և մյուսներին էլ հույս տվեց, որ վեցերորդ տարին բոլորին անխտիր կարձակի իրենց գույքով ու պատվով:

Բայց ես դարձյալ պիտի վերագառնամ այս կետին:

Իսկ երանելի առաքինիների և կապվածների ու պատերազմում ընկածների կանանց ամբողջ Հայոց աշխարհում ես հաշվել չեմ կարող, որովհետև լիմացածներս ավելի շատ են, քան թե իմացածներս: Հինգ հարյուրի չափ անուն-անուն ճանաչում եմ, ո՛չ միայն նրանց, ովքեր ավագագույններից էին, այլև շատերին կրտսերագույններից:

Բոլորը միահամուռ երկնավոր նախանձով լցված ամենևին պակաս

շմանացին նրանցից, ովքեր աշխատհ չէին մտել: Որովհետեւ թե՛ ավագա-
գույնները և թե՛ մանկագույնները համատի միևնույն առարինությամբ
զգեստավորվեցին: Ամենեկին շփշեցին մայրենի ազատության փափկու-
թյան անուրը ,այլ իրրեւ այնպիսի մարդիկ, որոնք հենց սկզբից նեղու-
թյունների են համբերել շինական սովորությունների օրինակով և տանջ-
վելով են անցկացրել իրենց կյանքը, նրանցից է՛լ ավելի մեծ վշտերի
համբերել հանձն առան:

Ո՛չ միայն իրենց հոգիների մեջ մխիթարված էին հավիտենական
հույսի աներևույթ գորությամբ, այլև մարմնի նեղություններով է՛լ ավե-
լի կրեցին ծանր բեռը: Որովհետեւ թեպետ ամեն մեկն էլ իրենց ձեռնա-
սուն սպասավորներն ունեին, բայց նրանց մեջ չէր երևում, թե ո՛րն է
տիկինը և կամ ո՛րը նաժիշտը. բոլորի զգեստները միատեսակ էին և
միապես երկուսն էլ պառկում էին գետնին: Ոչ մեկը մյուսի համար ան-
կողին չէր գցում. որովհետեւ մինչև իսկ չգիտեին խոտեղենները ջոկել
միմյանցից. միևնույն թուխ գույնն ունեին փափաթները և միևնույն սև
գույնի էին գլխատակերի բարձերը:

Զկային նրանց համար առանձին անուշահամ կերակուրներ պատ-
րաստող խոհարարներ և ոչ էլ ջոկ հացարարներ՝ նրանց ազատների սո-
վորության համաձայն սպասավորելու համար, այլ [այդ ամենը] ընդ-
հանուր էր: Շարափամուտն [անց էին կացնում] անապատում բնակվող
միայնակյացների կարգով: Ո՛չ որ մյուսի ձեռին ջուր չէր լցնում, և ո՛չ
էլ կրտսերները ավագներին սրբիչ էին մատուցանում. փափկասուն
կանանց ձեռքը օճառ շքնկավ, և յուզ շառաջարկվեց ուրախության
հանդեսների համար: Նրանց առջև մարուք սկուտեղներ չդրվեցին և ո՛չ
էլ բաժակակալներ տրվեցին ուրախության համար. նրանցից ոչ մեկի
ղոնների մոտ նվիրակ չկանգնեց, և պատվական մարդիկ չկանչվեցին
նրանց խնջույքի սեղանին. նրանց մտքերից չանցավ, թե գուցե սնու-
ցանող որևէ դաստիարակ կամ մի սիրելի հարազատ ունեն:

Փռշտովեցին ու ծխոտովեցին նորահարսների սրահակներն ու առա-
գաստները և սարդի ոստայններ ձգվեցին նրանց հարսնարաններում.
կործանվեցին նրանց դահլիճների բարձր գահերը ,և խանգարվեցին
նրանց սեղանների պարագաները. ընկան-կործանվեցին նրանց ապա-
րանքները, և տապավեցին ու ավերվեցին նրանց ապաստան ծառայող
ամբոցները: Զորացան-ձողեցին նրանց ծաղկանոցների բուրաստաննե-
րը, և արմատախիլ եղան նրանց դիներեր այգիների տունկերը:

Իրենց աշքերով տեսան իրենց կայքերի հափշտակությունը և իրենց
ականջներով լսեցին իրենց սիրելիների վշտերն ու շարշարանքները-

նրանց գանձերն առան, թագավորական արին, և ամենեկին զարդեր շմանացին նրանց երեսների վրա:

Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկիները, որոնք փափուկ կյանքով ու քնքուշ մեծացել էին բազմոցների ու գահավորակների մեջ, շարունակ բորիկ ու ուտրով էին գնում աղոթատները, առանց ձանձրանալու ուխտելով և խնդրելով, որ կարողանան դիմանալ այն մեծ նեղությունը: Ուվքեր իրենց մանկությունից հորթերի ուղեղներով և էրենների փափուկ մտով էին սնվել, մեծ ուրախությամբ խոտեղեն կերակուր էին քնդունում վայրենիների նման և ամենեկին շէին հիշում իրենց սովորական փափուկ կյանքը: Նրանց մարմինների մորթը սև գույն ստացավ, որովհետև ցերեկն արեակեզ էին լինում և ամբողջ գիշերներն էլ գետնի վրա էին քնում:

Մշտական սաղմոսներն էին նրանց բերանների մրմունջները, իսկ կատարյալ մխիթարությունը մարգարեների [գրքերի] ընթերցումն էր: Նրկու-երկու միաբանվեցին իբրև իրար համաձայն ու հավասար ամուսնի՝ ուղիղ տանելով արքայության ակօսը, որպեսզի առանց վրիպելու հասնեն խաղաղության նավահանգիստը:

Մոռացան իրենց կանացի տկարությունը և առաքինի տղամարդիկ դարձան հոգևոր պատերազմի մեջ, կռիվ բաց արին ու մարտնչեցին ծայրագույն մեղքերի դեմ, կտրեցին և դեն գցեցին նրա մահաբեր արմատները: Միամտությամբ հաղթեցին խորամանկությանը և սուրբ սիրով լվացին նախանձի կապտագույն ներկվածքը, կտրեցին ագահության արմատները և շորացան նրանց ոստերի մահաբեր պտուղները: Խոնարհությամբ հաղթահարեցին ամբարտաճանությունը և միևնույն խոնարհությամբ հասան երկնավոր բարձրությանը: Աղոթքով բաց արին երկնքի փակված դռները և սուրբ խնդրվածքներով հրեշտակներին ցած բերին փրկության համար. ավետիս լսեցին հեռաստանից և փառավորեցին աստծուն բարձունքում:

Այն այրիները, որ նրանց մեջ կային, նորից առաքինության հարսներ դարձան և իրենց վրայից վերացրին այրիության նախատինքը: Իսկ կապվածների կանայք կամովին կապեցին իրենց մարմնավոր ցանկությունները և հաղորդակից եղան սուրբ կապվածների շարշարանքներին. իրենց կյանքում նմանվեցին մեռած քաջ նահատակներին, և հեռվից մխիթարիչ վարդապետներ եղան բանտարկվածներին: Իրենց մատներով աշխատեցին ու կերակրվեցին, և թագավորից նրանց համար նշանակված ռոճիկը տարեցտարի թռչակ էին անում և նրանց ուղարկում մխիթարելու համար: Նմանվեցին անարյուն ճպուռներին, որոնք իրենց երգի

քաղցրությամբ ապրում են առանց կերակրվելու և կենդանի են միայն օդ ծծելով՝ նմանվելով անմարմին [հրեշտակ]ներին:

Շատ ձմեռների սառույցներ հալվեցին, գարուն հասավ և նոր ծիծեռներ եկան. կենցաղասեր մարդիկ տեսան և ուրախացան, բայց նրանք երբեք չկարողացան տեսնել իրենց անձկալիներին: Գարնանային ծաղիկները նրանց միտն էին բերում իրենց հավատարիմ ամուսիններին, բայց նրանց աչքերը կարոտ մնացին նրանց երեսների ցանկալի գեղեցկությունը տեսնելու: Որսի բարակները վերջացան, և բոլորովին դադարեցին որսորդների արշավանքները: Նրանք հիշվեցին միայն զբրված հիշատակարաններով, և ոչ մի տարեկան տոն նրանց հեռու օտարությունից տուն չբերեց. նրանց ճաշատեղերին նայեցին ու արտասովեցին և բոլոր ատյաններում հիշեցին նրանց անունները: Շատ արձաններ էին կանգնեցրած նրանց անվանք, և ամեն մեկի անունը նշանակված էր նրանց վրա:

Եվ մինչդեռ այսպես ամեն կողմից ալեկոծվում էին նրանց մտքերը, նրանք ամենևին չթուլացան երկնավոր առաքինությունից: Դրսից նայողներին երևում էին որպես սգավոր և շարժարված ալրիներ, իսկ իրենց սրտերում զարգարված ու մխիթարված էին երկնավոր սիրով:

Այլևս սովորություն չարին հեռու երկրից եկած մեկին հարցնելու, թե ե՞րբ կլինի, որ տեսնենք մեր սիրելիներին. այլ այն էր նրանց իղձն ու աղոթքն առ աստված, որ ինչպես սկսել են, այնպես էլ քաջությամբ ու երկնավոր սիրով լի նույնը գլուխ հանեն-վերջացնեն:

Ե՛վ մենք, և՛ նրանք առհասարակ ժառանգենք երկնքի արքայությունը և հասնենք այն ամենին, ինչ որ խոստացված է աստծու սիրելիներին հանուն մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Եղիշեն իր պատմությունը գրել է Մամիկոնյան Դավիթ երեցի խնդրանքով: Ո՞վ է նա՝ անհայտ է:— 8:
2. Հաղթության զոհացույթն ասելով հասկացվում է Քրիստոսը:— 9:
3. Աբշահունյաց ցեղ — հայոց թագավորների այն հարստությունը, որ Հայաստանում թագավորել է ըստ ավանդության Քր. առաջ 2-րդ դարի կեսերից (հավանորեն 132 թվականից) մինչև 428 թվականը Քրիստոսից հետո, ուրեմն՝ ճիշտ 560 տարի: Սակայն պատմական ճշգրիտ տեղեկությունների համաձայն՝ Աբշահունիները թագավորել են Հայաստանում միայն 54 թվականից Քր. հետո, հաստատապես 66 թվականից սկսած, երբ Աբշահունի Տրդատ 1-ը թագ ընդունեց Հռոմեական կայսր Ներոնից:— 10:
4. Պարսից Սասանի ցեղը կամ Սասանյան տոհմը ակիզը է առնում Սասանից, որի թոռն էր Պապակի որդի Արտաշիր 1-ը, Սասանյան պետության հիմնադիրը: Սա թագավոր դառնալով, պատերազմի է դուրս գալիս պարսիկների արքայից արքա Արտաշանի դեմ՝ և 224 թ. հաղթում է նրան, 226 թ. զբաղվում է նաև Կասիկոն կամ Տիգրոն մայրաքաղաքը և ամբողջ պետությունը ենթարկում իրեն:— 10:
5. Հունաց երկիր արտահայտությունը գործ է ածվում Հռոմեական կայսրության մեջ մտած երկրների համար, երկու առջև ներքև Եղիշեն նույն երկրների համար գործ է ածում հռոմեների գավառներ արտահայտությունը:— 10:
6. Մծբին—Վերին Միջագետքի կամ Արվատտանի (Քեն-Արբայե) մայրաքաղաք, Տիգրիսից մոտ 100 կիլոմետր դեպի արևմուտք:— 10:
7. Թեոդոս II կայսր (408—450) — Արևելյան Հռոմեական կայսրության ամենաթույլ կայսրերից մեկը, որ քաղաքականապես երբեք չափահաս շղարձավ և միշտ գտնվում էր իրեն շրջապատողների ազդեցության տակ:— 10:
8. Տիգրոն կամ Կեսիսիոն—պարսիկների մայրաքաղաքը:— 11:
9. Զախազադյան պալատնյաներ կոչվում են մողերը:— 11:
10. Վուլաններ—հունական ցեղեր, որոնք ապրում էին Պարսկաստանի հյուսիսարևելյան սահմաններին կից Բակտրիայում (այժմյան խորասանում):— 12:
11. Պան դուռ—տեղը հաստատապես որոշել հնարավոր չէ: Այն պետք է որոնել Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան կողմերում: Փորթուգալ փաշան Պան դուռը համարում է էլբուրսի հարավկողմը գտնվող Միրտառա կոչված կիրճը և նույնացնում է այն նախկին դուռն Կասպից կոչվածի հետ, որը պաշտպանելու համար կառուցված էր Ռեյ քաղաքը:— 12:
12. Ապար աշխարհի հին պարսկական ձևն է Ապրաշը, որ քառացի նշանակում է չվերին աշխարհ:— Պարսկաստանի հյուսիսարևելյան մասը (այժմյան խորասան), որ տարածվում էր մինչև Վրկան աշխարհի սահմանները:— 12:
13. Բարբարոսներ անվանում էին հույները բոլոր օտար ազգերին, իսկ պարսիկները՝ ալգպիսներին անվանում էին ժանարիները:— 13:

14. Խալլեղուրներ կամ Խալլանդուրներ—կռվկապան հոների անունն է:— 14:
15. Ճորա պանակ—Ճողա, Զողա, կապան Ճորա, Դուռն Աղվանից, Հոնաց և այլն. գտնվում էր այժմյան Գեորգենտ քաղաքի մոտերքը, կասպից ծովի ափին:— 14:
16. Քալվեխայուն—բարեխնական կրոնի վերջին շրջանի անունը, երբ կրոնը ամբողջովին վեր է ածվել աստղաբաշխության, կախարդությունների, հմայությունների և գուշակությունների: Կրոնի ներկայացուցիչը քուրմը կոչվում էր քավդեա:— 17:
17. Խաղաղական երկիր—հայթախների կամ հիթալների, ուրիշ խոսքով՝ քուշանների երկիրը: Հմմտ. Ժանոթ. 10:— 18:
18. Խոնդան—վարտիքի կամ անդրավարտիքի կապ: Խոնջանները կնքելը մի ժանր պատիժ էր Պարսկաստանում, որպեսզի հանցավորը մեա իր կեղտոտությունների մեջ և տանջվի:— 20:
19. Սակ, Բաժ և Հաս—հարկատեսակներ:— 22:
20. Վգուրկ—պչլ. վոզուրգ կամ վազուրգ բառն է, որ նշանակում է բավագ, մեծ: Հրամանատարի կողքին զբվեով՝ նշանակում է մեծ հրամանատար, ավագ հրամանատար կամ, ինչպես մենք այժմ ասում ենք, մեծ վեզիր:— 22:
21. Ինկիմազեզեն—մազդայական կրոն, իրանական կամ զրադաշտական կրոնի անունը:— 22:
22. Հարամանի, Խարամանի կամ Հարաման, Խարաման—նույնն է, ինչ որ Արհմն կամ Ահրիման, շարության աստծու անունը:— 22:
23. Բանբուրակ—անշուշտ Պանթերա անվան աղավաղումն է: Հրեական գրույցները Քրիստոսի մասին ասում էին, նրա վարկը գցելու համար, թն անառակություններից ծնված մի մարդ է նա, և նրա հայրը եղել է հռովմայեցի մի զինվոր՝ Պանթերա անունով:— 23:
24. Նաժուացի կամ Նաժարացի—նույնն է, ինչ որ Նազարացի կամ Նազովրեցի, նշանակում է Հիսուս Նազովրեցու հետևող կամ քրիստոնյա:— 23:
25. Քոնեպիսկոպոս կոչվում էին Արեևրում գավառների ու գյուղերի եպիսկոպոսներն ի տարբերություն քաղաքների եպիսկոպոսների:— 25:
26. Ումիդդ աբա—հավանորեն պետք է հասկանալ Ումիդդ II-ը:— 25:
27. Անխառն իշխան—նշանակում է աստված:— 29:
28. Այուդի Հովհաննես—Հովհաննես Մկրտիչը՝ Զաքարիա քահանայի և նրա կին Նդիսարեթի որդին, որովհետև Նդիսարեթին ամուլ էր:— 32:
29. Հորդանան գետ—գետ, որ անցնում է Պաղեստինի միջով հյուսիսից դեպի հարավ և ամբողջ երկիրը բաժանում է երկու մասի: Հորդանան գետն սկիզբ է առնում Հերմոն սարից բխող 3 աղբյուրներից և թափվում է Մեռյալ ծովը:— 32:
30. Պոնտացի Պիլատոս—Հրեաստանի և Սամարիայի 5-րդ հռովմեական պրոկուրատորը (26—36 թթ.), որի ժամանակ, ավանդության համաձայն, հանդես է եկել Հիսուս Քրիստոսը:— 32:
31. Զիքենյաց սար—Նրուսաղեմի դիմացը դեպի արևելք ընկած լեռը: Այստեղ էր զբտերվում Գեթսեմանի պարտեզը և այստեղից է, ավանդության համաձայն, երկինք համարաձևել Քրիստոսը:— 32:
32. Խոնաստան—հավանորեն, պարսից արքայական պալատի անունը:— 33:
33. Դառնացյալ ծերը Միհրենբահհ մեծ հաղարպետն է: Ուրիշ տեղ էլ նդիշեն նույն կնքը է արտահայտվում Միհրենբահհի մասին (տե՛ս 3-րդ եղանակի վերջում):— 33:
34. Հրաման տուր ներք, այսինքն՝ հրամայիր պալատի ներսում գտնվող զրադեներին և այլ զործադիր պաշտոնյաներին:— 33:

35. Իսայկանանեղ բնակի—մեկ տան մէջ մեկ խնամակալի ձեռքով մեծացած և դաստիարակված անձնուր— 34:
36. Տապուլի ժամանակները, որ քո պապն Հազկերտի հայրն էր—խոսքը Շապուհ III-ի, (385—388) և Նրա որդի Հազկերտ I-ի (399—420) մասին է:— 35:
37. Սագաստան—տեղիքի նրկիքը, պարսից պետութեան արեւելյան նահանգներից մեկը, սահմանակից Նեղկաստանին, այժմյան Աֆղանստանի սահմաններում:— 37:
38. Խուժաստան—այժմ Խուզիստան, որ աքսորվում էին հանցավոր համարվածների կանայք և որդիները՝ արքունի կալվածքներում աշխատելու համար: Գտնվում է հին Բարեկունից դեպի արեւելք, Պարսից ծովից դեպի հյուսիս:— 37:
39. Փանղամ—հերմակ լաթից թղ, որով մոզներն իրենց զնմբերը ծածկում էին կրակին մոտենալիս, որպեսզի իրենց արտաշնչութեամբ չպղծեն սուրբ հուրը:— 40:
40. Խումեզ—կոշի մեղ. լվացման արարողութիւնների մէջ զործ էր անվում պղծութիւնը արեւելու համար:— 40:
41. Կապանաթիվ մոխրաշափ կարգով—ինչպես այստեղից երևում է, յուրաքանչյուր տուն պարտավոր էր, իբրեւ պապացւոյց իր բարեպաշտութեան, կապիճով (շափի անվանում է) չափված որոշ քանակութեամբ մոխիր ներկայացնելու:— 41:
42. Իտեռակես սղբում էին մեզ—ասում է Եղիշեն, ցույց տալու համար, որ նախարարների ուրախութեան պահին ինքն էլ նրանց հետ եղել է Պարսկաստանում:— 42:
43. Անզը—գյուղաքաղաք Այրարատի Մաղկոտն գավառում:— 44:
44. Մովսէստան Մովսէս—մոգպետների մոզպետ, մազդայական կրօնի զինավոր քահանայապետ:— 47:
45. Դարեհարձապետ և անդերձապետ—Պարսից արքունիքի մեծ պաշտոնյա:— 47:
46. Մեծ հազարապետ—Միհրնեսի հի սիստոսը, նշանակում է մեծ վեպի և ամենայն հաճանականութեամբ զվարակ հրամանատարին հայերեն թարգմանութիւնն է: Այս տիտղոսը անշուշտ պետք է տարբերել հայերեն «հազարապետ» բառից, որ ավելի սահմանափակ նշանակութիւն ունի:— 47:
47. Զօբեհի սպարապետ ասելով հասկացվում է Վարդան Մամիկոնեանը, թեև անունը տրված չէ:— 49:
48. Փշտիպան—պարսկերեն բառ, որ նշանակում է թիկնապահ, օգնական:— 49:
49. Հավատալօր կանայք—կույսեր, մայրապետներ:— 49:
50. Մեծաթիվ բանակ. պետք է հասկանալ մոզերի և նախարարների հետ Պարսկաստանից եկած զորքը, որի մէջ էր նաև երկրի մարզպան Սյունյաց իշխան Վասակը:— 50:
51. Ատրպատական—Եղիշեի ժամանակ այժմյան Ադրբեյջանի հարավային և Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան մասի անունը:— 52:
52. Վառձական կռակ—Բաբրամ աթաշ, ամենաարքայան կրակը:— 53:
53. Սեռայի սանձաններից մինչև Գաղեռվնի կողմեր—Սեռաց աշխարհը համարվում է Արեւելյան Ասիան, իսկ Գաղեռվը կողմն է Սպանիայի հարավարևմտյան ծայրին: Ուզում է ասել՝ Ասիայի արեւելյան ափերից մինչև Եվրոպայի արևմտյան ծայրը:— 54:
54. Սինկիտոս—ծերակույտ, սենատ:— 54:
55. Հեթանոսների հետ կռած դաշինք ասելով՝ Եղիշեն նկատի ունի Հազկերտ II-ի և Խնդոս կայսեր զաշինքը (զլ. I), որով Բյուզանդիան խոստանում է հայերին օգնութիւն ցույց չտալ ո՛չ զորքով և ո՛չ էլ զենքով:— 55:
56. Չեւ և Զարեանդ գավառներ—Պարսկահայք կոչված նահանգի երկու գավառներ՝ ոչ հետո այժմյան Սարմատից և Խուից:— 56:

57. Խաղիսաղ թաղար — Աղվանից թագավորների ձմեռոցը V դարում, II և III դարերում՝ հայոց թագավորների ձմեռոցը: Գտնվում էր Ուտիք նահանգում, այժմյան Զեզամ գետի ափին:— 56:
58. Լուինաս գետ—հավանորեն, այժմյան Զեզամ գետը:— 57:
59. Բաղասական կողմեր կամ Բաղասական դաշտ—գտնվում էր Աղվանից նրկրում, հավանորեն, նրկրի հյուսիսարևելյան կողմերում, հոների սահմաններին մոտիկ:— 57:
60. Աղվանից մեծ շանատան ասելով հասկացվում է Աղվանից աշխարհի մայրաքաղաք Պարտավը, Տրտու (այժմյան Թարթար) գետի ափին:— 57:
61. Կապկոն լեռներ—Կովկասյան լեռներ. թիֆլիսեցիք մինչև այժմ էլ անվանում են Կապկավ:— 58:
62. Հոների պանակ—նույնն է Ճորա պահակ: Տե՛ս ծանոթագր. 15:— 58:
63. Միջոց աշխարհ կամ Միջնաշխարհ ասելով պետք է հասկանալ Այրարատը իբրև Հայաստանի կենտրոն:— 59:
64. Հայկական տարվա ամիսները (տե՛ս 621 էջի 15-րդ ծանոթագրություն):— 60:
65. «Պարսից արեայից արեայի ձմեռոցի տեղը» ասելով պետք է հասկանալ Տիգրանը:— 61:
66. Մերը ինչպես այստեղ, այնպես էլ այլ տեղերում, գործ է ածվում մեծ հազարապետ Միհրենբեհի համար:— 64:
67. Փայտակարան քաղաք—Հայաստանի Փայտակարան նահանգը համապատասխանում է Ստրաբոնի հիշած նահանգին, որ ընկած էր Ուտյաց նրկրից դեպի արևելք Արաքսի ափերին և տարածվում էր մինչև Կասպից ծովը:— 65:
68. Ուրացավ այն ավազանը, որ հղացավ նրան—խոսքը քրիստոնեական մկրտության մասին է, որով հին մարդը մեռնում է և մի նորը, վերականգնականացածն է ծնվում՝ քրիստոնեական վարդապետության համաձայն:— 67:
69. Ընկալուչ սուրբ հոգին—պետք է հասկանալ՝ նրան քրիստոնեական համայնքի մեջ ընդունող սուրբ հոգին:— 67:
70. Զեքեց որդեգրության գիրք և իր ձեռնով խոստակեց մատանու հաստատուն կնիքը—այստեղից հետևում է, որ Եղիշի ժամանակ որդեգրության համար հատուկ գիր էր պատրաստվում և այն կնքվում էր մատանու վրա փորագրած կնիքով իբրև ստորագրություն: Խառակել կնիքն արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ կնիքը զբղվում էր հավանորեն մեղրամոմով և ոչ թե ներկով, որի համար չէր կարելի խորտակել ասել:— 67:
71. Ներին վասակը—Մամիկոնյան վասակն է, որ ապրում էր Հունաց բաժնում և գործակցում էր Սյունյաց իշխան վասակին: Եղիշեն Մամիկոնյան վասակին ևս նկարագրում է իբրև մի շարագործ և ժառանգ օրենքների հակառակ գործող մարդ:— 69:
72. Խաղտյաց աշխարհ, Խաղտիք—հավանորեն, հին խաղերի անունից. այդ նրկիրն ընկած էր Սև ծովի հարավարևելյան ափերին, այժմյան Տրապիզոնից դեպի հարավ, Հայաստանի Տայք նահանգից դեպի հյուսիս-արևմուտք, Պարխարյան լեռների մոտ:— 69:
73. Այստեղ հիշված տասնմեկ երկրներն իրենց ժողովուրդներով ու թագավորներով պատկանում էին այն դաշտային ու լեռնային ժողովուրդներին, որոնք բնակվում էին Կովկասյան լեռների արևելյան մասի հարավային ու հյուսիսային լանջերին և պահպանում էին Ճորա պահակը Հոների և Մասքուսների արշավանքներից:— 69:
74. Դրաշ—բացի «գրողակ» նշանակությունից, նշանակում է նաև մեկ գրողի տակ խեղճված գորարածին, «գզուկ, վաշտ»:— 70:

75. Արտագու զաշտ—այլ անունով Շավարշական դաշտ, Արտագու զամառ: Գտնվում է Մասիսից դեպի Հարավ-արևելք, այժմյան Մակուի մեջ:— 73:
76. Աստվածային տեղ ասելով Հասկացվում է դրախտը, որտեղ բնակեցված էր Ադամը, բայց աստծու պատվերը չպահելով և շարին լսելով՝ պատվիրանազանց գտնվեց և դուրս արվեց այնտեղից:— 78:
77. Մեղեղն մեծ բլուրը Գողթաթն է, որի դեմ դուրս եկավ պատանի Գավիթը պարսա-տիկով ու քարով և սպանեց նրան:— 79:
78. «Ըմանալի արեգակ» արտահայտությունը գործ էածվում Քրիստոսի Համար:— 80:
79. «Մի՛ մոռանաք այն յուզը, պսակը, ուռերն ու առատածենն պարգևները, որ շնորհ-վում է ձեզ արքունիքից»: Յուզն այնքան ազնիվ բան էր Համարվում, որ մազդեզն արդարեւորի հոգիները Հանդերձյալ կյանքում յուզով պիտի սնվեին: Պսակը նույն-պես շատ գործածական էր Պարսկաստանում և նրանով պսակում կամ վարձատրում էին որևէ գործի մեջ ալքի ընկնող անձերին. իշխաններն ու մեծամեծներն այն իրենց գլուխներին էին դնում տոնի և նեվրուզի օրերին, իսկ այլ մարդիկ՝ ամուսնանալու ժամանակ: Անշուշտ այստեղից է առաջացել նաև մեր մեջ սովորական պսակվել խոսքը ամուսնանալ բառի փոխարեն: Ուռը երեկ տրվում էր կամ պսակ շինելու Հա-մար կամ այսպես էր կոչվում խաղողի որթը, որ տրվում էր այդի տնկելու Համար:— 83:
80. Մատյան զանդ—այսպես էր կոչվում Պարսից զորքի մեջ ամենաբնիկ, լրիվ սպա-ռազինված զույգը:— 84:
81. Պարսից զորավարը Հրաման է տալիս իր զորքերի աշ կողմում պատրաստ լինել ընդդեմ Հայոց զորավարի. այս նշանակում է, որ Վարդան Մամիկոնյանը բռնել էր Հայոց բանակի ձախ թևը:— 84:
82. Խեթիվան—կովկասյան լեռնականների երկրի անունն է. այս երկիրը չի հիշվում IV դլիի 11 լեռնական ցեղերի անունների շարքում, բայց այստեղ անվանված է նույն երկրների թվում և անշուշտ նրանցից մեկն է: Տե՛ս Ժանոթագր. 73:— 92:
83. «Այս բոլոր թղթերի վրա դրված էր Վասակի վավերական մատանին»: Հնում մա-տանիներին վրա կնիք էր փորագրվում և պաշտոնական գրությունները վավերացվում էին այդ կնիքը դրոշմելով ստորագրության փոխարեն, եթե մանավանդ Համապա-տասխան անձը անգրագետ էր, ինչպես պատահում էր Համասի:— 95:
84. Վասակին Պարսից արքունիքում ամբաստանող նրա ազգականները կարող էին միայն իր փեսա Վարազվազանը և հորեղբոր որդիները՝ Բարգինը և Բակուրը լինել, որոնց նա Հալածել էր Հայրենի երկրից և տիրացել Սյունյաց իշխանությանը: Նոյնից գրքի IV գլխում նրանք եղբոր որդի են անվանված, բայց անշուշտ պետք է ավելի լայն իմաստով հասկանալ: Բարգինը և Բակուրը Վասակի հորեղբոր՝ Վաղինակի որդիներն էին և բնականաբար, թշնամի պիտի լինեին Վասակին, որովհետև սա բանասարկու-թյամբ սպանել էր սովել նրանց հորը և իշխանությունը հափշտակել:— 95:
85. Պարսից արքունիքում կատարվող դատավարության ժամանակ հոգևորականների կողմից խոսում և պատասխան է տալիս Ռշտունյաց Սահակ եպիսկոպոսը, թեև այն-նա պետք է, իբրև եկեղեցու ղուլա, բոլոր հոգևորականների կողմից պատասխան տա: Այդ բացատրվում է նրանով, որ ինչպես Նոյնի VII գլխում ասում է՝ Սահակ եպիսկոպոսը լավ գիտեր պարսկերեն:— 96:
86. «Նրան հավատացի՛ք Վրաց աշխարհը» —ասում է Նոյնի Վասակի Համար, ակնար-կելով նրա վրաց մարդպան նշանակված լինելը: Նրբ է Վասակը Վրաստանի մարդպան

- եղել, անհայտ է, համեմայն դեպս, Հայաստանի մարզպան նշանակվելուց առաջ պետք է հղած լինի, հավանորեն 442—445-ի միջև:— 96:
87. «ԲՆՃ այնպես է րվում, քե դա ձեզ սուտ հույսով է ուրախացրել»—ասում է Ռշտուն-յաց Սահակ եպիսկոպոսը Վասակի մասին: Սահակ եպիսկոպոսն ուզում է ասել՝ թեև դա շատ լավ դիտեր, որ հայերին պարսից կրոնին զարձնել չի կարող, բայց ձեզ կերակրել է սուտ հույսերով, թե ինքն այդ գործը կկարողանա կատարել:— 97:
88. «Իրպէսզի բազում մարդիկ իսկ չուզեն ի տուժին» ասելով պետք է հասկանալ, որ պարսիկները Վասակի ընտանիքից շատ մարդկանց բռնել և որպես զերի արքունիք էին տարել տույժի փոխարեն, որովհետև Վասակը դատապարտվել էր նաև արքունի հարկերը տեղ չհասցնելու և յուրացնելու համար, և նրա ու իր հայրերի ունեցած-չունեցածն ու նույնիսկ կանանց զարգերը բաժական չէին եղել նրա վրա բարդված պարտքը մարելու համար: Եղիշեն ասում է՝ եթե Վասակն իր նախնիների զերեզ-մաններում էլ գտնե՞ գտնելու հույս ունենար, նա թայդ դանձերը կհաներ և տուգանք կտար իրեն և ընտանիքի համար:— 99:
89. Հագկևրու II-ի 16-րդ տարին համապատասխանում է 453/454 թվականին:— 101:
90. Վրկան—կասպից ծովից դեպի հարավ-արևելք ընկած աշխարհի անունը:— 101:
91. Նյուշպոլուն քաղաք—Ապար աշխարհի մայրաքաղաքն այժմյան Խորասանում:— 101:
92. Համակղեն—կրոնի ամբողջ ուսմունքը լավ դիտողը:— 102:
93. Ամպարտաշ—կոչվում է, հավանորեն, պարսից առաջին կամ նախնական կրոնը:— 102:
94. Իռզպայիտ—պարսկական կրոնին վերաբերող մի զբոյսի անուն, որ մեկնվում է իրրև բնիկների քաղաքային:— 102:
95. Պանիլավիկ և Պարսկաղեն—նշանակում է՝ մոզպետը ծանոթ էր պահլավիկ լեզվին, որով թարգմանված և մեկնաբանված էին Ավետայի անհասկանալի լեզվով գրված գրքերը և, ուրեմն, գիտեր ամբողջ կրոնական վարդապետությունը, որ ամփոփված էր Պահլավիկ զբոյսի մեջ: Իսկ պարսկաղեն ասելով պետք է հասկանալ այն ուսմունք-ներն ու դրույցները, որոնք պահլավիկ գրքերում չկան, ինչպես Զրվանի նախադրու-թյունը, Որմզդի սպանությունը, Արեգակի և Լուսնի առասպելախառն ծագումը և այլն, առաջ էին եկել Սասանյանների ժամանակ և տարածված էին Պարսկաստանի արևմտյան և հարավային նահանգներում և դավանանքի զորություն ունեին:— 102:
96. Պետմոզ. այլ ընթերցված՝ մոզպետն—այսպես է անվանում Եղիշեն վեցերորդ կեշտը կամ զավանանքը: Ի՛նչ է այդ վեցերորդ կեշտը, և ինչպես պետք է բացատրել պետ-մոզ բառը, մինչև այժմ որոշ չէ: Գուցե նույնպես կրոնական որևէ գրքի անուն էր՝ նախորդներին նման:— 102:
97. Աղեն—նույնն է, ինչ որ Եղեմ կամ երբայերեն էղեն, որ նշանակում է բանալիք, բերկրանք:— 106:
98. Հրասախ—ասվում է նաև Խրասախ, փարսաղ— երկարություն չափ է (5250 մետր):— 112:
99. Վերին աշխարհ—բառացի թարգմանություն է Ապար աշխարհի կամ Ապրը-շահի:— 112:
100. «Հեքանոսաց մեծ վարդապետ» կամ «Հեքանոսաց մեծ Առաքյալ». Պաղոս Առաք-յալի մակդիրն է իրրև հակադրություն մյուս առաքյալների, որոնք սկզբում իրենց միմիայն հրեաների առաքյալ էին համարում և հեթանոսներին քրիստոնեություն չէին քարոզում:— 122:

101. Վատգես կամ Վաղգես — հին Բակտրիայի գավառներից մեկն էր, Բա՛շլ շահաստանից ոչ շատ հեռու, այժմյան Խորասանից դեպի արևելք և Հերաթից հյուսիս:— 126:
102. Նախարարները կապանքներից արձակվելուց հետո Հայաստան չեն ուղարկվում, այլ առժամանակ դեռ մնում են Պարսկաստանում և ուղարկվում են Հրե կամ այժմյան Հերաթ քաղաքը՝ արքայից արքայի զորքաբանակում ծառայելու և Քուշանների դեմ մղվող կռիվներին մասնակցելու համար:— 128:
103. Հայ նախարարների ախոռի տնտղությունը մոտ 12 տարի է. սկսած 451 թվականի վերջներից կամ 452 թվականի սկզբից մինչև 463/464 թվականը, երբ նրանք կրկին Հայաստան վերադարձան: Այստեղ հիշված 9 տարի և 6 ամիսը պետք է հասկանալ նախարարների կապված ու բանտարկված վիճակի մասին: Մնացած ժամանակը նրանք թեև ազատ էին բանտարկությունից, բայց դեռ արքայի մեջ էին Պարսկաստանում, իրավունք չունեին Հայաստան վերադառնալու և ծառայում էին պարսկական հեծելազորի մեջ Հրեում կամ Հերաթում:— 137:
104. Ալանցների դուռ էր կոչվում Դարիալի կիրճը:— 140:

ԱՆՎԱՆԱՅԱՆԿ

- Աբրահամ Նահապետ—38, 78,
 Աբրահամ սարկավազ (Նահապետ)—93
 Աբրահամ ֆահանա—93, 129, 130, 132
 Ադեն—106
 Ալաններ զոներ—140
 Ալեա—68
 Ալեացիներ—73
 Ադրակ—126
 Աղծնիք, Աղծնյաց աշխարհ, Աղծնյաց երկիր—12, 40, 68, 95
 Աղվանից աշխարհ, Աղվանից երկիր, Աղվանք—12, 40, 48, 56, 57, 58, 69, 92, 95, 96
 Աղվաններ—19, 56, 57, 68, 96
 Ամատունի վանան—34, 73, 136
 Ամատունիք—25, 68
 Ամատունյաց Առանձնար—77, 136
 Ամատունյաց տոհմ, Ամատունյաց ցեղ—34, 77, 136
 Ամպարտաշ—102
 Այրարատ, Այրարատյան գավառ—24, 59, 126
 Այրուկ Սղկունի—73
 Անգղ գյուղաֆազաֆ—44
 Անանիա եպիսկոպոս Սյունյաց—24
 Անատոլ, Անատոլիոս սպարապետ—10, 54
 Անարիք, Անարիներ—12, 25
 Աներան—22
 Անի—51
 Անձեացի Շմավոն—34, 73, 136
 Անձեացիներ, Անձեացյաց տոհմ—25, 34, 136
 Անտիոքացիներ—77
 Անտիոք—95
 Աշեակ—58
 Աշոտ Կամսարական—136
 Ապահունիք—25, 55, 68
 Ապահունյաց տոհմ—25, 34
 Ապար (Ապր) աշխարհ—12, 101, 102, 128 (տե՛ս նաև վերինաշխարհ)
 Ապարհացի գունդ—84
 Ապրսամ Արծրունի—73, 136
 Առանձնար Ամատունի—77, 136
 Առավան Անձեացի—136
 Առավելյանների ցեղ—136
 :Առնակ Ամատունի—136
 Ասիացաց կողմեր, երկրներ (ասիացիներ) 54
 Ասորեստան—126, 129, 131, 132
 Ասորի եղփարիոս, տե՛ս եղփարիոս Ասորի
 Ավարայրի դաշտ—133
 Առոմ Գեունի—53, 73, 95, 136
 Ատրորմիզդ—92, 93
 Ատրպատական աշխարհ, Ատրպատական կողմեր—52, 55, 59
 Արազածան—58
 Արածո գյուղ—126
 Արգեարգյուն—13
 Արևելք, Արևելի աշխարհ—8, 11, 12, 16, 19, 53, 54, 64, 71, 136
 Արևմտք, Արևմտյան աշխարհ—47, 53, 64
 Արիներ, Արիք—12, 25, 84, 88, 139
 Արփնի (Արենի)—51
 Արյաց աշխարհ—61, 84, 85, 101, 139
 Արծրունի Ապրսամ—73, 136

Արժուոյնի ներշնչում—34, 73, 84, 136
 Արժուոյնի, Արժուոյնաց աշխարհ—24, 93
 Արժուոյնաց տոնմ, ցեղ, տուն—24, 34, 93,
 136
 Արհմն—22, 23, 27
 Արմավրի բերդ—58
 Աշակ քաղաք, որդի Տիրանի—10
 Աշակունյաց ցեղ—10
 Աշակիր Աշարուհի—57, 73, 84
 Աշակիր Կամարական—136
 Աշեն երեց Բագրևանդի—90, 93, 126
 Ասուն—58
 Ասեն Ընծայացի—73, 86
 Ատագերս—51
 Ատաղու դաշտ—73
 Ատակ Մոկացի—34
 Ատակ Պալանի—73, 107
 Ատակ Ռշտունի—34, 68
 Ատաշատ փառա—25, 51, 58, 72, 93
 Ատաշատի նախագ—58
 Ատաշես քաղաքի՝ որդի Վառաշապուհի
 10
 Ատաշիր—85
 Ատաշազդ Մամիկոնյան—136
 Ատեն իշխան Գաբրիելից—68
 Արցախ—69, 90, 91
 Արփանյալ—52
 Աբար—79
 Արփունի դուռ—97

 Բարդեն Սյունի—136
 Բարեւոն—15
 Բարեւացիների երկիր—132
 Բարիկ Ռաֆայելյան տնից—136
 Բագրատունի—55, 68
 Բագրևանդ—24, 126
 Բակ զորական—88
 Բակուր Սյունի—136
 Բաղասական—57, 96
 Բանբուրակ (փանդուրակ)—23
 Բասեն—24
 Բաթիկ եպիսկոպոս Մոկաց—25
 Բաւրաբոյ—52
 Բել ճոն—101
 Բոզպայիդ—102

Բզնունի—24
 Գաբրիելի—55
 Գաբրիելյան Խոսրով—73
 Գաղ եպիսկոպոս Վանանդի—25
 Գաղերով—54
 Գաղիք Խորխոռունի—34, 68
 Գազրիկ Գիմաֆայան—57, 73
 Գառնի—51, 58
 Գավ—69
 Գարեգին ճախարար—15
 Գարեգին Մովսէսյան—86
 Գեղեւոն—79
 Գեղաց զունդ—84
 Գղվար—69
 Գեքունիների ցեղ, Գեքունի—86
 Գյուտ Վանանի—34, 68
 Գեքունի Տանատ—73, 84, 86
 Գեքունի Ատոմ—53, 73, 95, 136
 Գնունի Վանան—86
 Գնունյաց ցեղ, տոնմ—53, 86, 136
 Գոյալ—52

 Դասն, Դարսան—13, 40
 Դավիթ՝ Երեց Մամիկոնյան—8
 Դավիթ՝ Խաչակի քաղաք—79
 Դատ Ասակեյան—136
 Դարբիր—128
 Դենչապուն—21, 102, 112, 113, 114, 119,
 120, 123, 124, 125, 126
 Դիմաֆայան Գազրիկ—73
 Դիմաֆայան Թարուլ—73, 136
 Դիմաֆայան Հմայակ—73, 86
 Դիմաֆայան ցեղ—86, 136
 Դիմաֆայանների զունդ—57
 Դրասխանակերտ—58
 Եգիպտացիներ—78

 Եզնիկ՝ եպիսկոպոս Բագրևանդի—24
 Եղբայր՝ եպիսկոպոս Աննաւայաց—25
 Եղեգեկ գյուղ—126
 Եղիշա՝ եպիսկոպոս Ամատունյաց—25
 Եղիսա—79
 Եղփարիս ասորի—54, 55
 Եղվադ եպիսկոպոս Մարգարով—24

- Եվրոպա—54
- Երամոնս—58
- Երան—22
- Երեմիա՝ Եպիսկոպոս Ապամունյաց—25
- Երեմիա՝ Եպիսկոպոս Մարդապտանի—24
- Երկայնորդ—51
- Երիճվ Բաղա—80
- Եփրայա—79
- Զանգակ Էրեց—68
- Զարեհավան—95
- Զարեհ և Հեր—56, 77
- Զվարեն Աննեացի—136
- Զրադեշտ, Զրադաշտ—115
- Զրադաշտական կրոն—19, 102
- Զրվան—22
- Հնծայացի, Հնծայացի Արսեն—73, 86
- Հնծային—84
- Հնծայնոց ցեղ—86
- Հնչուղ իշխան Ալիայի—68
- Թաք Կամարական—136
- Թաքիկ՝ Եպիսկոպոս Բասենի—73, 126
- Թաքուլ Դիմաբայան—73, 136
- Թաքուլ Վանանդեցի—84
- Թավադարենի աշխարհ, զորք, Թավա-
սպարհ—69, 92
- Թեոդոս Լայսեր—11, 53, 54
- Թիր—տե՛ս Դարիթիր
- Իշվանի գյուղ—126
- Իսանակ—38
- Իտաղական երկիր—18
- Լոփնաս գետ—57
- Լփինգ—12, 13, 40, 57, 69
- Լինաժ աշխարհ—12, 13, 40, 57, 69, 92
- Խաղխաղ—56
- Խաղախի, Խաղաղաց աշխարհ—69, 90, 91
- Խայլեդուրեն, Խայլեդուրենի աշխարհ, Խ-
կիր—14, 101, 139
- Խիթիովան—92
- Խոնաստան—33
- Խոսրով Գաբրիլյան—73
- Խորանիստ—52
- Խորեն Խորխոռունի—73, 84, 86, 107
- Խորեն վկա, ճանապարհ—129, 130, 132
- Խորխոռունի—55
- Խորխոռունյաց ամրոց, ցեղ—34, 86
- Խուժաստան—37, 132
- Խուժիկ, Խուժաստանցի—114, 127, 128
- Խուրս Սրվանձտյան—73
- Խրան—69
- Մախանիստ—52
- Մավղեյա—13
- Մավղեաց աշխարհ—13, 40
- Կամարականների ցեղ—136
- Կապկոն լեռներ—58
- Կապույտ բերդ—52
- Կապույտ լեռ—90
- Կատրաց գունդ—84
- Կարեն Սանառունի—73
- Կորդուխ, Կորդվաց աշխարհ—13, 40, 69
- Կուալ ավան—58
- Կուր գետ—56
- Կուրան—113
- Հագկերտ Ա, Հագկերտ Բ-ի պապը—35
- Հագկերտ Բ—10, 11, 35, 139
- Համազասպ Մամիկոնյան—136
- Համազասպյան—84, 136
- Համակղեն—103
- Հայոց ազգ, հայ, հայեր—19, 22, 40, 53,
56, 66, 67, 88, 92, 93, 96
- Հայոց այրուձի, հեծելազոր, զորամաս, զո-
րագունդ, զորք—19, 21, 40, 42, 44, 49,
53, 55, 56, 57, 58, 59, 68, 69, 71, 85,
87, 88, 92
- Հայաստան, հայոց աշխարհ, երկիր—10, 12,
16, 21, 34, 35, 41, 44, 45, 48, 54, 58,
60, 63, 65, 69, 70, 72, 77, 83, 88, 91,
92, 93, 95, 97, 100, 101, 115, 120, 128
133, 134, 135, 137, 139, 140, 142
- Հայոց ճախարհներ—55, 57, 84, 86, 90,
95, 97, 111, 140
- Հայկ ստորին—68
- Հարամանի—22, 25, 36
- Հարեղոս Շապուհ իշխան—138

- Հենմատակներ, հենմատակների աշխարհ—Մանգակունիների տոհմ—136
 69, 92
 Մանգակունի Փարաման—73, 136
 Հեռանհոն—96
 Մանեն իշխան Ապահունի—34, 68
 Հեր և Զարեանդ—56, 77
 Մանեն Սեպուն Ամատունի—68
 Հեսու—79
 Մասուրների զորք—139
 Հիսուս—31, 32, 51, 75, 80, 82, 109, 110, 126, 143
 Մատարիա—77
 Հմայակ Դիմաբայան—73, 86
 Մատարիայի ազգատոհմ—77
 Հմայակ՝ եղբայր Վարդանի—91
 Մատյան զունդ—84, 85
 Հնդկաստան—46
 Մարդադին—24
 Հոհան՝ Ռափսոնյան տնից—136
 Մարդաստան—24
 Հոն Քել, տն՝ա՝ Քել Հոն
 Մարիամ կույս—31
 Հոնաց աշխարհ, հոների աշխարհ, երկիր
 Մարկիանոս կայսր—54, 63
 —13, 53, 58, 91
 Մեղեռ Նպիսկապոս Մանասկերտի—24
 Հոներ, հոների զունդ, զորք—14, 84, 91, 92
 Մեծ Հայք—12
 Հոների պանակ, հոնաց պանակ—34, 58
 Մեծածան Արծրունի—136
 Հոռոմների աշխարհ, գավառներ—10, 12, 13, 14, 23, 63, 68, 96
 Մեշոկ—132
 Հովնանենս Մկրտիչ—32
 Միհր—27, 29, 117, 130
 Հովսեփ՝ այր Մարիամի—23
 Միհրան տոհմ—139
 Հովսեփ Եպիսկոպոս Այրարատի—24, 25, 34, 77, 89, 93, 96, 104, 109, 120, 126
 Միհրնեսան Վզուրկ հրամանատար, հազարապետ—22, 25, 65, 66, 70, 92
 Հորդանան գետ—32
 Միշեաշխարհ—59, 90
 Հույներ—12, 69, 70, 135
 Մծրին Բաղափ—10
 Հույների աշխարհ, հունաց երկիր—12, 13, 60, 68, 69, 95, 96
 Մոկաց տոհմ—34
 Հռոմ—54
 Մոկի—25, 84
 Հռոմից—128
 Մովսէս հանդերձապետ—113, 117
 Զիբեկայ լեռ—32
 Մովսէսեան Մովսէս—113, 128
 Զողակերտ—58
 Մոզպետ Երանելի—126
 Դևոնդ Երեց—45, 73, 77, 82, 89, 93, 96, 106, 115, 121, 126
 Մովսէս Մարգարե—29, 78
 Ճգրաց աշխարհ, ճգրիք—69, 92
 Մուշ Դիմաբայան—57
 Ճոռակազմեր, ճոռապահակ—14, 55, 56, 69, 139
 Մուշ Նպիսկապոս Արծրունյաց—24, 93
 Մակրայեցիներ—76
 Մուշ երեց Արծրունյաց—93
 Մակուրան—113
 Մուշ երեց Ազրակից—126
 Մամիկոնյաններ տոհմ, ցեղ—34, 68, 86, 136
 Մուշեղ Մամիկոնյան—136
 Մամիկոնյան Դավիթ երեց—8
 Մուշի սարկավազ—68
 Մամասկերտ—24
 Մուշկան Նիսալավուրտ—71, 85, 87, 89, 92, 95
 Մուշ—57
 Նաժրացի—113
 Նավասարդ—40
 Ներշապուն, Արծրունի Ռմբոսյան—34, 53, 55, 73, 136
 Ներսէն՝ իշխան Ուրծի—68
 Ներսէն Կամսարական—136
 Ներսէն Քաշբերունի—73, 84, 86

Նյութապահման ֆազաֆ—101, 126, 128

Նոյ ճանապետ—78

Շանխոսապետ—73

Շանուզ զավատ—132

Շապուհ—10, 35, 46

Շմալուն Աննեսացի—34, 73, 136

Շնգին Արծրունի—136

Ողական—52

Որմիզդ արֆա—25

Որմիզդ՝ որդի Զրվանի—22, 27

Որոտ—52

Պալունի Արտակ—73, 107

Պալունիներ, Պալունյաց ազգ, ցեղ—55, 68, 86

Պանակ ճոռա—11, 55, 56, 69, 139

Պան Դուռն—12, 19

Պանլավիկ—102

Պարզև Արծրունի—136

Պարսիկ Սասան—10

Պարսից աշխարհ, երկիր—14, 46, 47, 69, 92

Պարսից արֆունիֆ—10

Պարսց բանակ, զորք, զունդ—42, 53, 56, 77, 83, 85, 90

Պարսից իշխանություն, տերություն, պետություն—40, 65, 92

Պարսից բազավոր—55, 69, 72, 140

Պարսկադեն—102

Պերոզ արֆա պարսից—130, 140

Պետմոզ—102

Պետրոս երեց—68

Պիղատոս Պոնտացի—32

Պոզոս Առաքյալ—13

Պոնտացի Պիղատոս, տե՛ս Պիղատոս Պոնտացի

Ջնիկան—113, 126

Ռանամ՝ Մինրան տոնմից—139

Ռափառյան տուն—136

Ռշտունիֆ—123, 126

Ռշտունյաց զորք—73

Ռշտունյաց տոնմ—34

Սազատտան—37

Սանակ՝ Եպիսկոպոս Ռշտունյաց—24, 93, 96, 115, 126

Սանակ՝ Եպիսկոպոս Տարունի—24

Սանակ Մանդակունի—136

Սանակ սարկավազ—68

Սանաբունի Կարեն—73

Սամվել Բանանա—93, 102, 126

Սասան՝ պարսկի ցեղ—10

Սատո Դիմաֆյան—136

Սարգյանֆ—58

Սերպիտ մարզպան—56

Սերա սանմաններ—54

Սինա լեռ—29

Սինգրիտոս—54

Սելունի Այրուկ—73

Սյունֆ, Սյունյաց աշխարհ—48, 59, 98

Սյունյաց տոնմ, ցեղ—34, 136

Սուրմակ Եպիսկոպոս Բզնունյաց—24

Ստեփանոս Նախավկա—126

Ստորին Հայֆ—68

Սրվաննաթյան Խուրս—73

Սրվաննաթյան ցեղ—86

Վանան Ազվանից բազավորների ցեղից—58

Վանան Ամատունի—34, 36, 73

Վանան Գնունի—86

Վանունիֆ—55

Վանունյաց Գյուտ—73

Վանունյաց տոնմ—34

Վաղինակ Սյունի—98

Վալոց Չոր—126

Վան աճան—52

Վանանդ—126

Վանանդեցի Թարուլ—84

Վաչակաշատ—52

Վասակ Մամիկոնյան—53

Վասակ Սյունի—34, 48, 53, 56, 58, 59, 60, 66, 68, 69, 70, 77, 83, 87, 88, 89, 92, 93, 95

Վատ—69

Վատգեա—126

Վարազդեն Առավելյան—136

Վաղարշապատ Պալունի—68

Վարդան Մամիկոնյան—34, 56, 59, 65, 70, 72, 86, 91, 107

Վարդանաշատ—58

Վարձ Կամսարական—136

Վերին աշխարհ—112, տե՛ս նաև Ապար
աշխարհ

Վզուրկ. Մինրենքերն, տե՛ս Մինրենքերն
Վզուրկ

Վուրկ, Լիճյաց քաղաքի եղբայր—57

Վոսմ, հայր Հազկերտ Բ-ի—10

Վասմապուտ—10

Վրաստան, Վրաց աշխարհ—12, 40, 68, 69,
95, 96

Վրացիներ—19, 96

Վրեն Տաշրացի—73, 136

Վրկան—101

Տանատ Արծրունի—136

Տանատ Գեղունի—73, 84, 86

Տանատ Եղիսկոպոս Տայոց—24

Տափկաստան—13, 47

Տայի հայոց ձորազավառ—24, 91

Տաշացի Վրեն, տե՛ս Վրեն Տաշացի

Տաշրացիների ցեղ—136

Տարոն—24

Տիգրան—11

Տիրան հայր Արշակ քաղաքի—10

Տիրայ Բագրատունի—68

Տզմուտ գետ—84

Տոնրիք—69, 91

Տուրքերան—24

Տրդատիոս—54

Տրդատունիք—73

Ուրծ—55

Փայտակարան ֆաղափ—65, 70

Փանդուրակ—31 (տե՛ս Բանբուրակ)

Փապակ Առավելյան—136

Փառախոտ—58

Փասխ—69

Փարսման Մանգակունի—73

Փենենեզ ֆանեռա—79

Փյուֆվան—69

Փոսխան—69

Քաղեհացիներ—15

Քաղոց ամիս—60

Քաշկար—132

Քաշաց սարկավազ—63, 126

Քաշքերունի Ներսեն—73, 84, 86

Քաշքերունյաց ցեղ—86

Քասու Եղիսկոպոս Տուրքերանի—24

Քոզյաններ—73

Քույաններ, Քույանք—12, 38, 101

Քույանների աշխարհ, երկիր, պետության
կազմեր—12, 38, 46, 101

Քրիստոս—11, 14, 19, 20, 21, 34, 35, 40,
44, 49, 51, 54, 59, 60, 64, 67, 78, 79,
80, 98, 104, 106, 109, 110, 111, 116,
122, 125, 126, 129, 134, 136, 143

Օշական—58

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	3
Մամիկոնյան Դավիթ երեցի խնդրած (պատմությունը) Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին	8
Առաջին գլուխ	19
Երկրորդ գլուխ	16
Յոթերորդ գլուխ	42
Չորրորդ գլուխ	66
Հինգերորդ գլուխ	72
Վեցերորդ գլուխ	83
Տասներորդ գլուխ	101
Մանթապարություններ	144

«Հայոց մատենագիրներ»

ԵՂԻՇԵ

Ե ԴԱՐ

ՎԱՐԴԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Կառապետյան, եկարիչ՝ Խ. Հակոբյան, տեխն. խմբագիր՝ Գ. Խա-
նապետյան, գեղ. խմբագիր՝ Գ. Հովհաննիսյան, վերստուգող սրբագրիչ՝ Լ. Գևորգյան

ИВ 7697

Հանձնված է շտրվածքի 3. 05. 92 թ.: Ստորագրված է տպագրության 27. 05. 1994 թ.:
Չափսը՝ 60×84¹/₁₆: Քուղթ տպագրական № 2: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»:
Տպագրություն՝ բարձր, 8,83 պայմ. տպագր. մամ., 7,69 հրատ. մամ.: Տպաքանակ՝
7 000: Պատվեր՝ 1102:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Ավ. Բաճակյան 28:

ՀՀ Կառավարությանն առընթեր հրատարակական գործերի վարչության

«ՀԱՅՈՐ ՄԵՂԱՊԱՐՏ» ՏՊԱԳՐԱՏՈՒՆ:

Երևան-9, Տերյան 31: